

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Олександр КОМАРНИЦЬКИЙ

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН
(XX – початок XXI ст.)**

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2024

УДК 327(477+[470+571]«19/20»)(078.5)
ББК 63.3(4Укр)я73
К 63

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №4 від 25 квітня 2024 р.

Рецензенти:

Гай-Нижник П. П., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу політичної культури та ідеології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ), президент ГО «Українська академія геополітики та геостратегії»;

Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України і УАІН;

Романюк І. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Комарніцький О.

Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.): навч.-метод. посіб. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. 154 с.

Навчальний посібник призначений для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти України. Він містить програму курсу «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)», опорні конспекти лекцій, плани семінарських занять і методичні рекомендації до них, теми для самостійної роботи студентів, перелік тем для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок студентів з навчальної дисципліни, а також перелік питань, що виносяться на залік, список рекомендованих джерел та літератури.

УДК 327(477+[470+571]«19/20»)(078.5)
ББК 63.3(4Укр)я73

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Опис навчальної дисципліни.....	8
Програма навчальної дисципліни.....	8
Структура навчальної дисципліни.....	12
Зміст лекційного курсу.....	13
Плани та методичні вказівки до семінарських занять.....	101
Теми для самостійного вивчення.....	125
Методи навчання. Засоби діагностики результатів навчання.....	129
Форми поточного та підсумкового контролю.....	129
Критерії оцінювання результатів навчання.....	130
Умови визначення успішного засвоєння освітнього компоненту.....	136
Перелік тем для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань	137
Програма заліку.....	139
Рекомендовані джерела та література.....	142

ВСТУП

Розпад Радянського Союзу і виникнення на пострадянському просторі незалежних держав вимагали негайної трансформації відносин між колишніми союзними республіками єдиної країни у відносини міждержавні з урахуванням динаміки геополітичних процесів. Зокрема, це стосується найбільших республік колишнього СРСР – Російської Федерації і України. Зауважимо, що російсько-українські відносини розвивалися на міцному підґрунті етнічної спорідненості в рамках православної цивілізації. Однак, зумовлені самою географією системні контакти, а часом і приналежність українців та росіян до відповідно європейського та євразійського геокультурних просторів формували у них, в деякій мірі, різну ментальність, своєрідні світоглядні цінності. Нині, взаємовідносини між Україною і Росією виходять за рамки відносин лише двох країн. Вони впливають на долю багатьох інших народів і держав, перш за все європейських. З початком агресії РФ проти нашої держави у 2014 р. це стало особливо відчутно з точки зору цінностей, які сповідують український і російський народи. Голова Європейської Ради Дональд Туск, виступаючи 19 лютого 2019 р. у Верховній Раді України, зазначив: «Урок відваги, який ви дали всьому світові в лютому п'ять років тому, змінив нас усіх. Україна показала, що варто бути сміливим і сповненим гідності, що героїзм може бути чимось більшим, ніж суто моральним заклик, що це може бути ключем до перемоги. Багатьом людям на світі, приниженим і поневоленим, ви дали найбільший дар – надію на те, що і для них, слабких сьогодні, настане день перемоги». Особливої ваги і значення ці слова набувають нині в умовах повномасштабної агресії Росії проти нескореного українського народу. Увесь світ захоплюється стійкістю України, мужністю її воїнів, національним єднанням у боротьбі за свою незалежність та цінності.

Цей навчальний посібник освітнього компоненту за вибором здобувачів вищої освіти «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)» складений відповідно до освітньо-професійних програм підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «магістр» спеціальностей 014 Середня освіта (Історія), 032 Історія та археологія за освітньо-професійною програмою Історія, 052 Політологія.

На вивчення курсу відводиться 120 годин (4 кредити ECTS). Здобувачі вищої освіти магістерського рівня засвоюють курс упродовж 20 годин лекцій, 20 годин семінарських занять і 80 годин самостійної роботи. Підсумковий контроль являє собою залік.

Курс «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)» має взаємозв'язок з іншими навчальними дисциплінами, зокрема, з історією України, всесвітньою історією, історією окремих регіонів, історіографією, історичною географією, економічною історією, статистикою тощо.

Програма та завдання навчальної дисципліни складається з одного модуля.

Вивчення навчальної дисципліни «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)» має на меті в ході лекційних і семінарських занять, консультацій, індивідуальної та самостійної роботи студентів на основі

сучасної методології, новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної науки та ознайомлення з найновішими дослідженнями історії українсько-російських відносин сформувати цілісні, системні знання і чітке розуміння й уявлення кожним майбутнім фахівцем ключових аспектів означеної проблеми. Мета навчальної дисципліни полягає також у з'ясуванні характеру та змісту українсько-російських відносин, визначення їх ролі і місця у процесі розвитку української та російської державності.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- донести до студентів поняття предмету і завдання дисципліни;
- засвоєння студентами основних теоретичних положень та важливих вузлових проблем розвитку історії українсько-російських відносин;
- вивчення особливостей української та російської держав у різних сферах в окреслених курсом хронологічних межах.
- оволодіти науково-термінологічними означеннями, поняттями, основними методами дослідження проблеми українсько-російських культурних взаємин;
- застосування сучасних методологічних принципів та прийомів для дослідження різних аспектів українсько-російських взаємин;
- визначити суспільно-історичні умови розвитку українсько-російських відносин;
- проаналізувати основні чинники та засоби взаємовпливів між Україною і Росією;
- розкрити студентам основний понятійний апарат і термінологію, якими оперує дисципліна.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- загальні закономірності розвитку українсько-російських відносин в історичній ретроспективі;
- тенденції політичного, соціально-економічного та культурного розвитку української та російської держав;
- підручники, посібники, довідники та монографічну літературу з курсу;
- економічні і соціальні чинники розвитку українського і російського народів, формування їх ментальності;
- понятійний апарат.

Вміти:

- синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу політичну культуру;
- застосовувати отримані знання з історії українсько-російських відносин у повсякденній діяльності для орієнтації у соціально-економічному і політичному житті та оцінюванні суспільних явищ;
- оперувати фактичним матеріалом з історії українсько-російських відносин;
- виявляти спільні риси і розпізнавати особливості української та російської держав у різних сферах;

- об'єктивно оцінювати характер та визначати зміст українсько-російських взаємин;
- застосовувати сучасні методологічні принципи та прийоми для дослідження різних аспектів українсько-російських взаємин;
- визначати суспільно-історичні умови розвитку українсько-російських відносин;
- аналізувати основні чинники та засоби взаємовпливів між Україною і Росією;
- адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане.

Перелік компетентностей, здобуття яких гарантуватиме вивчення дисципліни

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні задачі дослідницького та/або інноваційного характеру в галузі історії та археології.
Загальні компетентності	<p>ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.</p> <p>ЗК 2. Здатність працювати автономно.</p> <p>ЗК 3. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.</p> <p>ЗК 4. Здатність працювати в міжнародному контексті.</p> <p>ЗК 5. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт.</p> <p>ЗК 6. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності.</p> <p>ЗК 7. Здатність приймати обґрунтовані рішення.</p> <p>ЗК 8. Проводити наукові дослідження на засадах академічної доброчесності.</p>
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності	<p>СК 1. Здатність виявляти та досліджувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти, узагальнювати інформацію.</p> <p>СК 2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних і соціальних наук.</p> <p>СК 3. Здатність виявляти специфіку в підходах до вирішення проблем в галузі історії представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки.</p> <p>СК 4. Здатність працювати в міжнародному контексті і реалізовувати спільні проекти у сфері історії з європейськими та євроатлантичними</p>

	<p>інституціями.</p> <p>СК 5. Усвідомлювати принципи академічної доброчесності та норм професійної етики.</p> <p>СК 6. Здатність визначати спільні риси та розуміння особливостей української та російської держав у різних сферах в окреслених курсом хронологічних межах.</p> <p>СК 7. Здатність об'єктивно оцінювати характер та визначати зміст українсько-російських взаємин.</p>
--	---

Програмні результати навчання

- уміння аналізувати теоретичні та методологічні проблеми сучасної історичної науки, критично оцінювати стан проблеми та результати останніх досліджень;
- уміння здійснювати рецензування, коментування, анотації наукових, науково-популярних, освітніх та публіцистичних текстів, які стосуються питань історії та археології;
- уміння розробляти й реалізовувати історичні та міждисциплінарні проекти з урахуванням сучасних методологічних підходів;
- уміння планувати і виконувати наукові дослідження у сфері історії та археології, висувати та перевіряти гіпотези, обирати методи дослідження, аналізувати результати, обґрунтовувати висновки;
- уміння зрозуміло і недвозначно доносити власні знання, висновки та аргументацію з питань історії та/або археології до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються;
- володіння фактичним матеріалом з історії українсько-російських відносин;
- уміння виявляти спільні риси і розпізнавати особливості української та російської держав у різних сферах;
- уміння об'єктивно оцінювати характер та визначати зміст українсько-російських взаємин;
- уміння аналізувати основні чинники та засоби взаємовпливів між Україною і Росією;
- уміння застосовувати сучасні методологічні принципи та прийоми для дослідження різних аспектів українсько-російських взаємин.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
Семестр вивчення	другий
Кількість кредитів ЄКТС	4
Загальний обсяг годин	120 год.
Кількість годин навчальних занять	40 год.
Лекційні заняття	20 год.
Практичні заняття	-
Семінарські заняття	20 год.
Лабораторні заняття	-
Самостійна та індивідуальна робота	80 год.
Форма підсумкового контролю	залік

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Український національний рух початку ХХ ст. в контексті російського великодержавного шовінізму

Вплив російських революціонерів на погляди діячів українських студентських громад як передумова до політичної стадії розвитку українського національного руху у Наддніпрянській Україні. Українські політичні партії про українсько-російські відносини. Національне питання у Першій російській революції. Діяльність Української парламентської громади у складі російської Державної Думи. Пропагування ідей російського націоналізму у роки революції та в період реакції. Українське питання напередодні Першої світової війни. Початок Першої світової війни. Претензії російських правлячих кіл на західноукраїнські землі. Мобілізація українців в російську армію. Воєнні дії на території України. Окупаційна політика російського царизму. Наростання господарської розрухи. Суспільство і війна. Перша світова війна й українське питання. Криза російської влади. «Столипінська реакція»: Петро Столипін – захисник російського самодержавства; аграрний проект П. Століпіна, особливості селянської реформи в Україні; адміністративна реформа, реформування поліції і земств; переслідування української мови і культури; репресії російської влади проти українства.

Тема 2. Російський націоналізм і Україна в добу революційних подій 1917-1920 рр.

Лютневі дні 1917 р. у Петрограді і реакція на них в Україні. Ради робітничих депутатів. Створення рад в українських губерніях. Перша криза

Тимчасового уряду. Більшовики в перші місяці революції. Українізація російської імператорської армії і фронту. Перша делегація УЦР до Тимчасового уряду. Прийняття I Універсалу і реакція на нього у Росії. Переговори делегації Тимчасового уряду в Києві. Липнева криза Російської революції. «Тимчасова інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду». Росія під час корніловського заколоту та після нього. Листопадовий переворот у Петрограді. Боротьба за владу у Києві після Листопадового перевороту російських більшовиків. Реакція на III Універсал Центральної Ради правих російських політичних сил і більшовиків. Всеукраїнський з'їзд Рад. Українсько-російська війна 1917-1918 рр. Брестські мирні переговори та позиція на них російської сторони. Російсько-українські зв'язки за гетьмана П. Скоропадського. «Більшовизація» окремих військових частин армії УНР і поширення прорадянських настроїв у перші місяці 1919 року. Отаман М. Григор'єв. Друга війна УНР з радянською Росією. Українські сили у боротьбі з Добровольчою армією генерала А. Денікіна. Донецько-Криворізька республіка. Формування радянської державності в Україні наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р. Радянізація більшовиками українських земель у першій половині 1919 р. Антикомуністичний повстанський рух у 1919-1920 рр. Відновлення УСРР наприкінці 1919 року. Рейд військових з'єднань Армії УНР по тилах російських більшовицьких і білогвардійських військ (Перший Зимовий похід). Основні напрями політики більшовиків щодо України у 1920 р. Українсько-польська війна із радянським режимом. Розстановка політичних сил у Криму на 1917 р. Відродження Курултаю у Криму. Уряди С. Сулькевича і С. Крима. Кримська Радянська Республіка. Крим в руках П. Врангеля. Радянський терор у Криму. Формування російсько-українського кордону: критерії, хід, результати (1917-1920 рр.): територія розселення українців напередодні Української революції 1917-1920 рр.; визначення меж українських губерній у переговорних процесах Центральної Ради з російським Тимчасовим урядом; кордон УНР з радянською Росією; Більшовицькі підходи до формування кордону; кордон з радянською Росією після Брестського миру; розмежування між УСРР і РСФРР.

Тема 3. Україна в умовах насадження більшовицькою Росією комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР (20-30-ті рр. XX ст.)

Ленінський неп і Україна. Голод 1921-1923 років як засіб державного терору радянської влади. Сталінський план «автономізації»: позбавлення УСРР державного статусу і «втягнення» в кордони Росії. Утворення СРСР і ліквідація суверенітету України. Зміни кордону з РСФРР (20-30-ті рр. XX ст.). Політика коренізації як спроба Москви розширити національну та соціальну базу свого режиму. Сталінська форсована індустріалізація радянської України і перехід до планової економіки. Більшовицькі перетворення в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. XX ст. Компартійно-радянський апарат. Взаємовідносини російського центру з українською периферією. Радянські органи державної безпеки як інструмент диктатури вождів РКП(б) – ВКП(б). Профспілки у тоталітарній системі влади. Роль комітетів незаможних селян у

впровадженні радянської політики в українському селі. Розгортання масових репресій 1920–1930-х рр. в Україні: особливості політичних процесів. Терор 1937-1938 рр. Комуністичний погром української культури. ГУЛАГ. Антицерковна політика держави. Створення Кримської АСРР та її радянізація. Татаризація Криму і конфлікт між прибічниками єврейської і татарської колонізації районів Криму. Репресії проти кримськотатарської радянської еліти. Етнокультурна ситуація на півострові.

Тема 4. Національна політика Кремля у роки Другої світової війни

Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. Початок радянізації західних областей України. Масові репресії проти місцевого населення. Українсько-російський фактор у політиці ОУН у 1939-1941 рр. Радянська національна політика на початковому етапі радянсько-німецької війни. Апеляція комуністичних ідеологів до російської історії. Плани німецько-фашистських загарбників щодо України і Росії. Перегляд політичної платформи ОУН-Б щодо російської національної меншини. Лібералізація національної політики радянського керівництва у роки війни. Внесок українського і російського народів у перемогу над ворогом. Депортація кримських татар (1944 р.): передумови і привід до депортації; хід депортаційного процесу; масові репресії проти місцевого населення; смертність та кількість жертв; наслідки для Криму; повернення кримських татар із депортації; вшанування пам'яті жертв депортації кримських татар.

Тема 5. Українсько-російські відносини у післявоєнний період (друга половина 40-х – 80-ті рр. ХХ ст.)

Репресивні дії радянської влади проти УПА і поширення у Західній Україні антиросійських настроїв. Боротьба радянського режиму з «буржуазно-націоналістичною ідеологією» в період «ждановщини». Переселення частини українців і євреїв до Росії. «Новий Переяслав». Переведення Кримської області з підпорядкування Російської Федерації у підпорядкування України. Питання державного статусу України у політичних програмах перших дисидентських організацій. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950-х – у першій половині 1960-х рр. Система взаємовідносин Кремля і радянської України у роки «застою». Формування тези про «радянський народ як нову історичну спільність». Антирадянська діяльність національно-орієнтованої течії дисидентів у роки «застою». Горбачовська «перебудова»: український контекст (пошуки шляхів модернізації суспільства, гальмування перебудовних процесів в Україні; аварія на Чорнобильській АЕС і приховування московським керівництвом її наслідків; активізація суспільно-політичного життя в Україні та зростання національної свідомості; формування багатопартійності та курс національно-демократичних сил на утвердження державної незалежності).

Тема 6. Українська держава між «руським миром» та західним світом (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). Збройна агресія Росії проти України

«Новоогарьовський процес». Путч 19-21 серпня 1991 р. і Україна. Ядерне роззброєння України і позиція російської сторони. Україна, Росія і СНД. Сепаратистські настрої в Криму. Суперечності між Україною і Росією навколо статусу Чорноморського флоту у перші роки державної незалежності України. Відносини між Україною і РФ після приходу до влади Л. Кучми. Підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство» між державами. Питання про державні кордони. Прихід до влади у Росії В. Путіна і гальмування проєвропейського курсу України. Українсько-російські відносини за президентства В. Ющенка. Віктор Янукович: між Росією і Заходом. Президентство П. Порошенка і Росія. Створення єдиної помісної церкви в Україні і позиція УПЦ МП (передумови надання автокефалії православної церкві України; канонічні підстави; перебіг подій; розкол між Російською православною церквою і Константинопольським патріархатом; об'єднавчий собор українських православних церков, позиція УПЦ МП; реакція на автокефалію ПЦУ російської влади; протидія РПЦ і УПЦ МП автокефалії і обвинувачення Константинопольського патріархату у розколі світового православ'я). Революція гідності і реакція Росії. Виникнення т.зв. «народних республік» на Сході України. Початок Антитерористичної операції. Війна на сході України (2014-2022 рр.): передбачення та передумови війни; хід воєнних дій; способи мирного врегулювання воєнного конфлікту; наслідки воєнних дій та реакція на них у світі. Людські втрати, пов'язані з воєнним конфліктом на сході України (2014-2022 рр.). Вплив війни на суспільство. Російська окупація Криму. Кримський окупаційний режим та Україна: суспільно-політична ситуація; економічна становище; російські етнокультурні практики. Внутрішньополітичне становище і погіршення умов господарювання та підприємницької діяльності в тимчасово окупованих окремих районах Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Етнокультурна та суспільно-політична ситуація в ОРДЛО. Російське вторгнення в Україну (з 2022 р.): підготовка Росії до вторгнення в Україну 2022 року; сили вторгнення, командування та пособники; хід війни, воєнні злочини Росії; міжнародна реакція на російську агресію; військові і цивільні втрати.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин				
	усього	у тому числі			
		Лекційні заняття	Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна та індивідуальна робота
Тема 1. Український національний рух початку ХХ ст. в контексті російського великодержавного шовінізму	14	2	2	-	10
Тема 2. Російський націоналізм і Україна в добу революційних подій 1917-1920 рр.	30	6	4	-	20
Тема 3. Україна в умовах насадження більшовицькою Росією комуністичного режиму та втягнення до складу СРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.)	18	4	4	-	10
Тема 4. Національна політика Кремля у роки Другої світової війни	12	2	-	-	10
Тема 5. Українсько-російські відносини у післявоєнний період (друга половина 40-х – 80-ті рр. ХХ ст.)	9	2	2	-	5
Тема 6. Українська держава між «руським миром» та західним світом (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Збройна агресія Росії проти України	37	4	8	-	25
Разом годин	120	20	20	-	80

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Лекція 1

Тема: Український національний рух початку ХХ ст. в контексті російського великодержавного шовінізму

План

1. Вплив російських революціонерів на погляди діячів українських студентських громад як передумова до політичної стадії розвитку українського національного руху у Наддніпрянській Україні.
2. Українські політичні партії про українсько-російські відносини на початку ХХ ст.
3. Національне питання у Першій російській революції. Діяльність Української парламентської громади у складі російської Державної Думи.
4. Пропагування ідей російського націоналізму у роки революції та в період реакції.

Рекомендована література: 3, 5, 14, 21, 41, 45, 134, 136, 146, 173

1. Вплив російських революціонерів на погляди діячів українських студентських громад як передумова до політичної стадії розвитку українського національного руху у Наддніпрянській Україні

Наприкінці ХІХ ст. в українському русі у середовищі молодих інтелігентів виникає самостійницька течія. Вона виникла як реакція на кризу культурницького руху (українофільства).

Українська студентська молодь прагнула активізувати суспільно-політичне життя України. У 1891 р. (за іншими даними у 1892 р.) харківські і київські студенти Б. Грінченко, І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик, М. Міхновський утворили громадсько-політичне товариство «Братство тарасівців». Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Тараса Шевченка у Каневі й ставило за мету реалізувати основні ідеї Кобзаря.

Найбільш активно тарасівці працювали у Харкові. Їхні осередки знаходилися у Києві, Одесі, Полтаві, Лубнах. Тарасівці організовували лекції, таємні сходки, ставили вистави, створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. Основні ідейні засади організації викладені у «Символі віри молодих українців». Тарасівці виступали за єдність і соборність українських земель, на захист української мови, за справедливе вирішення економічних питань. Своім основним завданням вони вважали національне визволення українського народу.

У «Символі віри...» йдеться і про національне питання, зокрема про зв'язки України з Росією. На думку тарасівців національне питання і національні змагання виникли з того часу, коли Україну почали «гнітити чужоземні вороги». Вони вважали, що приєднання до Росії було помилкою, бо «Москва не свій брат». Антиукраїнська політика російського царизму спричинила активізацію національних змагань, «навіть народні повстання». Згодом народ втомився від цієї боротьби і заспокоївся. Новий етап національного руху тарасівці відносять до другої половини XVII ст., коли під час діяльності Законодавчої комісії 1767-1768 рр. «найкращі поступові люди», тобто свідомі українські поміщики, відчули потребу єднання з народом, від якого були відірвані «московською псевдокультурою». У порівнянні з попереднім періодом діячі українського національного руху діяли не «вогнем і мечем», а «духом та розумом».

Сенсом політичної ідеї тарасівців була боротьба проти усякого деспотизму, який репрезентувала Російська держава, що «сковує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом і надає змогу вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами». Тому, за логікою членів «Братства тарасівців» необхідно працювати над тим, щоб «розбити російські кайдани і визволити усі народи з-під гнітучого їх деспотизму й централізму».

Значну увагу вони приділяли ідеї єдності Східної і Західної України. У «Символі віри» зверталася увага на те, що «для нас, свідомих українців, є один українсько-руський народ. Україна австрійська і Україна російська нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу». Вони вважали, що оскільки у підросійській Україні складно було рухати українську справу, то осередок «культурно-політичної справи» потрібно було перенести у Галичину, враховуючи, що австрійське конституційне законодавство була більш демократичнішим, а, відтак, давало кращі можливості для розвитку української політичної ідеї.

Економічну сферу тарасівці розглядали у своїй програмі побіжно, визнаючи залежність українського економічного життя від російського («Ми не можемо занехати справ економічних, але тут діло найбільше залежить від загальноросійських обставин»). У соціально-економічних справах вони були на утопічних позиціях, виступаючи за безкласове суспільство, де «не має місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному».

Щодо міжнародних відносин, «Братство тарасівців» дотримувалося принципу толерантності, вважаючи доречним єднання з іншими пригніченими націями в Росії, щоб «гуртом боронитися проти асиміляційних заходів, і гуртом добувати волю». Виступали за співпрацю з російськими опозиційними силами («Московськими гуртками не ворожими українству»).

Діяльність братства активізувала студентський громадський рух. У 1895 р. студенти Київського університету В. Доманицький, Г. Лазаревський, П. Холодний, І. Руденко створили таємну «Українську студентську громаду». У 1897 р. в Харкові Д. Антонович, М. Русов, І. Кухта, Б. Мартос та ін. організували «Харківську студентську громаду». Всього в Україні виникло

близько 20 студентських громад. Діячі українського студентського руху, відчуваючи прес російського революційного руху, поступалися національними ідеалами на користь революційних. Український громадсько-політичний діяч, майбутній співзасновник Революційної української партії Ю. Коллард свідчив: «Наш світогляд усе більше ставав на шлях націоналістичний, але з увагу на те, що всі поступові революційно-соціалістичні російські програми охрещували це слово «шовінізм» та вважали за щось реакційне, не було ще в нас сміливості признати себе націоналістами. Щодо питань соціально-економічних та релігійних, то наше становище в цих справах було запозичене з програм тодішніх російських соціалістичних та демократичних партій, бо до своїх формулювань ми ще в ті часи не дійшли».

У серпні 1898 р. у Києві з ініціативи Д. Антоновича відбувся нелегальний з'їзд студентських громад, який об'єднав всі громади в одну Загальноукраїнську безпартійну організацію і створив виконавчий комітет (координував діяльність громадських організацій). У роботі з'їзду окрім інших взяли також участь і представники студентської громади Петербургу. На другому студентському з'їзді у 1899 р. було створено Всеукраїнську студентську спілку, яку І. Франко назвав «Молодою Україною». Перед студентською молоддю було поставлено завдання «спинити шкідливе і згубне для нашої нації винародовлення студентської молодіжі на Вкраїні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу; довести до відомості як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний, взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку російського абсолютизму».

2. Українські політичні партії про українсько-російські відносини на початку ХХ ст.

У 1900 р. група представників студентських українофільських гуртків у Харкові створили першу у Наддніпрянській Україні українську політичну організацію – Революційну українську партію (РУП). Її засновниками і організаторами були Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський, Л. Мацієвич, Б. Мартос та ін. Першим програмним документом цієї організації стала брошура «Самостійна Україна» (1900 р.), автором якої був харківський адвокат М. Міхновський. Базовими принципами цього твору були патріотизм, радикалізм та безкомпромісність. Брошура вперше у Наддніпрянській Україні проголосила завдання боротьби за власну незалежну державу.

Міхновський проаналізував українсько-російські відносини за Переяславсько-Московською угодою 1654 р. як конфедеративні, але порушені пізніше однією стороною – російською. Він оцінював українсько-московську угоду як добровільну і рівноправну («політична унія на рівних правах як рівний з рівнем, і, як вільний з вільним»). Він твердив, що Українська держава «не була завойована московським монархією або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а, злучаючись з московською монархією, не поступилася,

ані одним зі своїх державних або республіканських прав». Автор «Самостійної України» з юридичної точки зору акцентував увагу, що «Переяславська конституція» була укладена двома суб'єктами права (контрагентами) – українським народом і московським царем. У наступні століття московські правителі постійно порушували угоду («поводяться з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала»). Логічно, що московити не дотримали умов контракту, що передбачає використання сили з точки зору міжнародного права. Міхновський навів низку фактів протесту українського народу проти «панування Москви» («наш нарід своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Мефодіївське братство, Шевченко, селянські повстання 80-х років тощо) став на шлях, який можна вважати єдинопідійним і серйозним себто силою»).

У своїй брошурі Міхновський нещадно таврував українську інтелігенцію, яка упродовж XVIII-XIX ст. зрадила український народ і прийняла російську національність («представники її Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Трощинські, Гоголі, Гнедичі, Потапенки, Короленки – усі вони наша кров покинули народ у найгірші, найтяжчі часи його існування»). На його думку, з чим ми цілком солідарні, зрощення української інтелігенції було страшнішим за війну і нашестя («відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству»).

Загалом, засновники РУП за найближчу мету ставили «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року». Засобами досягнення цієї мети називалась як «боротьба культурна», так і «боротьба фізичною силою», не виключаючи застосування зброї. Очолити ж її, на думку М. Міхновського, мало трете (після кирило-мефодіївців і «українофілів») покоління української інтелігенції. Російськомовний склад міського фабрично-заводського пролетаріату, сильна конкуренція в містах з боку російських, польських і єврейських соціалістів у поєднанні зі слабким їхнім впливом в україномовному селі зумовили той факт, що адресатом політичної роботи українських революціонерів спершу був винятково сільський пролетаріат і незаможне селянство. Але рівень національної самосвідомості українських селян, що дивилося на світ крізь призму соціально-економічних проблем, залишався надто низьким, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку. Соціальну ж революцію, до якої прагнули народні низи, на відміну від національно-демократичної, можна було здійснити тільки спільними силами з російськими соціалістами, які майже одностайно негативно ставилися до дійсного самовизначення України й виступали за збереження централізованої російської держави. Тому керівництво РУП вирішило замінити програмну вимогу самостійності України вимогою перетворення Росії на федеративну республіку автономних національно-історичних областей, які отримали б право на повне державне відокремлення шляхом референдуму. Ці ж вимоги збереглися й у програмі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яка була перейменована РУП на своєму нелегальному 2-му з'їзді в Києві в грудні 1905 р.

За рік до цього, у 1904 р. частина рупівців на чолі з М. Меленевським та О. Скоропис-Йолтуховським віддала перевагу соціал-демократичним гаслам і створила Український соціал-демократичний союз («Спілку»), який на початку 1905 р. на правах регіональної організації ввійшов до РСДРП (меншовиків). Тактика Спілки (поширення революційної літератури, проведення сільськогосподарських страйків, улаштування мітингів, створення нелегальних селянських організацій та ін.) у поєднанні з пропагандою ідеї конфіскації поміщицької землі привела до значного успіху організації на виборах до II Державної Думи.

Українська народна партія (національно-радикальне крило РУП, яке відкололося від цієї партії на початку 1902 р.) була нечисленною, не мала сталої організаційної структури й діяла дуже конспіративно, головними ідеями була боротьба проти «націй-поневолювачів» (росіян, поляків, євреїв, угорців і румунів), культурницький націоналізм і побудова «самостійної і соборної Української держави від Сяну до Дону». Виступали за націоналізацію землі за принципом відчуження за викуп від власників-українців і без викупу – від власників-неукраїнців.

У 1904 р. була утворена Українська демократична партія, ідейною платформою якої був компроміс між загальноросійським лібералізмом та українським націоналізмом. Складовими її програми були боротьба проти самодержавства, встановлення парламентського ладу, демократичних свобод, автономію територіям заселених українцями.

3. Національне питання у Першій російській революції. Діяльність Української парламентської громади у складі російської Державної Думи

Перша російська революція була революцією модернізаційного типу, метою якої була модернізація політичної системи свідомості, як основи трансформації аграрного суспільства з елементами політичної архаїки до індустріального суспільства. Різні верстви суспільства усвідомлювали необхідність змін, трансформації існуючого ладу, але не його руйнування. Так селянство, яке було найпотужнішою силою революції, виступало за скасування викупних платежів, передачі землі у власність селян і розвиток товарного сільськогосподарського виробництва. Очікування робітників були пов'язані з економічними вимогами і усвідомленням необхідності політичних свобод. Основними вимогами представників ліберально-опозиційного руху була модернізація поміщицьких господарств, їх технічне переоснащення та орієнтація на ринок, внутрішню і зовнішню торгівлю. Активізувалися національні рухи за надання автономії, розвиток національних культур, мови, літератури, громадських установ. Демократичний рух був досить різнобарвним і відбивав інтереси різних груп (есери, більшовики, меншовики, Бунд, українська соціал-демократія). Консервативно-монархічний табір виступав за збереження основ самодержавства, архаїчної станової структури, всевладдя бюрократичного апарату.

Основні революційні потоки доповнювалися на окраїнах імперії національним рухом. Українська інтелігенція, селянство, вимагали здійснення освітнього процесу в початкових, середніх і вищих школах українською мовою, впровадження її в судах та різних установах, у пресі, театрі. Підтримали домагання українців щодо їх права на рідну мову і представники російської інтелігенції. Наприклад, академіки Російської Академії наук Ф. Корш і О. Шахматов на загальних зборах інституції доводили самоцінність та самодостатність української мови і необхідність відміни репресивних заходів проти неї.

Український національний рух був представлений ліберальною та соціал-демократичною течіями. Першу з них представляли Українська демократична і Українська радикальна партії, які постійно знаходилися у конфронтації. Цим скористалася російська партія кадетів, яка набула широкої популярності серед української інтелігенції. Метою партії було досягнення конституційно-парламентської монархії з двопалатним парламентом. Кадети не погоджувалася на автономію України, однак визнавали необхідність викладання українською мовою у початкових школах, вивчення її у середніх школах і заснування в університетах кафедр історії України, української мови та літератури. Зважаючи на наближення виборів до I Державної Думи українські ліберальні партії вирішили об'єднатися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП) на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим, Є. Чикаленком, які виступали за надання автономії Україні у складі перетвореної на конституційну монархію Росії з двопалатним парламентом, що відав би питаннями війни і миру, зовнішніх зносин і торгівлі та вироблення загальнодержавного бюджету. Решта ж проблем внутрішньої політики й державного управління мали залишатися в компетенції Української народної ради (місцевого парламенту). Представники партії брали активну участь у З'їзді недержавних народів Росії, який відбувся в Петербурзі 19-21 грудня 1905 р. Представники 13 пригнічених імперією націй висунули гасло перетворення Росії на федеративну державу й ухвалили створити «Спілку недержавних народностей» для боротьби за неї.

Українська соціал-демократія відчувала ідейний та організаційний тиск російських соціал-демократів, однак вона суттєво відрізнялася від російських. Якщо українські соціал-демократи переважно орієнтувалися на селянство, то російські марксисты – на робітничий рух. Керівництво УСДРП пропонувало об'єднатися з РСДРП за умови включення до програми останньої пункту про автономію України. Однак, у квітні 1906 р. у Стокгольмі, коли відбувався IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, цього питання на порядку не було. Це пояснювалося тим, що, по-перше, керівництво РСДРП не бажало йти на компроміс з українською соціал-демократією щодо автономії України, а, по-друге, цю ідею не підтримала «Спілка», що належала до меншовицької течії РСДРП. Під впливом меншовиків спілчани почали відступати від української платформи, а свою україномовну газету «Правда» перевели на російську мову. Результатом впливу більшовиків був відхід «Спілки» від національного ґрунту і зосередженість на соціально-економічних проблемах.

Більшовицька течія російської соціал-демократії непримиренно ставилася до ідейного сепаратизму українських націонал-соціалістів і прагнула монополізувати свої ідейні та організаційні впливи серед неросійських робітників. Лідер більшовиків В. Ленін вважав найнагальнішою у Росії ідею об'єднання різних націй. Він зазначав, що «погані порадики робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з шкури пнуться, намагаючись відхилити українських соціал-демократичних робітників від великоруських».

На період Першої російської революції припадає дебют українства на парламентській арені.

У I Державній Думі, що розпочала свою діяльність (працювала з 27 квітня по 8 липня 1906 р.). Україна була представлена 102 депутатами із 497. 45 з них об'єдналися в Українську парламентську громаду, яку очолив адвокат із Чернігова І. Шраг. Основними вимогами депутатської групи були надання політичної автономії Україні в її етнічних межах, запровадження української мови в школах, судах, місцевих адміністративних органах. Селянська частина фракції домагалася націоналізації всієї землі і конфіскації поміщицьких земельних володінь. Громада випускала свій орган – журнал «Украинский вестник», метою якого була комунікація і презентація українства, його національних проектів у російських політичних колах. Ідейним натхненником видання був М. Грушевський. Він підготував проект конституції Росії, в основі якого лежала ідея національно-територіальної децентралізації Росії та утворення автономій. Передбачалось утворити загальнодержавний парламент і територіальні сейми. Останні мали займатися справами культури, місцевої адміністрації, призначенням суддів. 8 липня 1906 р. I Думу було розпущено.

До II Державної Думи, обраній у січні 1907 р., Україна делегувала 102 депутати, серед яких переважали селяни – 59 осіб. 47 депутатів об'єдналися в Українську думську громаду, що видавала часопис «Рідна справа – Вісті з думи» (редактор – В. Доманицький). Громада домагалася автономії України, запровадження місцевого самоврядування, амністії для політичних в'язнів, передачі землі на умовах викупу, 8-годинного робочого дня, соціального страхування робітників, свободи слова, преси, українізації школи і державного управління, утворення кафедр української мови, літератури й історії в університетах, запровадження української мови у вчительських семінаріях. Ці завдання мали вирішуватися законодавчим шляхом послідовного реформування державного устрою, економічних та соціальних відносин.

3 червня 1907 р. II Державну Думу розпустили. Того дня Микола II видав новий виборчий закон, який значно обмежував виборчі права робітників, селян, неросійських народів і забезпечував цілковиту перевагу в новому складі Думи поміщикам і представникам буржуазії. У III і IV Думах офіційно українських фракцій не було. Причиною цього став антидемократичний виборчий закон, прийнятий урядом П. Столипіна, репресивна політика центральної та місцевої адміністрації щодо всіх демократичних, національних партій, тиск на виборців під час голосування. Серед депутатського корпусу 29 депутатів чітко позиціонували себе як захисники національних інтересів України. Однак такої

кількості виявилось замало для створення у Державній Думі самостійної української фракції.

Однак, існувала неформальна група українських депутатів. На засіданнях III і IV Дум обговорювалися питання про українську мову і виділення Холмщини в окрему російську губернію. У III Думу за підписом 37 депутатів було подано законопроект про запровадження української мови у початковій школі паралельно з російською, видання підручників та книжок з урахуванням українських умов, використання української мови в сільських судах. Проте він не був прийнятий.

У IV Думі існувала група українських депутатів, одним з лобістів якої був М. Родзянко. Було порушене питання про автономію України, яке здобуло підтримку з боку відомих політичних діячів, депутатів О. Керенського, П. Милюкова, Г. Петровського, А. Шингарьова. Професор С. Іванов вимагав заснування українознавчих кафедр в університетах, а єпископ Никон – введення української мови у школах.

4. Пропагування ідей російського націоналізму у роки революції та в період реакції

Наприкінці 1905 р. виник шовіністичний «Союз 17 жовтня» (октябристи). Октябристи виступали за збереження царської влади, єдиної і неподільної Росії, встановлення конституційної монархії.

Тоді ж виникла російська шовіністична організація «Союз Русского народа» («чорна сотня»), яка за мету ставила боротьбу з євреями, поляками, українцями та іншими нацменшинами, які проголошувалися «зрадниками» і внутрішніми ворогами держави. Політична платформа чорносотенного руху передбачала принципове несприйняття елементів парламентаризму і політичних свобод, збереження самодержавства. Вони практикували масові вірнопідданські маніфестації з іконами та портретами царя, хуліганські вчинки, зв'язки із злочинними елементами, організацію міського терору тощо. Загалом, у 1905 році у лавах СРН налічувалося близько 400 тис. членів, у т.ч. в Україні – 190 тис. Одними із найбільших осередків чорносотенців були Одеський і Почаївський. У постреволюційний період чорносотенці влаштовували релігійно-моральні читання з історії самодержавства і православ'я. Створювалися альтернативні чорносотенні організації «Союз активной борьбы с революцией и крамолой», «Двуглавый орёл», «Союз Михаила Архангела». Ідеологи російського націоналізму в Україні стверджували, що оплотом самодержавства в роки революції виступала Малоросія та давня столиця Київ («стародавня столиця Русі Київ дала відсіч бунту [мається на увазі Перша російська революція]»). В Україні видавалося близько 50 чорносотенних монархічних видань: «Киевлянин», «Киевская дубинка», «За царя и родину», «Русское знамя», «Вестник Союза русского народа» тощо.

Водночас, після поразки Першої російської революції самодержавство посилювало репресії проти українського національного руху. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де її ввели під час революції

1905-1907 рр. Цензура заборонила вживання в публікаціях слів «Україна», «український народ». За наказом царя закривалися «Просвіти», українські клуби, наукові товариства. Не залишила влада поза своєю «увагою» українську пресу. У 1907 р. з 18 періодичних видань лишилося лише 9. У наступні роки їх кількість ще зменшилася. Забороняли продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів з використанням української мови, збирання коштів населення для спорудження пам'ятника Т.Шевченку у Каневі. У 1908 р. парламентська більшість III Державної Думи відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою.

20 січня 1910 р. голова Ради міністрів П.Столипін підписав циркуляр про заборону реєструвати будь-які «інородні» (не російські) товариства і видавництва, у т.ч. українські.

Політичні дискусії на сторінках преси 1910-1914 рр. засвідчили, що ті засади автономії, з якими російський націоналізм згоден був змиритися щодо Польщі й Фінляндії, відкидалися, коли мова заходила про Україну. Система імперських аргументів базувалася на положенні, згідно з яким «три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не становити одного цілого». Так міркували й ідеологи російського лібералізму. Так, член ЦК партії кадетів П. Струве розв'язав дискусію, в якій оголосив українське питання «шкідливою інтелігентською вигадкою». Історичний процес, доводив він, уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській «малоруської» та «білоруської» культур означало б «колосальне розтринькування історичної енергії населення Російської імперії». Тому Струве відкидав ідею української автономії – навіть у тому урізаному вигляді, в якому вона існувала для Польщі й Фінляндії, закликаючи до постійної боротьби проти «українського партикуляризму».

Лекція 2

Тема: початок Російської революції 1917 року і Україна

План

1. Лютнева революція 1917 р. у Петрограді і реакція на неї в Україні.
2. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Створення рад в українських губерніях.
3. Перша криза Тимчасового уряду.
4. Більшовики в перші місяці революції.

Рекомендована література: 3, 6, 12, 57, 96, 98, 132

1. Лютнева революція 1917 р. у Петрограді і реакція на неї в Україні

Кінець лютого 1917 р. став фатальним для російського царизму. Революційні події спричинили політична, соціальна й економічна криза в Російській імперії і були концентрованим виразом невдоволення пануючим режимом більшості прошарків суспільства. Початком революції стали події 8 березня (23 лютого) 1917 р., коли у Петрограді розпочалися стихійні виступи робітників, які 25 лютого переросли у загальний страйк робітників. 27 лютого останніх підтримали солдати Волинського, Преображенського, Литовського, Московського полків, а також матроси Балтійського флоту. Повсталі захопили мости, вокзали, головний арсенал, телеграф, поштамт, урядові установи, розгромили поліцейські дільниці, звільнили політв'язнів, розпочали арешти царських міністрів. Наступного дня під їх контролем опинилися Адміралтейство, Петропавлівська фортеця і Зимовий палац. 27 лютого у Таврійському палаці розпочали свою роботу дві установи, які справили вирішальний вплив на подальший перебіг революції: 1) Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з М. Родзянком, який виступив з ініціативою створення нового уряду й звернувся до населення й армії за допомогою; 2) Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яку очолював меншовик Н. Чхеїдзе, а одним із активних учасників був О. Керенський. 28 лютого Тимчасовий комітет оголосив, що бере на себе відповідальність за організацію нової влади і до утворення Тимчасового уряду державне управління реалізовуватимуть 38 комісарів із членів Державної думи. 2 (15) березня комітет відправив у Ставку Верховного головнокомандуючого своїх представників – О. Гучкова та В. Шульгіна, які мали схилити Верховного головнокомандуючого імператора Миколи II відректися від престолу. Цар зрікся престолу на користь молодшого брата Михайло, який, у свою чергу, наступного дня відмовився відмовився прийняти владу і передав її до скликання Установчих зборів Тимчасовому уряду. Того ж дня склад уряду, який очолив голова Всеросійського земського союзу Г. Львов, було затверджено.

За декілька днів до зречення царя від престолу, 28 лютого, до Києва надійшло звернення від М. Родзянка, у якому йшлося про падіння царської влади. Наступного дня було скликано нараду різних організацій міста, результатом якої стало утворення 4 (17) березня виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій у складі 12 членів, серед них було 5 українських діячів (С. Єфремов, А. Ніковський, М. Порш, П. Паламарчук, Ф. Штейнгель). Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у т.ч. і над Україною. Виконавчу владу в Україні Тимчасовий уряд передав повітовим і губерньським комісарам, якими переважно ставали голови земських управ.

На адресу Тимчасового уряду надійшли тисячі телеграм з усіх куточків вже колишньої Російської імперії, зокрема з України. Люди сподівалися на утворення нової вільної Росії, на кардинальне покращення їхнього життя, значні державні і політичні зміни. Водночас, уряд не мав чіткої програми побудови нової держави, а, відтак, відповідальність за майбутнє Росії з себе

зняв і переклав на Всеросійські установчі збори, а своїм головним завданням визначив довести Росію до зборів.

2. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Створення рад в українських губерніях

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції виникли Ради робітничих і солдатських депутатів, провідну роль в яких відігравали російські меншовики і есери. У перші дні революції ради робітничих депутатів не справили вирішального впливу на перебіг революційних подій. Вони не мали достатньо сил для того, щоби встановити контроль над державними інституціями, армією, регіонами, свого представництва у центральному урядовому апараті. Кардинально становище рад змінилося після 1 (14) березня, коли Петроградська рада оприлюднила наказ №1, який став одним із найзнаменитіших документів Лютневої революції, оскільки ініціював створення солдатських комітетів та ліквідував єдиноначальство. Рада отримала потужну підтримку армії, що додало впевненості й амбіцій її лідерам.

Поряд з цим почали виникати ради солдатських депутатів. Відповідно, військові частини мали бути підпорядковані цим радам і солдатським комітетам, які, як ми вже зазначали, узаконив наказ №1. Комітети отримали право розпоряджатися зброєю (до цього таке право мав офіцерський корпус). Тимчасовий уряд був безсилий у своїх спробах встановити контроль над армією.

Щодо України, то в середині 1917 р. налічувалося 252 ради. Вони почали на місцях боротися з продовольчими труднощами, виступали за встановлення на підприємствах 8-годинного робочого дня, формували загони народної міліції, червоної гвардії тощо. Перша рада робітничих депутатів виникла 2 (15) березня у Харкові. 16 березня розпочала роботу рада у Києві, а в наступні дні – у Катеринославі, Кременчузі, Луганську, Полтаві, Одесі, Херсоні, Вінниці, Житомирі і т.д. Невдовзі ради почали висловлювати ініціативу консолідувати свої зусилля. Зокрема, 28-30 березня у Бахмуті було проведено конференцію, на яку прибули представники 48 рад, що репрезентували 187 тис. робітників.

11-16 квітня відбулася Всеросійська нарада рад, у якій взяли участь представники 139 рад колишньої Російської імперії. Українські губернії представляли посланці рад Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Херсона, Миколаєва тощо. На нараді ухвалили рішення утворити обласні об'єднання рад (області не збігалися з існуючими етнографічними кордонами), представники яких мали поповнити виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, остання набувала статусу загальноросійської ради. Територію України було поділено на такі області: 1) Румчород – виконком об'єднував ради Подільської, Волинської, Херсонської, Таврійської губерній, Бессарабської області, а також ради Румунського фронту і Чорноморського флоту; 2) Київський обласний виконком – ради Київської, Чернігівської, Полтавської, Курської і Воронежської губерній; 3) Харківський обласний

виконком – ради Харківської і Катеринославської губерній, Облaсті війська Донського.

У перші дні після Лютневої революції з ініціативи російських есерів на всій території колишньої Російської імперії почали створюватися ради селянських депутатів та «селянських союзів». У квітні-травні перші осередки «Всеросійського селянського союзу» виникли у Чернігівській, Катеринославській і Таврійській губерніях. Планувалося створити Всеросійську раду селянських депутатів.

3. Перша криза Тимчасового уряду

У перші тижні своєї діяльності Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів не втручалася у зовнішньополітичну діяльність Тимчасового уряду. Однак, після того як її підтримала армія (значна частина солдатів не бажали воювати), рада розпочала ратувати за закінчення Першої світової війни і встановлення миру без анексій і контрибуцій.

Подальші події загострили відносини між Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовим урядом. Їх спричинила нота міністра закордонних справ П. Мілюкова від 18 квітня (1 травня) 1917 р., направлена союзникам, про продовження війни до переможного кінця. Цей документ викликав 2-3 травня збройні заворушення між прихильниками уряду і Петроради. Події навколо ноти призвели до зростання соціальної напруги і глобальніше – до першої кризи революції, яка фактично поділила російське суспільство на бідних і багатих, призвела до їх конфронтації.

Квітневі події спричинили першу кризу Тимчасового уряду. В уряді викристалізувалися дві групи, першу з яких репрезентували Мілюков і військовий міністр О. Гучков (виступали за необмежену владу уряду і обмеження впливу Петроградської ради на прийняття урядових рішень). У той же час, міністри М. Некрасов, О. Керенський, О. Коновалов, М. Терещенко ратували за зміцнення контактів уряду із Петрорадою. Лідери останньої запропонували створити коаліційний уряд, з чим прем'єр-міністр Г. Львов погодився. У ніч на 18 травня було сформовано новий уряд: Гучков і Мілюков пішли у відставку, а до складу уряду увійшли Г. Львов як голова, О. Керенський, М. Терещенко, М. Некрасов, І. Церетелі та ін. (загалом – 15 осіб).

4. Більшовики в перші місяці революції

Лютневі революційні події не стали тріумфальними для більшовицької партії. На той час РСДРП(б) не відігравала помітної ролі і не являла собою самостійної сили, яка могла б суттєво вплинути на тогочасні процеси. Становище змінилося у середині квітня, коли 3 (16) квітня до Росії з еміграції повернувся В. Ленін. Він прибув на Фінляндський вокзал Петрограда, де із панцерника виголосив свою знамениту промову, завершивши її заклик «Хай

живе всесвітня соціалістична революція!», який фактично став фундаментом ленінської політичної програми.

Наступного дня вождь провів дві зустрічі: із членами Петербурзького комітету РСДРП(б) і делегованими на Всеросійську нараду рад робітничих і селянських депутатів більшовиками, на яких виступив із доповідями. Основні 10 тез («Квітневі тези»), що містилися у цих виступах, газета «Правда» опублікувала під назвою «Про завдання пролетаріату в даній революції». Статтю передрукували ряд інших більшовицьких газет, наприклад «Пролетаріат» (Харків) та «Звезда» (Катеринослав). У них висловлювалася думка, що після зречення від престолу царя в Росії утворилося двовладдя Тимчасового уряду та рад робітничих і солдатських депутатів. Ленін закликав відмовитися від підтримки Тимчасового уряду і передати всю владу радам. Одночасно запропонував більшовикам боротися за вплив у радах, оволодіти ними і через них взяти в свої руки всю повноту влади. Також ставилося питання про негайне закінчення війни і підписання миру без анексій і контрибуцій. Ленін також вимагав розірвати стосунки із соціал-демократією II Інтернаціоналу, створити Комуністичний Інтернаціонал.

Такі ідеї викликали гостре заперечення, навіть серед впливових членів РСДРП(б), наприклад, Л. Каменєва і Й. Сталіна. Неприйнятними ці тези були визнані і українськими більшовиками. Відповідну резолюцію 14 (27) квітня прийняв Київський комітет РСДРП(б), а наступного дня очільник цієї організації Г. Пятаков запропонував орієнтуватися на скликання Установчих збори. 28-30 квітня у Києві відбулася окружна нарада Південно-Західного краю, на якій, зокрема, йшлося про «неможливість перемоги соціалістичної революції в Росії без одночасної перемоги її в країнах Західної Європи».

Зважаючи на такий запеклий опір, можна було спрогнозувати що В. Ленін відмовиться від своїх ідей. Однак, протидія більшовицької еліти його не зупинила і він розгорнув бурхливу кампанію за реалізацію своєї програми. Остаточно роль Леніна як вождя більшовиків утвердилася 24-29 квітня (7-12 травня) на VII (квітневій) конференції РСДРП(б). Упродовж декількох днів він виступав бл. 30 разів, а ухвалені резолюції базувалися на його ідеях «переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну».

Популістські гасла більшовиків про ліквідацію поміщиків як класу, націоналізацію землі, передачу фабрик і заводів робітникам в умовах постійного наростання соціального напруження, руйнівної війни, погіршення стану економіки захопили свідомість мас, внаслідок чого чисельність РСДРП(б) різко зросла (кількість членів партії збільшилася у 10 разів і на середину літа досягла 240 тис. членів).

Лекція 3

Тема: Україна і Росія у 1918-1920 рр.: доба Гетьманату Павла Скоропадського і Директорії УНР

План

1. Російсько-українські відносини за гетьмана П. Скоропадського.
2. Друга війна УНР з радянською Росією.
3. Українські сили у боротьбі з Добровольчою армією генерала А. Денікіна.

Рекомендована література: 3, 6, 12, 35, 42, 62, 106, 118, 121, 123-125, 143, 164, 183

1. Російсько-українські відносини за гетьмана П. Скоропадського

Відповідно до умов Брестського миру Росія і Україна, як окремі держави, мали врегулювати відносини між собою. 22 травня 1918 р. до столиці України прибула російська делегація, яку очолили Х. Раковський і Д. Мануїльський. Очільником української делегації був С. Шелухін. Переговори розпочалися 23 травня і тривали до початку жовтня. Переговорний процес був затяжним і малорезультативним. Можна виокремити лише підписання 12 червня попередньої мирної угоди про припинення стану війни і відновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій. Україна отримувала право заснувати генеральні консульства у Москві і Петрограді, 30 консульських агентств у різних містах РСФРР. Російські генеральні консульства передбачалося відкрити у Києві, Харкові та Одесі, консульські агентства – у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі і Полтаві. 8 листопада російську делегацію відкликали, а 13 листопада радянська Росія анулювала Брестський мирний договір з Німеччиною і відмовилася визнавати Україну суверенною і незалежною державою.

Важливою складовою українсько-російських відносин було кримське питання. Навесні 1918 р. армія УНР, яку підтримували німці, у ході переможного наступу вступила у Крим. 22 квітня 1918 р. у ході Кримської операції під керівництвом полковника П. Болбочана українська армія форсувала Сиваш і вигнала з Джанкою більшовиків, після чого з'явилася нагода стрімкого наступу на Сімферополь. Однак німці наказали українському війську залишити Крим. Вони виходили з того, що згідно з умовами Берестейської мирної угоди Крим не належав до території України і для перебування армії УНР не було жодних підстав. Керівництво Центральної Ради вимушене було погодитися і вивести свої війська з Криму.

Після цього півострів окупували німці, які у травні 1918 р. дозволили сформувати місцевий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем.

Останній відновив тут дію законів Тимчасового уряду і оголосив свій уряд гарантом самостійності Криму. Сулькевич орієнтувався на входження самостійного Криму до відновленої «справедливої, демократичної» Росії.

Гетьмана П. Скоропадський мав свою позицію щодо Криму, який, на його думку, мав ввійти до складу Української Держави на правах автономії. Звісно, така політика суперечила інтересам Сулькевича, який вперто протистояв планам гетьмана. У відповідь Скоропадський пішов на радикальний крок – у серпні встановив блокаду Криму, внаслідок чого кримську економіку було паралізовано. Такі події змусили уряд Сулькевича розпочати у вересні 1918 р. переговори з Українською Державою, а в жовтні між кримським та українським урядами було укладено попередню угоду про входження Криму до складу України на правах автономії із власними законодавчим органом (сеймом) і армією. Крім того, в українському уряді запроваджувалася посада постійного державного секретаря Криму. Однак невдовзі геополітичні умови змінилися (Крим окупувала Добровольча армія) і цю угоду реалізовано не було.

Складно вирішувалося кубанське питання. 16 лютого 1918 р. Кубанська Законодавча Рада ухвалила рішення про створення самостійної Кубанської Народної Республіки і формування уряду на чолі з Лукою Бичом. Через декілька днів кубанці висловили бажання приєднати Кубань на федеративних умовах до України. Однак невдовзі більшовикам вдалося захопити Катеринодар і більша частина краю опинилася у їхніх руках. На початку травня на Кубані розпочалася хвиля антибільшовицьких повстань проукраїнської орієнтації. Повстанці виступали за вигнання більшовиків та возз'єднання з Україною за допомогою української та німецької армій. Задля погодження дій з українським урядом у Київ прибув голова Кубанської Законодавчої Ради М. Рябовол. Результатом зустрічі було надання кубанцям великої кількості зброї, боєприпасів та амуніції. Водночас, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко висунув план військового десанту на Катеринодар, який мав спричинити активізацію антибільшовицького повстання на Кубані. Планувалося передислокувати Запорозьку дивізію з Харківської губернії на Азовське узбережжя, а далі флотом десантувати її на Кубані. Німецьке окупаційне командування підтримало цей план. Однак, його так і не було реалізовано: денікінці дізналися про нього і для того, щоби українці не захопили цей край невдовзі зайняли Катеринодар, після чого вирушили на Новоросійськ. Німці вирішили не поглиблювати конфлікт і не допустили збройного протистояння між Добровольчою армією і армією Української Держави.

Скоропадський вів рішучу боротьбу із лівими партіями – більшовиками, лівими українськими й російськими соціал-революціонерами, лівими соціал-демократами та анархістами, діяльність яких координували «російські куратори». Перша з цих політичних сил – Комуністична партія (більшовиків) України за ініціативи М. Скрипника було створена у Таганрозі 18-20 квітня 1918 р. 26 травня у Києві нелегально провели Всеукраїнську нараду підпільних більшовицьких організацій, на якій створили Тимчасовий всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії (на нього поклали функцію підготовки

з'їзду українських більшовиків). І з'їзд КП(б)У провели у Москві 5-12 липня 1918 р. Учасниками з'їзду стали 212 делегатів, які представляли 45 партійних організацій. Секретарем ЦК став Г. Пятаков (за його ініціативи партія українських більшовиків вважалася складовою частиною РКП(б)). Найважливішою була резолюція з'їзду «Україна і Росія». Делегати поставила за мету відновити радянську владу в Україні через організацію збройного повстання робітничо-селянських мас. З'їзд ухвалив боротися «за революційне об'єднання України з Росією на основах пролетарського централізму у межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни».

Влітку 1918 р. у Києві осіли праві російські сили, які опинилися тут, рятуючись від більшовицького терору. Вони виступали за збереження єдиної і неподільної Росії, поширювали серед міського населення українофобські настрої. З їхнього середовища творилися місцеві шовіністичні проросійські організації, на кшталт «Киевского національного центра» (керівник – В. Шульгин), які, зокрема, оголосили про боротьбу з українською незалежністю. Всі вони були опозиційно налаштовані до гетьманату, який загрожував єдності і неподільності Росії. Окремі з них готували замах на гетьмана.

В опозиції до гетьмана були і російські ліві есери, які засудили Брестський мирний договір і вийшли з Раднаркому радянської Росії. Вони мали намір підірвати Брестський мир терором: запланували вбити німецького посла в Росії В. Мірбаха, головнокомандуючого групи армій «Київ» фельдмаршала Г. фон Ейхгорна і гетьмана П. Скоропадського. Першого з них було вбито 6 липня у Москві, Ейхгорна – 30 липня у Києві. Скоропадському вдалося уникнути розправи.

Поразка країн Четвертого союзу у Першій світовій війні, розпад Австро-Угорщини і революція у Німеччині змусили Скоропадського скорегувати свої зовнішньополітичні плани і налагоджувати контакти з проантантівською білогвардійською Росією. 3 листопада 1918 р. на станції Скороходово П. Скоропадський таємно зустрівся із донським отаманом П. Красновим, а 14 листопада гетьман розпустив уряд Ф. Лизогуба і був призначений новий уряд проросійської орієнтації на чолі з С. Гербелем (ще на початку жовтня, будучи міністром продовольства, Гербель подав гетьману «записку дев'яти» про необхідність переорієнтувати зовнішню політику держави на Антанту і встановити федеративний зв'язок із майбутньою небільшовицькою Росією). Того ж дня гетьман опублікував грамоту «До всіх українських громадян», у якій проголошувалося про федерацію України з небільшовицькою Росією. У документі йшлося про те, що Росія являтиме собою конфедерацію рівноправних держав (Дон, Кубань, Грузія тощо) з досить широкими суверенними правами. На думку опозиційних політиків, фактично з незалежною Україною було покінчено. Тому 15 листопада Директорія поширила звернення до громадян України із закликом повалити гетьманський режим. Директорії вдалося вміло нейтралізувати німців. Впродовж другої

половини листопада – першої половини грудня 1918 р. на більшій частині України Директорія встановила свою владу.

Проти гетьманату поряд із військами Директорії билися і російські та українські більшовицькі формування. 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини.

2. Друга війна УНР з радянською Росією

11 листопада 1918 р. РНК радянської Росії наказав Реввійськраді у десятиденний термін підготуватися до походу в Україну. Через два дні, 13 листопада ВЦВК РСФРР заявив про анулювання Брестського миру, а 17 листопада утворилася Реввійськрада групи військ курського напрямку у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Г. П'ятова, Й. Сталіна. 28 листопада 1918 р. на території Росії (м. Суджа Курської губернії) за рішенням ЦК КП(б)У і за активної підтримки РНК РСФРР поряд з Директорією було створено другий уряд України – маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Г. Пятаковим, який 30 листопада своїм Маніфестом заявив про повалення влади гетьмана П. Скоропадського і про встановлення в Україні радянської влади.

Тим часом, після проголошення грамоти про зречення влади гетьманом П. Скоропадським 14 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія. На початку 1919 р. надзвичайно складною для Директорії та її уряду, виявилася зовнішня воєнно-політична ситуація.

6 грудня 1918 р. розпочався наступ радянських військ на Курському напрямку, а 24 грудня наркомат закордонних справ РСФРР заявив про анулювання Брестської угоди і припинення в Росії всіх українських представництв. 3 січня українські війська залишили Харків. Уряд УНР оголосив Раднаркомові РСФРР ноту протесту, на що той 5 січня 1919 р. заявив, що в Україні російських військ немає, а військові дії відбуваються між військом Директорії і військами українського радянського уряду. До Харкова прибув Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Відновлена більшовицька УНР 6 січня перебрала нову офіційну назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). За два дні до цього, 4 січня було створено Український фронт, який очолив В. Антонов-Овсієнко. Війська цього фронту розподілили на дві групи: війська Харківського напрямку, які мали оволодіти Полтавою і Лозовою; війська Київського напрямку (1 і 2 Українські радянські дивізії) отримали завдання захопити Київ і Черкаси, після чого наступати на Правобережжя і вийти до Дністра.

Уряд Директорії УНР намагався врегулювати становище і 11 січня відрядив у Москву дипломатичну місію, яку очолив С. Мазуренко. Директорія погоджувалася на радянську форму влади в УНР за умов пропорційного представництва у радах робітників і селян. Натомість, від радянської Росії вимагали визнання незалежності УНР і припинення наступу в Україну. Однак РНК РСФРР на ці пропозиції не пристав і рекомендував порозумітися із Тимчасовим робітничо-селянським урядом радянської України.

У таких умовах 16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила стан війни з радянською Росією. 19 січня радянські війська захопили Полтаву, 27 січня – Катеринослав. 5 лютого більшовики вступили до Києва. Директорія змушена була переїхати до Вінниці, а потім – до Проскурова, Рівного, Станіслава, Кам'янець-Подільського. Українська армія мала низьку боєздатність. Вона складалася переважно із селянських повстанських загонів, які погано піддавалися перетворенню у регулярні частини. Досягнувши тактичних успіхів у районі своїх сіл чи волостей, вони розходилися по домах. Регулярна армія УНР станом на січень 1919 р. мала 21 тис. солдатів. Українські частини були міцно прив'язані до залізниць, віддавали перевагу т.зв. «ешелонній війні», у якій всі плани і дії обмежувалися діючими магістралями. Більшовицькі війська досягали успіху завдяки маневреним флангам, що досягалося силами кавалерійських частин. Українська армія таких частин практично не мала.

Тоді ж на Директорію посилювався тиск з боку держав Антанти. 6 лютого 1919 р. на вимогу Антанти з Директорії вийшов В. Винниченко, який виступав за союз з більшовицькою Росією проти Антанти. За змінами в Директорії настала і відставка її уряду. 13 лютого Кабінет міністрів замість В. Чехівського (політик проросійської орієнтації) очолив С. Остапенко – прихильник союзу з Антантою.

Навесні 1919 р. більшовики після захоплення Києва, повели наступ на Правобережжя. 18 березня вони ввійшли у Вінницю. 19 березня червоноармійці зайняли Жмеринку і відрізали весь Південно-Західний фронт, внаслідок чого армія Директорії була поділена на Північну, Південну і Проскурівську частини. У Проскурові, куди Директорія переїхала 6 березня, відбулося її останнє засідання у повному складі. Тут 9 квітня було сформовано новий соціалістичний уряд. Його головою став Б. Мартос, член УСДРП. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з російським більшовизмом і польським панством.

5 травня уряд залишив Рівне і перебрався до Радзівілова. Фактично до травня 1919 р. війська Директорії зазнали поразки на всіх ділянках фронту.

У першій половині березня 1919 р. загопи отамана М. Григор'єва, який перейшов на бік Червоної армії, почали наступ на півдні проти військ Антанти. 10 березня було захоплено Херсон, 14 – Миколаїв, 6 квітня – Одесу. У другій половині квітня почалися повстання на кораблях французької ескадри, що прискорило крах інтервенції на півдні України.

На кримському напрямку розгорнувся наступ більшовицьких військ. У середині березня радянська влада була встановлена у Бердянську і Мелітополі, 29 березня – у Маріуполі, 11 квітня – у Сімферополі та Євпаторії, 12 квітня – у Бахчисараї та Ялті. У середині квітня радянські війська під командуванням П.Дибенка підійшли до Севастополя. 29 квітня 1919 р. місто було зайняте більшовиками.

Отже, навесні 1919 р. на території України знову було встановлено більшовицьку владу.

3. Українські сили у боротьбі з Добровольчою армією генерала А. Денікіна

Після того як навесні 1919 р. провалилася спроба безпосередньої окупації України військами Антанти, а на Східному фронті зазнали поразки війська адмірала О. Колчака, білий рух об'єднався навколо генерала А. Денікіна. Його армії швидко збільшувалися. Отримавши допомогу від Антанти, Денікін після перемоги над радянськими військами на Північному Кавказі очолив наступ Добровольчої армії на Донбасі. 4 травня денікінці захопили Луганськ, згодом їм підкорилися Маріуполь, Харків, Катеринослав.

3 липня 1919 р. А. Денікін у Царицині підписав «Московську директиву» – наказ про наступ на Москву. Головного удару повинна була завдати Добровольча армія, яка мала встановити повний контроль над Україною. Наприкінці липня денікінці захопили Крим і майже все Лівобережжя, крім Чернігівщини. Після цього вони повели свій наступ у двох напрямках: північному – на Київ, і південному – на Єлисаветград, Миколаїв, Одесу.

Між тим на початку червня армія УНР витіснила більшовиків з Південно-Західного Поділля, а 17 липня Українська Галицька Армія (УГА), витіснена зі Східної Галичини, з'єдналася з військами УНР. Однак у новоствореному об'єднанні виявилися протиріччя в основі якого був російський фактор. Є. Петрушевич і його уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею і радянською Росією і були готові до тактичного союзу з Денікіним. Директорія УНР була готова до переговорів із радянським урядом для узгодження боротьби із Денікіним. Між українськими силами було укладено компроміс: УГА повела наступ на Київ, а війська УНР – на Одесу.

Спільний похід армій УНР і ЗУНР, що розпочався у перші дні серпня, спочатку розгортався досить успішно – вдалося захопити Вінницю, Житомир, Бердичів, Попельню та ін. Тим часом, денікінці 23 серпня захопили Одесу. 30 серпня комбінованими діями УГА на чолі з генералом Кравсом і частин Добровольчої армії, якими командував генерал Бредов, було захоплено Київ. Наступного дня українські армії, отримавши ультиматум денікінців, залишили Київ і відступили. Ці події мають назву «Київська катастрофа» (вперше це питання вжив С. Петлюра, а надалі цю назву використовують в українській історіографії).

З 20 вересня денікінці розгорнули наступ проти армії УНР. 24 вересня Директорія оголосила війну Денікіну. У вересні-жовтні 1919 р. тривали жорстокі бої військ УНР проти білогвардійців на Правобережжі. Українська армія поступово почала втрачати свою боєздатність через поширення епідемії тифу, відсутність зброї та амуніції, недостатню підготовку армії й загальну слабкість державного апарату. Драматизм ситуації поглибили галичани. 6 листопада командувач УГА генерал М. Тарнавський уклав з денікінцями перемир'я. Ця сепаратна угода диктатором ЗОУНР була скасована, а Тарнавського було віддано до суду. Однак новий командувач УГА генерал О. Микитка після від'їзду до Відня Є. Петрушевича і уряду ЗОУНР уклав нову угоду з денікінцями про перехід УГА під командуванням білих.

Тим часом командування армії УНР прийняло рішення про поділ українських військ на дві частини. Одна частина відійшла на територію Польщі. Загони армії УНР, що залишилися в Україні, перейшли до партизанських методів боротьби. 6 грудня 1919 р. розпочався рейд групи генерала М. Омеляновича-Павленка по тилах денікінців, а згодом і Червоної армії, який увійшов в історію як Перший Зимовий похід. У ході походу було пройдено 2,5 тис. км, проведено понад 50 боїв. Рейд армії УНР завершився 6 травня 1920 р. проривом у зайняті поляками райони.

Добровольча армія, окупувавши майже всю Україну, поділила її на три області – Київську, Харківську і Новоросійську (центр – м. Одеса). На чолі областей стояли «головноначальствуючі» з необмеженими правами. Було обмежено сфери вжитку української мови, закрито чимало українських газет і журналів, припинено діяльність Української Академії наук, культивувалися національний розбрат, ворожнеча, ненависть до національних меншин (було влаштовано 400 єврейських погромів).

Денікінці встановили на захопленій території режим терористичної диктатури, застосовували жорстокі репресії проти політичних противників, обстоювали гасла відновлення єдиної і неподільної Росії, у якій не було місця самостійній Україні.

Характерними рисами денікінського окупаційного режиму в економічній сфері були: 1) відновлення поміщицької влади на землю; 2) стягнення з селян примусових контрибуцій; 3) запровадження «денікінської продрозкладки» (разовий податок в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі); 4) відродження свободи торгівлі; 5) ліквідація 8-годинного робочого дня, збільшення норм виробітку; 6) обіцянка аграрної реформи (у липні 1919 р. був розроблений проект закону, за яким передбачалося обмежити поміщицьке землеволодіння 400 дес. і дати селянам можливість купувати поміщицьку або іншу землю в розмірі до 45 дес. на родину за викуп).

Антинародна політика денікінців викликала запеклий опір. У тилу Добровольчої армії виникали численні повстанські загони, які завдавали відчутних ударів по білогвардійцях. Деякі партизанські формування контролювали значні території. Зокрема, на Миколаївщині навколо с. Баштанка три місяці проіснувала Баштанська республіка. Повстанці оволоділи також Полтавою, Кременчуком, Єлисаветградом тощо. Для керівництва діями повстанців у Кременчуці більшовики утворили Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором. У Кам'янці-Подільському було утворено Центральний Український повстанський комітет, що став координуючим центром для загонів, які боролися за відновлення УНР.

Особливо чисельними були загони, очолювані Н. Махном. 5 серпня 1919 р. він видав наказ про утворення Революційної повстанської армії України (махновців), яка восени за різними даними налічувала від 20 до 100 тис. осіб. 20 вересня на ст. Жмеринка між махновцями та петлюрівцями була укладена компромісна угода про боротьбу з Денікіним. Одержавши від С. Петлюри зброю та боєприпаси, Махно взяв під контроль значну територію від Перекопа до Бердянська і від Каховки до Синельникового. Махновцям вдалося також

оволодіти Маріуполем, Кривим Рогом, Олександрівськом, Нікополем. Проти формувань Махна А. Денікін кинув свої найкращі війська. Н. Махно змушений був залишити Північну Таврію та відійти до Катеринослава, який махновці утримували до початку грудня 1919 р.

11 жовтня 1919 р. контрнаступ розпочали радянські війська. 6 листопада вони зайняли Чернігів, 12 грудня – Харків. 16 грудня частини Червоної армії взяли Київ. До середини лютого 1920 р. більшовики витіснили білогвардійців з України. Залишки Добровольчої армії відійшли в Крим.

Лекція 4

Тема: Радянські держави в Україні (1917-1920 рр.)

План

1. Донецько-Криворізька радянська республіка.
2. Формування радянської державності в Україні наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р.
3. Радянізація більшовиками українських земель у першій половині 1919 р.
4. Антикомуністичний селянський повстанський рух.
5. Відновлення УСРР наприкінці 1919 року. Основні напрями політики більшовиків щодо України у 1920 р.

Рекомендована література: 3, 6, 12, 38, 42, 70, 74, 76, 77, 97

1. Донецько-Криворізька радянська республіка

У січні-березні 1918 р. на території Катеринославської, Харківської, частин Херсонської губерній і Області Війська Донського (Новочеркаськ, Ростов, Таганрог тощо) функціонувала Донецько-Криворізька радянська республіка (ДКРР), центром якої був Харків. Її проголосили 27-30 січня 1918 р. на IV обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів. На з'їзді Рад було обрано обласний комітет, до складу якого увійшли 5 більшовиків, 3 есери, 1 меншовик і 2 безпартійних, а 14 лютого 1918 р. цей орган сформував уряд – Раду Народних Комісарів ДКРР у складі Ф. Артема (Сергєєва), який виконував функції голови РНК і наркома у справах народного господарства, С. Васильченка, наркома внутрішніх справ; В. Межлаука, наркома фінансів; М. Жакова, наркома у справах освіти; В. Філова, наркома у судових справах; М. Рухимовича, наркома у військових справах; Б. Магідова, наркома праці; А. Каменського, наркома державного контролю.

Основою утворення ДКРР став не національно-державний, а економічний принцип державного будівництва. На думку ініціаторів створення республіки після перемоги соціалістичної революції національне питання втратить своє

значення, а Російська радянська республіка перетвориться на федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік. Підписання Україною Брестського миру вони розглядали як загрозу промисловим районам Криворіжжя і Донбасу зі сторони німців та уряду Української Центральної Ради. Через це було проголошено утворення ДКРР як федеративної частини РСФРР. На території республіки обов'язковими вважалися декрети Раднаркому РСФРР. Водночас, ЦВК Рад України вважався «органом, паралельним обласному комітету».

Більшовицьке керівництво УСРР розглядало Донецько-Криворізьку радянську республіку як штучне утворення, яке порушувало цілісність і суверенітет України, суперечило волі її трудящих. Тому Народний секретаріат (уряд УСРР) не сприйняв ідеї виходу Донецько-Криворізької області зі складу України. Народний секретар праці М. Скрипник, виступаючи на IV обласному з'їзді обґрунтував шкідливість цього заходу. Плани створення ДКРР як автономної республіки РСФРР не підтримало керівництва РСДРП(б), яке вважало, виникнення Донецько-Криворізької радянської республіки може негативно позначитися на справі соціалістичної революції в Україні, «єдиному фронті оборони».

Зважаючи на це, делегати рад Донецько-Криворізької області 17-19 березня 1918 р. взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувався у Катеринославі, де заявили, що Донецько-Криворізька область має залишитися у складі радянської України. Делегати з'їзду прийняли резолюцію «Про державний устрій», яка виключала будь-яку можливість виходу з України будь-якої області. Водночас, з урахуванням досвіду створення ДКРР радянську Україну почали розглядати як федеративну республіку, «що об'єднує всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки як автономні частини». Фактично з'їзд юридично оформив входження Донецько-Криворізької області до складу УСРР. Одразу після з'їзду Донецько-Криворізька радянська республіка припинила своє існування.

2. Формування радянської державності в Україні наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р.

Навесні 1918 р. під тиском німецьких та австро-угорських військ більшовики вимушені були відступити з України. Однак вони не могли примиритися із незалежністю України, із втратою значної частини енергоресурсів, металургійної та машинобудівної промисловості, продовольчих ресурсів.

Наприкінці року, утворивши «незалежний» Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, більшовики розпочали наступ на українські землі. Радянський уряд України не був монолітним: у ньому точилася боротьба між групами Ф. Сергєєва (Артема) і Г.П'ятакова. Усунуло протиріччя «московське керівництво», яке призначило нового керівника уряду – болгарина Х. Раковського. 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд за російським взірцем реорганізували у Раду народних

комісарів. Відділи РНК стали називатися народними комісаріатами. До складу уряду увійшли М. Подвойський, К. Ворошилов, В. Затонський, В. Мещеряков, О. Шліхтер, Артем, О. Хмельницький, Б. Магідов, Ф. Земіт, О. Жарко, М. Скрипник. Головою Української ради народного господарства призначили Е. Квірінга, а командуючим Українським фронтом – В. Антонова-Овсієнка. Г. П'ятаков зосередився на партійній роботі.

Створювалися органи придушення опору противників радянської влади – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція, ревкоми (революційні комітети).

Відбулися реорганізаційні зміни у керівництві КП(б)У. 1-6 березня 1919 р. у Харкові було проведено III з'їзд КП(б)У, після якого на пленумі було обрано політбюро Центрального комітету партії. До складу ЦК КП(б)У ввели Г. П'ятакова (секретар ЦК КП(б)У), голову Київської ради робітничих і селянських депутатів А. Бубнова, Е. Квірінга, В. Мещерякова (нарком землеробство УСРР) і Х. Раковського. П'ятаков не довго затримався на цій посаді. У нього не склалися стосунки із Х. Раковським, який домігся усунення П'ятакова із вищої партійної посади і призначення у травні 1919 р. очільником республіканської парторганізації С. Косіора. Варто звернути увагу на те, що у складі політбюро ЦК КП(б)У не було жодного українця: Х. Раковський був болгарин, С. Косіор – поляком, Е. Квірінг – німцем, А. Бубнов і В. Мещеряков – росіянами. Впливові українці В. Затонський, Г. Петровський, М. Скрипник йшли у другому ешелоні влади.

У той час в Україні діяли ще дві ліві партії (Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів) та Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)), з якими російські більшовики співпрацювали, оскільки вони підтримували радянську платформу. Водночас, вони не сприймали диктаторські методи діяльності більшовиків, не погоджувалися із гаслом диктатури пролетаріату і вимагали забезпечити рівні політичні права робітникам і селянам. Боротьбисти виступали за збереження національної форми української держави. Не зважаючи на такі розходження, як боротьбистам, так і борбистам дозволили провести свої з'їзди і взяти участь у виборах делегатів на III Всеукраїнський з'їзд рад.

На цьому з'їзді планували прийняти Конституцію УСРР. Керівництво КП(б)У рекомендувало взяти за основу текст Конституції РСФРР 1918 року. Вищий партійний орган українських більшовиків визначив такі норми представництва на з'їзд: по одному делегату від сільської волості (незалежно від кількості населення в ній), від 10 тис. робітників і від 1 тис. червоноармійців. Отже, делегати з'їзду були сформовані переважно із червоноармійців, серед яких було не так багато українців. Серед 1719 делегатів з'їзду виявилось 1367 більшовиків, 150 боротьбистів і 100 борбистів.

Першу Конституцію УСРР було затверджено III Всеукраїнським з'їздом рад 10 березня 1919 р. Вищим органом державної влади визнавався Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет на чолі з Г. Петровським. Прокламувалися скасування приватної власності, диктатура робітничого класу, свобода слова, зібрань і

союзів лише для трудового народу. Влада трудящих мала здійснюватися через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Встановлювалися герб і прапор республіки, визначалася столиця – м. Харків. З Конституції УСРР важко було встановити, чи республіка є незалежною державою, чи входить у федеративний зв'язок з іншою державою. Росія чи РСФРР в її тексті жодного разу не згадувалися. Водночас у тексті Конституції йшлося про те, що УСРР «заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення». Тобто, більшовики чекали на здійснення найближчим часом всесвітньої пролетарської революції, а тому юридично не регламентували свої зв'язки з радянською Росією.

У процесі оформлення радянської влади здійснювалися спроби від'єднати від України Донецько-Криворізький край і Крим. Якщо перший залишився у складі республіки, то в Криму наприкінці квітня 1919 р. за рішенням політбюро ЦК РКП(б) було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку.

Поступово російські більшовики почали перепідпорядковувати українські республіканські органи влади. Зазначимо, що РНК УСРР «копіював» управлінські схеми, напрацьовані в Раднаркомі РСФРР. На початку березня 1919 р. за пропозицією президії ВРНГ РСФРР уряд УСРР вирішив об'єднати ВРНГ і УРНГ в єдину систему, а також зв'язати банківську справу обох республік, щоб Народний банк РСФРР обслуговував територію України. Об'єднувалися товарні фонди обох республік, встановлювався спільний виробничий план (планування відбувалося через відділи, главки і центри ВРНГ).

23 квітня головком Червоної армії І. Вацетіс написав доповідну записку голові РНК РСФРР з вимогою ліквідувати національні армії. 19 травня директива ЦК РКП(б) про воєнну єдність була розглянута на нараді членів ЦК КП(б)У, а 27 травня пленум ЦК КП(б)У провів рішення про об'єднання, поряд з військовим командуванням, раднаргоспів, залізниць, фінансів і управління працею. Військовий комісаріат УСРР було розформовано, а 4 червня ліквідували Український фронт, на його основі створили дві армії – 12-ту Західного фронту та 14-ту Південного фронту.

1 червня 1919 р. утворено «воєнно-політичний союз» формально незалежних України, Латвії, Литви та Російської Федерації. Об'єднанню під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниці, комісаріати праці, фінанси. Крім того, КП(б)У, профспілки, Комуністична спілка робітничої молоді України у травні-червні 1919 р. стали складовими частинами відповідних російських організацій і керувалися з Москви.

3. Радянізація більшовиками українських земель у першій половині 1919 р.

Одразу після встановлення в Україні радянської влади, більшовики насильницьким шляхом почали насаджувати тут свої норми економічного, суспільно-політичного та культурного життя.

Вся модель соціально-економічної політики РНК України була скроєна за російським шаблоном. Запроваджений економічний курс одержав назву «воєнного комунізму». Його складовими були: 1) відміна товарно-грошових відносин, натуралізація в оплаті праці (карткова система розподілу продуктів, зрівняльний розподіл); 2) проведення повної націоналізації всіх підприємств, державний контроль над виробництвом; 3) мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація); 4) заборона приватної торгівлі; 5) початок колективізації селянських господарств; 6) введення продрозкладки.

Одним із перших кроків українського уряду був декрет від 11 січня 1919 р. про порядок націоналізації промислових підприємств. Упродовж кількох місяців більшовики підпорядкували цукрову, гірничодобувну, металургійну і машинобудівну галузі промисловості. Керівництво націоналізованими підприємствами було жорстко централізовано. Вони підпорядковувалися Українській раді народного господарства та її главам – «Укрголовліс», «Укрголовцукор», «Укрголовспирт» тощо. У березні 1919 р. УРНГ започаткувала в Харкові Гірничопромислове відділення, яке здійснювало контроль над вугільною, електротехнічною, металургійною та хімічною галузями промисловості.

В аграрному секторі на початку 1919 р. РНК запровадив продовольчу монополію держави. Зокрема, декретом від 11 січня її було поширено майже на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини, однак пріоритетним об'єктом реквізицій визначалося зерно і фураж. Обсяги здачі зерна залежали, по-перше, від потреб країни у продовольстві та сировині й наявності достатнього ресурсу Народного комісаріату продовольства (він мав у своєму розпорядженні продовольчі збройні загоны) для реалізації доведених до губерній, повітів, волостей і сіл планів здачі продовольчо-сировинних ресурсів.

В Україні, як і в інших місцевостях, де більшовики встановили свою владу, запроваджувалася продрозкладка (заготівлі сільськогосподарської продукції шляхом насильницького вилучення). Початок цьому процесу було покладено декретом РНК РСФРР від 11 січня 1919 р. В Україні продрозкладку запроваджено декретом ВУЦВК УСРР від 13 квітня 1919 р. «Про розверстку лишків врожаю 1918 та попередніх років». За день до цього цей же орган видав декрет «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» (запроваджувався комуністичний розподіл продукції замість купівлі-продажу). Продрозкладка полягала в обов'язковій передачі селянами державі за встановленими цінами «лишків» хліба та інших продуктів. Спочатку розміри «лишків» визначалися реальними потребами сім'ї та фактичною наявністю в неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави в хлібі. Продрозкладка була елементом встановлення продовольчої диктатури, що виявилася у запровадженні монополії на торгівлю хлібом, штучному утриманні твердих цін.

Обсяги реквізиції українського зерна значною мірою визначали російські більшовики. 19 лютого 1919 р. ЦК РКП(б), за декілька місяців до того як розкладку офіційно запровадили в українських губерніях, прийняв спеціальну постанову про продрозкладку в Україні, у якій запропонував уряду УСРР

розгорнути широку агітацію серед селян і роз'яснити необхідність запровадити продрозкладку. До проекту цієї постанови було долучено вказівки В. Леніна про те, що хліб необхідно було вилучати, насамперед, у багатих. На його думку в Україні були гігантські запаси хліба («500 млн пудів»). Потрібно було вилучити від 1/5 до 1/10 частини. План продрозкладки встановили у 139 млн пудів, хоча лишки від урожаю попередніх років за офіційними даними становили лише 278 млн (звідси, більшовики мали вилучити половину накопиченого врожаю).

Ленін, виступаючи у березні 1919 р. на засіданні Петроградської Ради робітничих депутатів, зауважував, що хліб потрібно буде вилучати зі зброєю в руках, а, відтак, необхідно створити відповідний апарат. Відповідно до ленінських вказівок створювалися продовольчі загони, до складу яких у першій половині 1919 р. пересічно входило 5 тис. робітників. Ще 2,5 тис. робітників російських промислових підприємств об'єднувалися у 87 продзагонів

В українських селах, починаючи з січня 1919 р., почали створюватися сільські й волосні комбіді, яким надавалася до відновлення сільських рад вся повнота влади. На них покладали відповідальність здійснювали у їхніх селах продрозкладку. Як винагороду вони могли залишити 10% зібраного хліба для власних потреб. Все ж ця політика не було ефективною. До липня 1919 р. мережу комбідів вдалося створити лише в половині сіл УСРР, причому частина з них створювалися, але активної діяльності не проводили. Загалом, у 1919 р. із запланованих 139 млн пудів вдалося зібрати лише 8 млн пудів, майже половина якого становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків. Селяни-одноосібники всілякими способами противилися реквізиціям: хліб переганяли на горілку, переховували його чи знищували, аби він не дістався більшовикам.

На VIII з'їзді РКП(б), що проходив 18-23 березня 1919 р. у Москві, йшлося про необхідність позбавити селян статусу вільного виробника і права приватної власності на засоби виробництва, створити «великі соціалістичні господарства» у вигляді радгоспів і комун, де б селяни виконували наряди, подібно до робітників на підприємствах. Делегати з'їзду зійшлося на тому, що цей план потрібно було реалізувати в Україні, де залишалося відновлене або збережене П.Скоропадським поміщицьке землеволодіння. Власне, про запровадження колективної форми господарювання зазначали ще раніше – на III з'їзду КП(б)У. В одній із резолюцій з'їзду чітко вказувалося, що «найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне господарство слід розглядати як тимчасове і відживаюче».

26 травня 1919 р. ВУЦВК прийняв «Положення про соціалістичний землеустрій», відповідно до якого селяни-одноосібники отримали лише 5-6 млн дес. поміщицької землі, а ще 10 млн передбачалися для обробітку у радгоспах і комунах (однак більшість цих земель пустувала, оскільки колективні господарства не мали відповідної техніки). Загалом, у 1919 р. в Україні було

створено 1685 радгоспів, 283 колгоспи і 204 комуни. Звісно, така політика більшовиків обурила селян, які чинили збройний опір радянському режимові.

4. Антикомуністичний селянський повстанський рух

Політика більшовицької влади, спрямована на примусові реквізиції зерна, насадження колективних господарств, не подобалася українському селянству, яке звикло дивитися на хліб як на товар, а на хліботоргівлю як на умову стабільного функціонування селянських господарств. Вже навесні і влітку 1919 р. зріс селянський рух. Якщо у квітні було зареєстровано 98 антибільшовицьких виступи, то вже у червні-липні – 328. Партизанські загони очолювані отаманами Зеленим (Д. Терпило), Струком, Соколовським, Гончарем (Батраком), Орловським та ін. встановлювали контроль над величезними територіями. Ігнорував аграрні заходи радянської влади і Н. Махно. Багато повстанських загонів не визнавали ніякої влади, займалися мародерством, влаштовували єврейські погроми.

Повстанці створили Всеукраїнський ревком і Головний повстанський штаб на чолі з Ю. Мазуренком (у Сквирі). Регіональні повстанські штаби діяли у Вінниці, Білій Церкві, Лубнах, Полтаві, Фастові і т.д.

За різними підрахунками влітку 1919 р. у селянському русі (у радянських джерелах його називали «куркульським бандитизмом») брали участь близько 250 тис. селян. Для влади це був загрозовий показник, якщо взяти до уваги, що кількість повстанців у декілька разів перевищувала чисельність війська Директорії УНР, а також і Добровольчої армії генерала А.Денікіна.

Тому російські більшовики, які побачили, що одними засобами пропаганди не обійтися, кинули проти селянських загонів армію, яку очолив К. Ворошилов. Прикметно, що на думку В. Леніна Червона армія в Україні була ненадійною, оскільки формувалася переважно із селян, які у будь-який час могли підтримати своїх побратимів і повернути зброю проти більшовиків. Тому в боротьбі з повстанцями досить часто почали використовувати загони інтернаціоналістів, китайців та колишніх військовополонених австро-угорської армії, які чинили у селах жорстокий терор. Наприклад, на початку квітня 1919 р. вони дотла спалили села на Фастівщині, що підтримувати повстанців, – Романівку і Хидовці. У боротьбі з повстанським рухом використовували принцип кругової поруки, взяття та розстріли заручників.

Характерною рисою повстанського руху була його організаційна та ідеологічна нерозвиненість. Селянська свідомість, збурена комуністичною практикою, не ототожнювала її з радянською владою. У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 р. зазначалося: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників».

Одне з найбільших антибільшовицьких повстань спалахнуло 9 травня 1919 р. в районі Олександрії, Єлисаветграда, Знам'янки. Його очолив начдив радянських військ, кавалер ордена Червоного Прапора, колишній отаман військ УНР М. Григор'єв. Його метою (як і низки інших отаманів) було знищення

більшовицького режиму в Україні (перед початком повстання в універсалі «До українського народу» закликав боротися проти «комун, чекістів та комісарів») і проголошення незалежної Української Радянської республіки. Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Лише ціною надзвичайного напруження сил більшовицьким збройним формуванням під командуванням К. Ворошилова і О. Пархоменка вдалося придушити виступ Григор'єва.

Більшовики, локалізуючи повстання М. Григор'єва, змушені були зробити для себе певні висновки. Зокрема, у травні вони відновили видання газет декількох радянських партій, а до складу уряду УСРР ввели представників боротьбистів. ВУЦВК поповнили члени Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Однак ці заходи не змогли суттєво змінити становище. Червона армія, яка формувалася переважно із селян, з кожним днем втрачала мотивацію до активної збройної боротьби: спочатку червоноармійці почали відступати у протистоянні із Добровольчою армією А. Денікіна, а невдовзі у наступ перейшла Армія Директорії УНР. Наприкінці серпня український радянський уряд вимушений був покинути Київ. Більшовики вдруге втратили владу в Україні.

5. Відновлення УСРР наприкінці 1919 року. Основні напрями політики більшовиків щодо України у 1920 р.

Втретє повернувшись в Україну, більшовики зробили все для того, щоб ніколи не втратити контроль над нею. 19 листопада 1919 р. голова РНК УСРР Х. Раковський подав В. Леніну «Тези з українського питання», у яких звертав увагу на необхідність відновити УСРР і надати республіці конституційний статус незалежного державного утворення, взявши до уваги засади «воєнно-політичного союзу». 21 листопада політбюро ЦК РКП(б) підтримало цей документ.

На його основі було вироблено резолюцію «Про радянську владу на Україні», яку було прийнято 3 грудня 1919 р. VIII Всеросійською конференцією РКП(б). Суть цього документу полягає в певному пом'якшенні офіційного курсу, в намаганні розширити соціальну базу радянської влади в Україні шляхом низки поступок. У резолюції йшлося про те, що «неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності України». Однак, другий пункт дає зрозуміти, що більшовицьке керівництво не відмовилося від ідеї союзу між «братськими народами»: «Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами... А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком».

У резолюції містилися пункти, які показують, що радянська влада йшла на поступки щодо розвитку української культури («ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»). Щодо соціально-економічної сфери, то передбачалося «завоюва[ти] до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства», насамперед. Шляхом гнучкої та обережної продовольчої і земельної політики. У доповнення до цієї резолюції 5 лютого 1920 р. було прийнято новий земельний закон, що проголошував зрівняльний розподіл відновленого А. Денікіним поміщицького землеволодіння, добровільність при створенні комун і артільей (примус у цій справі суворо карався). Крім того, в Україні запроваджувалися повільніші порівняно з Росією темпи націоналізації промисловості, селянам передавалася частина колишніх радгоспних земель, до партійного керівництва залучалися українці.

28 грудня 1920 р. підписано договір про військовий і господарський союз між Російською Федерацією і Україною, у якому проголошувалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність» кожної з сторін.

Військову й цивільну владу поєднував Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) – надзвичайний орган, створений 11 грудня 1919 р. Він скасував усі розпорядження і закони білогвардійської влади і Директорії, а також декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народно-господарських, продовольчих, фінансових установ і замінив їх російськими декретами.

У середині лютого 1920 р. Всеукрревком передав владні повноваження РНК УСРР і ВУЦВК. У березні-квітні відбулися вибори до рад. Незважаючи на те, що противники більшовиків були заарештовані або перебували в підпіллі, вибори проходили в гострій політичній боротьбі. Більшовики завоювали в органах влади до 80% кандидатських мандатів. Однак ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення приймалися органами РКП(б).

Третій прихід більшовиків в Україну ознаменувався відновленням політики «воєнного комунізму» та новою хвилею червоного терору. Всеукрревком разом з чекістськими органами розв'язав в Україні червоний терор. Розстрілювали всіх, кого вважали ворогом революції.

У 1920 р. КП(б)У запропонувала українським соціалістам створити політичний блок за умови визнання останніми її гегемонії в Україні. На цей блок погодилися Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б), УПЛСР (б) – боротьбисти й утворена у 1920 р. лівим крилом УСДРП (незалежних) Українська комуністична партія – УКП (укапісти). Вже на початку березня 1920 р. 4 тис. боротьбистів вступили до більшовицької партії, а наприкінці року про самоліквідацію заявив з'їзд боротьбистів. Свої позиції в Україні вирішили зберегти лише укапісти. Таким чином, вже в цей період форсовано формувалася однопартійна система.

Попри всі декларації було знову взято курс на встановлення диктатури пролетаріату. Україною прокотилася чергова хвиля націоналізації. Пануюча влада взяла під свій контроль 11 тис. підприємств, хоча вона не могла

забезпечити ефективною роботу і половини з них. На початку року була створена Українська трудова армія (з'єднання Червоної армії, які використовували на роботах при відбудові промисловості), в якій налічувалося 30 тис. бійців. Її очолювала Рада, яка, у свою чергу, підлягала Раді праці та оборони РСФРР. Компетенцію РНК УСРР звели до мінімуму. 12 жовтня 1920 р. заступник голови українського радянського уряду В. Чубар вніс на розгляд РНК УСРР питання «Про табори примусових робіт»: передбачалося, що в кожному губернському центрі створювалися такі табори для «дезертирів трудового фронту». Раднарком підтримав цю постанову і доручив створити мережу трудових таборів Центральному управлінню громадських робіт і повинностей НКВС.

Більшовики не відмовилися від політики продрозкладки, було змінено тактику її проведення. У лютому 1920 р. В. Ленін порадив народному комісару землеробства УСРР Д. Мануїльському спиратися у ході продрозкладки на ради, утворені лише з бідняків та середняків-незаможників. Голова РНК УСРР Х. Раковський вирішив зробити ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на комітети незаможних селян, які б дублювали функції рад. До КНС включалися також і нові середняки, які одержували землю від держави і своєю роботою доводили лояльність політичному режиму. Все ж у цих органах перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із сільським господарством. Юридично КНС були оформлені законом ВУЦВК від 9 травня 1920 р. Завдяки комнезамам в Україні було заготовлено у 1920 р. 71,5 млн пудів хліба.

Планувалася відбудова й розвиток економіки на основі електрифікації. 21 лютого 1920 р. за вказівкою В. Леніна було утворено Державну комісію з електрифікації Росії (Государственная комиссия по электрификации России. ГОЭЛРО) під головуванням Г. Кржижановського. Електрифікацію розуміли як технічну реконструкцію економіки на найновітнішій електроенергетичній основі. План ГОЕЛРО був затверджений 29 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад. При його розробці найбільшу увагу приділяли Південному економічному району, до якого входили як відповідні території РСФРР, так і землі УСРР без урахування кордонів між республіками. План ГОЕЛРО був розрахований на 10-15 років і передбачав реконструкцію старих і побудову нових 20 теплових електростанцій і 10 ГЕС потужністю 1750 тис. кВт-год, що разом мали виробляти 9 млрд кВт-год електроенергії. Накреслено створення важкої промисловості, широке будівництво залізниць, розширення посівних площ і підвищення врожайності земель та масове кооперування селянства.

Лекція 5-6

Тема: Непівська суспільна модель. Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в Україні

План

1. Ленінський неп і Україна.
2. Голод 1921-1923 років як засіб державного терору радянської влади.
3. Сталінська форсована індустріалізація радянської України і перехід до планової економіки.
4. Більшовицькі перетворення в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. XX ст.

Рекомендована література: 3, 6, 12, 73, 88, 112

1. Ленінський неп і Україна

Безперервні бойові дії 1914-1920 рр. спричинили велику розруху у народному господарстві України. У 1920 р. вона отримала лише 10% довоєнної промислової продукції. З 11 тис. підприємств, що дислокувалися в Україні, функціонували 2552, з 57 доменних печей – працювала лише одна. Було виведено з ладу майже 4 тис. км залізниць, уціліли лише 40% паровозів. Практично перестала функціонувати фінансово-грошова система. Загалом втрати внаслідок воєнних дій становили 12 млрд крб.

Складним було становище і в сільському господарстві. Площі, зайняті посівами сільськогосподарських культур, з 20,9 млн дес. у 1913 р. скоротилися до 15,4 млн дес. у 1920 р. У 1920 р. валовий збір хліба становив лише 38,5% від рівня довоєнного 1913 року. Крім цього, не варто забувати про незацікавленість селян у результатах своєї праці, що було зумовлено політикою «воєнного комунізму», недостатню забезпеченість селянських господарств реманентом та тягловою силою. Із значними труднощами виконувався план продрозкладки (навесні 1921 р. його виконали лише на 40%).

Для активізації продрозкладки на допомогу продзагонам було сформовано 68 загонів червоноармійців (5,5 тис. осіб) Української запасної армії. Звісно, що така політика не могла не викликати невдоволення селян. Цим скористалися антибільшовицькі партії, які започатковували підпільні організації і повстанські формування. Найбільш масовим антирадянський повстанський рух, який влада показувала як політичний бандитизм, був у Донецькій, Катеринославській, Кременчуцькій і Полтавській губерніях. Загалом, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території радянської України діяло майже 40 тис. повстанців. У лютому 1921 р. ЦК КП(б)У повідомляв про 118 великих повстань. На Півдні України та частині Лівобережжя повстанці взяли на озброєння анархо-комуністичні гасла, на решті території – націоналістичні.

Воєнну допомогу повстанцям вирішило надати командування Армії УНР, яке готувало похід з розрахунку на масове антирадянське повстання українського селянства. З інтернованих бійців УНР, що розташовувалися у польських таборах, сформували загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. вони розпочали наступ в Україну, який в історії має назву Другого Зимового походу, або Листопадовий рейд. Біля містечка Базар, що на Житомирщині, учасників походу більшовицьке військо оточило і, на жаль, завдало поразки. Лише незначна частина українських військовиків на чолі з Ю. Тютюнником зуміли вирватися з оточення. 23 листопада 1921 р. 359 полонених українців у присутності місцевих селян червоноармійці розстріляли.

На боротьбу із повстанцями, що діяли на Наддніпрянщині, більшовики змушені були перекидати регулярні частини Червоної армії, якими командували О. Пархоменко, Г. Котовський, В. Блюхер, П. Дибенко, І. Дубовий.

Невдоволення більшовицькою диктатурою висловлювали і робітники. За нашими даними, на фабриках і заводах Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, відбулися страйки, де поряд з економічними вимогами висувалися і політичні (наприклад, «Ради без більшовиків»).

Російський письменник В. Короленко в одному із листів до наркома народної освіти РСФРР А. Луначарського так описав становище в Україні і відношення селян до влади: «Ви перемогли капітал, і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво... Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна – це величезний паразит, що харчується від цього трупа... Ви зруйнували те, що було органічним у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб у ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом».

В. Ленін добре розумів, що подальші події можуть спричинити широкомасштабну селянську війну і повалення радянської влади. Тому на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) він виявив ініціативу замінити продрозкладку натуральним податком, з чим делегати з'їзду погодилися. Власне, ці події поклали початок переходу до нової економічної політики (непу). Неп розглядали як своєрідний тактичний хід, тимчасовий відступ від ідеї «будівництва соціалізму»: непівська суспільна модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм («ленінське танго»).

Ленін у брошурі «Про продовольчий податок» так обґрунтував передчасність спроб «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток

приватного недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Тим самим він дистанціювався від політики «воєнного комунізму» («Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів «помислом, словом і ділом» грішив, впадаючи саме в таку політику. Постараємося від цих помилок виправитись». Вождь виправдовував запровадження «воєнного комунізму» обставинами воєнного часу: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики».

У промисловості неп передбачав: 1) передачу в оренду націоналізованих дрібних і середніх промислових підприємств колишнім власникам, у яких ці підприємства рекувізували у революційні 1917-1920 рр.; 2) проведення децентралізації управління промисловістю і переведення більшості фабрик і заводів на госпрозрахунок; 3) скасування загальної трудової повинності і формування ринку робочої сили; 4) перехід від зрівняльної до відрядної зарплати; 5) залучення іноземного капіталу для інвестування у радянську економіку в формі концесій.

У торгівлі і фінансовій сфері основними заходами були: 1) відмова від прямого продуктообміну і повернення до приватної торгівлі; 2) визнання трьох видів торгівлі – державної, кооперативної і приватної; 3) випуск з 1922 р. конвертованого червінця, що прирівнювався до 10 золотих карбованців і на 25% був забезпечений золотом; 4) запровадження 86 видів податків – джерела постійного поповнення державного бюджету; 5) введення плати за комунальні, транспортні та інші послуги.

Щодо сільського господарства продрозкладку, як вже зазначалося, замінили продовольчим податком, розмір якого був у 2 рази менший у порівнянні з продрозкладкою. Він був відомий селянинові заздалегідь, що стимулювало його підвищувати продуктивність господарства. Селяни отримали право реалізовувати надлишки виробленої власної продукції через кооперативні організації чи на ринках. Крім того, ліквідували кругову поруку, кожний окремо взятий селянин сплачував податки самостійно.

Неп відіграв позитивну роль в економічному розвитку радянської України. 9 серпня 1921 р. В. Ленін оприлюднив наказ РНК «Про впровадження у життя засад нової економічної політики», який започаткував новий курс у розвитку промисловості. Зберігаючи контроль над важкою промисловістю, держава дрібні підприємства передала в оренду організаціям (артілям, комнезамам, кооперативам тощо), а також приватним особам. У часи непу і Україні в оренду передали 5200 підприємств, що становило майже 50% від наявної кількості.

Було започатковано процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку, що вимагав гнучкої форми управління. Відтак, надцентралізовані бюрократичні управління (главки) замінили на трести, які стали основними ланками управління державною промисловістю. Перші трести появилися восени 1921 р. Серед найпотужніших виокремимо «Донвугілля»

(об'єднавав 94 тис. робітників), «Цукротрест», «Маслотрест», «Тютюнтрест», «Південьсталь». Загалом в Україні було створено 21 республіканський і 54 губернські трести, що мали широку господарську самостійність. Державна промисловість активно переходила на ринкові відносини.

У середині 1920-х рр. почали споруджувати ДРЕСи (державні районні електростанції), які призначалися для обслуговування потреб районів. Швидко розвивалося машинобудування. Завдяки укрупненню підприємств було створено 32 потужні заводи сільськогосподарського машинобудування.

Завдяки цим позитивним змінам у 1925-1926 рр. вдалося перевищити довоєнний рівень промислового виробництва. Позитивна динаміка зберігалася і в наступні декілька років. У 1928-1929 рр. в Україні електроенергії було вироблено на 13,8% більше, ніж у 1913 р., сталі – відповідно на 117%, кам'яного вугілля було видубуто на 119,3% більше.

Неп зумовив вагомні зміни і в сільському господарстві. 27 березня 1921 р. ВУЦВК оприлюднив декрет про заміну продрозкладки продподатком, відповідно до якого розмір продподатку мав становити 117 млн пудів зерна (у той же час продрозкладка визначалася у 160 млн пудів). 22 листопада 1922 р. прийняли декрет про передачу землі у приватне користування чи в оренду селянам. Селянські господарства збагнули вигоду і побачили перспективу і, як результат, швидко відновили свою продуктивність. У 1925-1926 рр. обсяг валового сільськогосподарського продукту досягнув довоєнного рівня. Річне виробництво зерна збільшилося з 57,7 млн т у 1922-1925 рр. до 73,5 млн т у 1926-1929 рр. У 1927-1928 рр. валовий обсяг сільськогосподарської продукції на 6% був вищим за рівень 1913 року. Водночас, намітилися і негативні тенденції: сільське господарство поступово почало відставати від промисловості. Якщо у 1927-1928 рр. у порівнянні з попереднім роком обсяг промислової продукції зріс на 19,5%, то сільськогосподарської – лише на 6%.

Після переходу до непу почали відроджувати кооперацію. У ній більшовики бачили оптимальну форму заохочення селянства до соціалістичного будівництва. Кооперація, на думку влади, була важливим елементом «змички міста та села». Наприкінці 1920-х рр. сільгоспкооперація зосередила у своїх руках до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. Всіма видами кооперації було охоплено 85% господарств.

У сфері торгівлі приватний капітал у перші роки непу контролював 75% роздрібного товарообігу республіки. Пожвавлення торгівлі стимулювало розвиток економічних процесів.

У період непу мали місце і деякі негативні чинники, зокрема, контрабанда, спекуляції, шахрайство. Дестабілізуюче на економіку впливали фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р.

Неп спричинив певні успіхи й у внутрішній політиці. Зокрема, припинилися масові розстріли, було проголошено амністію повстанцям і членам некоммуністичних партій. Українські політичні емігранти отримали право вільно повернутися в Україну.

Однак не варто ідеалізувати неп і перебільшувати його значення. Він не означав повного переходу до ринкової економіки. Не дивлячись на послаблення

партійно-державного контролю, система управління економікою залишалася, як і раніше, командно-адміністративною. Відбувалися політичні репресії, хоча і не в таких масштабах, як це було у період «воєнного комунізму».

2. Голод 1921-1923 років як засіб державного терору радянської влади

У 1921 р. великі хліборобні регіони (південні губернії України, Північний Кавказ, Поволжя) охопила катастрофічна посуха. На продуктивності сільського господарства позначилися також політика продрозкладки, і, звісно, повоєнна розруха, викликана безперервною війною 1914-1920 рр. Внаслідок цього в УСРР у тому році зібрали лише 30% урожаю від рівня 1916 року.

В Україні голод охопив переважно Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Одеську, Миколаївську губернії, південну частину Харківської губернії. Загалом, у серпні 1922 р. у республіці голодувало 5,6 млн осіб, що становило 25% від загальної кількості жителів. Однак, навіть за таких складних умов на вимогу Москви хліб вивозили з України як у формі продовольчого податку, так і як допомога потерпілим від голоду неврожайним регіонам Росії, наприклад, Поволжю. Більшовики турбувалися про лояльних до них поволзьких селян. Щодо селян українського Степу, який був охоплений антирадянськими повстаннями, то їм не збиралися допомагати.

Незважаючи на бідування українських селян, В. Ленін 2 серпня 1921 р. звернувся до них з емоційним посланням, закликаючи дати хліб голодному Поволжю: «Правобережна Україна в цьому році зібрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів». Політбюро ЦК КП(б)У слухняно підтримало заклик вождя, розглянувши 4 серпня питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом». Було прийнято резолюцію, зміст якої був далекий від тих подій, що відбувалися в Україні: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами». Тобто, голод в Україні замовчувався, і офіційно вважалось, що продовольче становище селян цілком задовільне.

Селяни чинили опір, коли заготівельники відбирали в них мізерний урожай. Зважаючи на це, місцева влада вимушена була задіювати для реквізиції хліба навіть армійські підрозділи.

Наслідком таких злочинних дій російських більшовиків стало те, що у листопаді-грудні 1921 р. на півдні України різко зросла смертність сільського населення. Місцева влада не розуміла причин чому республіканське партійне керівництво мовчало і не порушувало інформаційної блокади. Через це вони самостійно закидали Харків та Москву відповідними телеграмами. Всю відповідальність за інформаційну блокаду взяв на себе голова РНК УСРР

Х. Раковський. У листі до Леніна він зізнавався: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі Радянську Росію і Донбас». Щодо Донбасу, то тут малося на увазі допомогу хлібом шахтарям, селяни цього регіону також голодували. Всі розуміли, що інформаційну блокаду організувало керівництво ЦК РКП(б) на чолі з В. Леніном, проте компартійно-радянська номенклатура України брала на себе провину. Так вимагала партійна дисципліна.

Інформаційну блокаду було знято лише у середині січня 1922 р., коли у південних губерніях розпочалася масова смертність людей. В. Ленін дозволив голові РНК УСРР Х. Раковському укласти з Американською організацією допомоги (АРА) угоду, що і було зроблено 10 січня. На допомогу українським селянам прийшли також утворений у Берліні за участю Комінтерну Міжнародний комітет допомоги голодуючим радянської Росії, а також місія Ф. Нансена. Загалом, ці організації з березня 1922 р. до червня 1923 р. надіслали голодуючим України майже 200 млн пайків.

У 1922 р. в УСРР засіяли на 2,7 млн дес. менше, ніж це було у попередньому році. Посівні площі на Лівобережній і Правобережній Україні дещо зросли, однак це ніяк не могло компенсувати величезний недосів у хліборобних південних губерніях. Восени Москва, щоб дістати валюту, зробила першу спробу вийти на світовий ринок хліба. З України було вивезено 13,5 млн пуд. зерна з невеликого врожаю, що призвело до того, що взимку 1922-1923 рр. в УСРР почалася друга хвиля голоду. Становище почало поліпшуватися після урожаю 1923 року. Збільшення зернових ресурсів покращило харчування населення, ропочався процес відновлення поголів'я худоби.

Точних даних про кількість померлих від голоду немає. За розрахунками співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України О. Рудницького, під час голоду загинуло майже 900 тис. осіб. Старший науковий співробітник цієї ж наукової інституції, доктор економічних наук О. Гладун вважає, що гіпотетичні втрати становили 2,8 млн осіб. Є дані і про 3,5 млн померлих. Більшість вчених вважають, що від голоду померло від 1,5 до 2 млн осіб.

Як би не було, однак маємо констатувати і погодитися із словами відомого українського історика В. Марочка, який дійшов висновку, що «масовий штучний голод 1921-1923 рр. став засобом знищення комуністичним тоталітарним режимом національно-визвольної боротьби української нації».

3. Сталінська форсована індустріалізація радянської України і перехід до планової економіки

Завдяки непу у середині 1920-х рр. вдалося досягти довоєнного рівня. Однак, за темпами розвитку промисловості країна СРСР суттєво відставав від передових капіталістичних країн світу. У порівнянні з іншими державами в Радянському Союзі значно менше видобувалося вугілля і нафти, вироблялося сталі, чавуну і електроенергії. Загалом, господарство перебувало на

доіндустріальній стадії розвитку. Тому у грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б), було проголошено курс на індустріалізацію СРСР. Тоді ж цей курс підтримали і делегати IX з'їзду КП(б)У. На з'їзді делегати наголосили на важливій ролі важкої промисловості у контексті модернізації та реконструкції країни. Через два роки, у 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) було визнано пріоритет державного плану над ринком, що символізувало згортання непу і припинення товарно-грошових відносин.

Метою індустріалізації проголошувалося технічне переозброєння економіки і трансформація СРСР з аграрно-відсталої країни на високорозвинену промислову державу. Щодо завдань індустріалізації, то, насамперед, зверталася увага на:

1) забезпечення високих темпів розвитку важкої промисловості; 2) формування матеріально-технічної бази для економічної незалежності держави; 3) зміцнення обороноздатності та безпеки країни; 4) забезпечення технічними ресурсами кооперування сільського господарства (випуск тракторів, сільськогосподарських машин тощо); 5) значне збільшення чисельності робітничого прошарку.

Курс на індустріалізацію наштовхнувся на об'єктивні труднощі. Масштабні перетворення мали відбуватися на гігантській території, що одразу поставило питання про розвинуту інфраструктуру, стан якої не відповідав наявним потребам. Модернізацію економіки необхідно було проводити швидкими темпами для того, щоби не відстати від капіталістичних країн світу і зміцнити обороноздатність, оскільки СРСР відчував реальну зовнішню загрозу. Крім того, на фабриках і заводах не вистачало кваліфікованих кадрів робітників, відчувався дефіцит обладнання, яке на тодішніх промислових підприємствах було застарілим, а модернізованих засобів виробництва вітчизняна важка промисловість не виробляла.

Однак, основною перешкодою для успішної реалізації курсу на індустріалізацію була нестача коштів. Ресурсне забезпечення індустріалізації досягалося за рахунок таких складових: 1) перекачування коштів із села у місто (т.зв. «ножниця цін» – штучне підвищення податків і цін на промтовари і зниження цін на сільськогосподарську продукцію); 2) інвестиції у важку промисловість за рахунок легкої та харчової; 3) примусові внутрішні державні позики у населення (спочатку вони були добровільними, а згодом під контролем «суспільних організацій»; у 1927-1929 рр. організували кампанії з державних позик індустріалізації); 4) розширення продажу горілки (у вересні 1930 р. Й. Сталін в одному із своїх листів до В. Молотова вказував, що «необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки»); 5) випуск паперових грошей, не забезпечених державним золотим запасом; 6) експорт за заниженими цінами нафти, газу, лісу, хліба, хутра; 7) режим жорсткої державної економії; 8) активна державна пропаганда необхідності індустріалізації, що викликала народний ентузіазм (стаханівський рух, соціалістичне змагання, масова ударна праця); 9) посилення експлуатації селян та робітників, інших верств населення,

в'язнів ГУЛАГу. Щодо в'язнів, серед яких було чимало українців, то вони збудували російські міста Ангарськ, Магадан, Норильськ та ін., Біломорсько-Балтійський канал та канал Москва-Волга, спорудили тисячі кілометрів російських залізниць та автошляхів.

Індустріалізація планувалася і проводилася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства, які були обов'язковими до виконання. Перший п'ятирічний план, який охоплював 1928-1932 рр., відпрацьовували ретельно (наприклад, комісія Ковалевського розробила 50 варіантів цього плану). На розгляд було запропоновано два варіанти – відправний й оптимальний плани. Перший з них передбачав середньорічний приріст промислової продукції на рівні 18%, другий – понад 20%. У квітні 1929 р. учасники XVI партконференції підтримали оптимальний варіант, однак його так і не реалізували. У листопаді 1929 р. у газеті «Правда» вийшла стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», у якій проголошувався курс на форсувану індустріалізацію (щорічно темпи зростання промислового виробництва мали складати у середньому майже 38%). Тоді ж було заборонено приватну торгівлю, запроваджено карткову систему забезпечення продуктами міського населення, відбувалися інфляційні випуски паперових грошей, примусова продрозкладка одноосібних селянських господарств тощо.

Такі заходи викликали опозиційні настрої членів Політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського. Як наслідок, у 1928-1929 рр. проти них організували відповідну кампанію. Їхню позицію трактували як «правий ухил». Групі Бухаріна було завдано поразки, а вже з травня 1929 р. розпочалася чистка ВКП(б) (відбувалася перереєстрація членів партії з метою виключення опозиціонерів).

Процес індустріалізації в Україні у цілому збігався із тенденціями, що були властиві усьому загальносоюзному промислому комплексу. Однак, цей процес мав і свої особливості, що було зумовлено наявністю широкого спектру природних багатств, спеціалізацією промисловості УСРР, структурою розміщення продуктивних сил.

У початковий період індустріалізації у промисловість республіки було інвестовано значну частину коштів. У роки першої п'ятирічки українська промисловість отримала 20% загальносоюзних капіталовкладень. Із 35 основних промислових об'єктів СРСР в Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До перших з них належали металургійні заводи «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Краматорський машинобудівний завод, Харківський тракторний завод, Дніпровська ГЕС, «Дніпроалюмінійбуд». До реконструйованих підприємств належали Луганський паровозобудівний і металургійні заводи у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську і Макіївці.

У другій і третій п'ятирічках рівень цих інвестицій знизився, про що свідчать такі дані: у роки першої п'ятирічки 27% нових заводів, що будувалися в СРСР, розміщувалися в УСРР, у другій п'ятирічці (1933-1937 рр.) – 22%, у незавершеній третій (1938-1941 рр.) – 20%. Це було пов'язано із реальною загрозою війни із Німеччиною, що змусило союзне керівництво задуматися про

плани створення нової промислової бази у РСФРР (на Уралі), де підприємства були у більшій безпеці.

У цей період у республіканському промислому комплексі появилися нові галузі. Так, харчова промисловість поповнилася комбікормовою, маргариновою, маслопереробною, молочною, хлібопекарською галузями. Після введення в дію у 1932 р. заводу «Дніпроспецсталь» було започатковано електрометалургію. Коли до ладу стали Костянтинівський цинковий (1930 р.) і Дніпропетровський алюмінієвий (1933 р.) заводи у республіці з'явилася кольорова металургія.

На легку і харчову промисловість спрямовували значно менші капіталовкладення. У першій п'ятирічці у ці галузі було асигновано лише 12,5% асигнованих коштів, у важку промисловість – 87,5%. Серед позитивів було те, що легка промисловість певною мірою модернізувався. У роки перших п'ятирічок у Дніпропетровську, Києві і Харкові побудували потужні взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом; у Києві, Одесі і Харкові почали працювати трикотажні фабрики.

Поступово приватний сектор витіснявся з економіки України, причому темпи цих процесів були вищими ніж загалом у СРСР. Якщо у середині 20-х рр. приватний сектор в УСРР давав 25% виробництва промислової продукції, то 1928 р. – лише 12% (у СРСР цей показник становив 17%).

Плани перших довоєнних п'ятирічок у повному обсязі виконані не були, все ж завдяки індустріалізації Україна вийшла на якісно новий рівень промислового розвитку. Було докорінно змінено структуру господарства: республіка з аграрної перетворилася в індустріально-аграрну. У цей час розгорнувся процес урбанізації, який у свою чергу, сприяв українізації міст. Сформувалися національний український робітничий клас і технічна інтелігенція, зміцнилася обороноздатність СРСР.

Модернізація промислового потенціалу дала змогу Україні випередити за рівнем розвитку промисловості декілька країн Західної Європи. Республіка посіла друге місце у Європі за виплавою чавуну, третє – за виробництвом сталі, четверте у світі – за видобутком вугілля. СРСР у 1937 р. за абсолютними обсягами промислового виробництва вийшов на 2 місце у світі після США.

Водночас, форсована індустріалізація призвела і до негативних тенденцій у господарстві України, які у наступні десятиліття лише посилювалися. Зокрема, було закріплено привілейоване, домінуюче становище виробництва засобів виробництва (група «А») порівняно із виробництвом предметів споживання (група «Б»). Будувалися й реконструйовувалися підприємства-монополісти (наприклад, запорізький завод «Комунар» – найбільше у світі підприємство з виробництва зернозбиральних комбайнів), які поглинали більшу частину капіталовкладень у промисловість, а потім практично «підім'яли» під себе всю економіку країни. Серед недоліків – непродуманість плану будівництва промислових підприємств (40% капіталовкладень у промисловість СРСР було заморожено у незавершених проектах); промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони – Донбас та Придніпров'я, а промисловість досить

густозаселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку; дуже повільно зростав життєвий рівень, зберігалася інфляція, карткова система, відчувалася нестача товарів широкого вжитку.

4. Більшовицькі перетворення в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.

Після Жовтневого перевороту російські більшовики на добровільній основі почали створювати колективні господарства: комуни, радгоспи, сільськогосподарські артїлі, товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). Селяни неохоче йшли у ці господарства, хоча держава і надавала їм всебічну підтримку. Станом на осінь 1928 р. у колгоспи записалися лише 4% селян. Натомість, популярністю у селянства користувалися різні форми кооперації. У березні 1923 р. в УСРР функціонували 4,4 тис. первинних споживчих товариств, які входили до Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних організацій («Вукоопспілка»). Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації об'єднувала 2,5 тис. товариств. Загалом, наприкінці 20-х рр. сільськогосподарською кооперацією було охоплено 3 млн селянських господарств, що становило 60% від загальної кількості.

У 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) було підтверджено курс на добровільне кооперування сільського господарства і відкинуто сталінську пропозицію про прискорення колективізації. Передбачалося і надалі використовувати ринкові форми кооперації, враховувати місцеві умови, надавати державну фінансову і матеріально-технічну допомогу кооперативам.

Однак, у тому ж році керівництво держави переглянуло свої позиції щодо розвитку кооперації і взяло курс на форсування колективізації, поштовхом до якої стала хлібозаготівельна криза 1927 року. Зібраний урожай був невисоким і селяни почали відмовлятися здавати зерно на заготівельні пункти за цінами, які встановила держава. Такі дії непокірного українського селянства поставили під загрозу фінансування індустріалізації (із зменшенням експорту зерна знижувалася кількість вирученої валюти, за яку закупляли імпортну техніку), а також державне постачання продуктами головних промислових центрів СРСР, насамперед РСФРР. Для того, щоб подолати кризу, частина членів Політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з М. Бухаріним пропонували Й. Сталіну продовжити ринкове стимулювання селян, зокрема, збільшити закупівельні ціни на зерно і тим самим покращити платіжоспроможність селян, які б могли купляти промислову продукцію. Однак Сталін та його соратники не прислухалися і обрали інший шлях. У січні 1928 р. генсек, прибувши до російського Сибіру, вперше використав т. зв. «уральсько-сибірський» метод хлібозаготівель. Він передбачав застосування принципу самообкладання, відповідно до якого жителів села диференціювали на групи за майновою ознакою. Кожному селу доводили завдання на продаж хліба, після чого збиралися сільські сходи, рішенням яких доводили план хлібоздачі «до кожного двору». На селян, які не змогли виконати рішення зборів, спочатку накладали штраф у 5-кратному розмірі вартості хліба, що підлягав здачі, а після несплати штрафу їх майно продавали.

Такий метод російські більшовики використали в Україні навесні 1928 р. Упродовж 1928-1929 рр. у республіці «за спекуляцію» притягнули до суду 33 тис. селян. Господарства заможних селян обкладали великими податками. 5% селянських дворів, які оцінювали як куркульські, мали сплачувати 30-40% всієї суми сільськогосподарського податку. У 1928 р. ЦК КП(б)У відрядив у села 6 тис. активістів задля організації хлібозаготівель. Завдяки цим надзвичайним заходам із селян упродовж січня-лютого 1928 р. «вичавили» понад 70 млн пудів хліба.

У листопаді 1929 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому прийняли резолюцію про недостатні темпи колективізації (XV з'їзд партії передбачав усупільнення 24% українських селянських посівів) і проголосили перехід до суцільної колективізації. У резолюції зазначалося: «Ми маємо настільки бурхливий ріст колективізації, настільки стрімкий потяг бідняцько-середняцьких господарств, що колгоспний рух уже на практиці став переростати суцільну колективізацію цілих районів. Це знаменує собою новий етап, нову смугу у перехідному від капіталізму до соціалізму періоді». Пленум зазначав, що «Україна має всі необхідні передумови, щоб у питанні переведення індивідуальних господарств на колективні рейки йти більш прискореними темпами попереду інших республік». 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) від «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», відповідно до якої в Україні колективізацію планували завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Було визнано найбільш поширеною формою колгоспів артіль, яка була «перехідною формою до комуни». 30 січня 1930 р. опублікували постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Суцільну колективізацію російські більшовики задумували як комунізацію, тобто усупільнення всієї землі, засобів виробництва, свійської худоби і птиці.

Колективізація у своєму розвитку пройшла декілька етапів. Перший – «колективізаторська лихоманка» (осінь 1929 р. – березень 1930 р.) – характеризувався намаганням керівництва України під тиском Москви якнайшвидше завершити усупільнення селянські господарства. Селян почали насильно зганяти до колгоспів. Якщо на 20 січня 1930 р. у республіці у колгоспах було 15,4% селянських господарств, то вже на 1 березня того ж року – 62,8%. Селяни не сприйняли сталінської політики і чинили опір. Лише з січня по червень 1930 р. вони здійснили понад 1500 терористичних актів проти більшовиків, комсомольців, активістів колективізації, представників радянської влади. У Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Дніпропетровському, Одеському, Херсонському, Чернігівському округах зафіксовані збройні антирадянські селянські виступи. Селяни продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент. Дослідники антиколгоспного руху В. Васильєв і Ллін Віола підрахували, що у березні 1930 р. близько 900 тис. селян взяли участь у масових протестах проти політики влади.

Держава опинилася на межі широкомасштабної селянської війни, а тому ігнорувати ці загрозливі масштабні події було неможливо. Тому 2 березня 1930

р. Й. Сталін здійснив тактичний хід. Того дня у газеті «Правда» вийшла його стаття під назвою «Запаморочення від успіхів», у якій у «перегінах» процесу колективізації він звинувачував місцеву владу. Після цього було зроблено відповідні «оргвисновки» і селяни почали масово виходити з колгоспів. Восени 1930 р. тут залишилося менше 35% селянських дворів.

Другий період колективізації, пов'язаний з корінним переломом у здійсненні колективізації (осінь 1930 р – весна 1932 рр.). У вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) надіслав у республіки директивний лист «Про колективізацію», який регламентував, що Україна мала подвоїти рівень усупільнення і упродовж 1931 р. переважно завершити суцільну колективізацію. Важелю примусу стала оподаткування. Вирішено було головний тягар податків перекласти на плечі одноосібників з одночасним наданням пільг в оподаткуванні колгосникам. Різниця була вражаюча. У 1931 р. у розрахунку на один двір одноосібник платив у 10 разів більший податок, ніж колгоспник. Станом на 1932 р. у колгоспах було майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки.

Завершальний період колективізації припадає на 1932-1934 рр. З метою прискорити темпи колективізації, зламати опір селян колгоспному будівництву вирішено було використати «голодний» терор. Його суть розкрив призначений Москвою на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіор на зборах партактивістів ще влітку 1930 р.: «Селянин використовує нову тактику. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче загубити зерно для того, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог помиляється в своїх розрахунках. Ми покажемо йому, що значить голод...». Масове голодування селян розпочалося у грудні 1931 р. і тривало до вересня 1933 р. Голод остаточно зламав опір селянства колективізації. Член ЦК ВКП(б), один із організаторів Голодомору 1932-1933 рр. Мендель Хатаєвич з цього приводу висловлювався так: «Між селянством і нашою владою йде нещадна боротьба. Ця боротьба не на життя, а на смерть. Цей рік був перевіркою нашої сили і нашої стійкості. Лише голод показав хто тут господар. Потрібно було втратити мільйони життів, щоб колгоспна система залишилася назавжди». У 1934 р. для одноосібних господарств було підвищено ставку сільгосподатку на 50%, збільшено норму обов'язкових натуральних поставок сільгоспродукції державі. Все це призвело до завершення колективізації в республіці. У 1937 р. в Україні працювали 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ. Колгоспам надали матеріально-технічну базу у вигляді машинно-тракторних станцій (МТС).

Активізувався процес розкуркулення. Упродовж 1930 р. з України депортували близько 75 тис. селянських родин, а наприкінці року й до червня 1931 р. – ще 23,5 тис. Загалом у роки суцільної колективізації експропріювали майже 200 тис. селянських господарств (1,2-1,4 млн осіб, з яких 860 тис. були виселені до Сибіру як «спецпереселенці» з обмеженням громадянських прав). У грудні 1932 р. в УСРР ввели «внутрішній паспорт» (селянам без дозволу місцевої влади не могли перебратися до міста). У народі це рішення називали

«друге кріпосне право більшовиків», оскільки воно прикріплювало селян до землі, а, відтак, знову їх закріпачувало.

Лекція 7

Тема: Національна політика Кремля у роки Другої світової війни

План

1. Радянська національна політика на початковому етапі війни. Апеляція комуністичних ідеологів до російської історії.
2. Плани німецько-фашистських загарбників щодо України і Росії.
3. Перегляд політичної платформи ОУН-Б щодо російської національної меншини.
4. Лібералізація національної політики радянського керівництва у роки війни.
5. Внесок українського і російського народів у перемогу над ворогом.

Рекомендована література: 6, 8, 11, 36, 37, 83, 103, 114

1. Радянська національна політика на початковому етапі війни. Апеляція комуністичних ідеологів до російської історії

У 30-ті рр. ХХ ст. відбувся перегляд теоретиками та ідеологами, насамперед Й. Сталіним, концептів «світової революції» та «пролетарського інтернаціоналізму». Американський вчений Д. Бранденбергер зазначає, що більшовицькі ідеологічні постулати від революційного пролетарського інтернаціоналізму еволюціонували у бік русоцентризму. Утопічні гасла пролетарського інтернаціоналізму, на думку партійно-радянської верхівки, стримували мобілізацію суспільства.

У 1935 р. Сталін проголосив метафору про братерство і нерозривну дружбу народів, за допомогою якої, можна було б згуртувати маси, забезпечити міжнаціональну гармонію й співпрацю. Із початком війни керівники компартії і радянської держави задля мобілізації суспільства почали популяризувати історичні сюжети, пов'язані із О. Невським, М. Кутузовим, Данилом Галицьким, боротьбою козаків проти поляків і татар, зверталися до героїчного минулого російського і українського народів, закликали радянських людей брати за приклад видатних історичних діячів, які у боротьбі із загарбниками боролися за волю своєї Батьківщини. Український історик-медієвіст, дослідник історії України XVII-XVIII ст. М. Петровський у статті «Військова доблесть українського народу» наголошував, що «вся історія України сповнена героїчної боротьби за свою свободу та незалежність проти іноземних загарбників».

Апеляція до подій Вітчизняної війни (російсько-французької) 1812 р. у статті О. Ярославського «Велика вітчизняна війна радянського народу», яка була опублікована у газеті «Правда» 23 червня 1941 р. стала основою до трактування воєнних подій як «Велика вітчизняна війна». Ця назва прижилася. Власне, заслуги режиму у тому, що люди вже у перші дні війни почали виявляти патріотизм і боротися за свою Вітчизну, не багато. Дії фашистів на окупованій території були настільки жорстокими, що радянські люди зрозуміли: вони і їх нащадки опинилися під загрозою планомірного фізичного знищення. Й. Сталін реалістично оцінював вторинність більшовицької пропаганди у піднесенні патріотичних почуттів громадян. У розмові із послом США в СРСР А. Гарриманом він щиро зізнався: «У нас нема жодних ілюзій, боцімто вони б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію».

У цей час змінилася ідеологічна лексика. 10 грудня 1941 р. за розпорядженням начальника Головного політичного управління Червоної армії Л. Мехліса з усіх військових газет було знято гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і замінено на «Смерть німецьким окупантам!».

Було посилено увагу до ідеології панславїзму. 3 липня 1941 р. агітаційно-пропагандистський відділ ЦК ВКП(б) розгорнув кампанію під девізом «слов'янської єдності у боротьбі з німецьким фашизмом». У жовтні того року було створено Всеслов'янський комітет, який виконував функції спеціального координаційного центру, і мав «мобілізувати слов'ян проти їх споконвічних ворогів – германців», звісно, під керівництвом російського народу. Радянська пропаганда взяла на озброєння концепт дружби народів, яких об'єднав великий російський народ.

Водночас, ідеологи розуміли: для того, щоби війна стала вітчизняною для всіх радянських народів, необхідно було усвідомити національні почуття кожного з них. 24 червня 1941 р. у газеті «Правда» опублікували українською мовою вірші П. Тичини «Ми йдемо на бій», М. Рильського «Слово гніву», що в умовах русифікації, яка розгорнулася у 30-ті – на початку 40-х рр., було нечувано. Через два дні, письменник О. Корнійчук у цій же газеті розповів про спільну боротьбу російського й українського народів проти французької армії в 1812 р. і висловив впевненість, що «об'єднані у великій сім'ї народи Радянського Союзу знищать мерзенних фашистських варварів». Зверталосся до героїки попередніх поколінь навіть керівництво радянської України, які вперше публічно почали вживати назви «великий український народ», «Велика Україна», «вільна Україна». Голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха, Голова РНК УРСР Л. Корнієць та секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у спільній відозві до населення республіки зазначали: «Товариші робітники, селяни й інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України! ... Жити у вільній Україні чи впасти в рабство під ігом Гітлера – так нині стоїть питання перед українським народом». Вони закликали «за прикладом брата нашого – великого російського народу» захистити «соціалістичну батьківщину». У відозві було згадано Данила Галицького і Богдана Хмельницького, які «мечами та шаблями рубали німецьких псів-лицарів» (останній ніколи з німцями не воював. – Авт.).

Зверталися до патріотичних почуттів українців на всіх рівнях: починаючи від трудових колективів, армійських підрозділів до наукових установ, творчих спілок тощо. 26 листопада 1941 р. учасники I з'їзду представників українського народу, який відбувся у Саратові, звернулися до нащадків славних захисників «священної української землі, Данила Галицького й Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького та Івана Богуна, Тараса Шевченка й Івана Франка, Василя Боженка й Миколи Щорса».

Далеко не однозначною була проведена мобілізаційна кампанія. Щодо західноукраїнських областей, то тут мобілізація була зірвана, внаслідок стрімкого просування німецьких військ, а також через небажання місцевого населення підтримувати оборонні заходи більшовиків. Місцеве, поліетнічне за своїм складом населення не сприймало нав'язані їм радянською владою «соціалістичні ідеали» і порядки. Значна частина західних українців, призваних за мобілізацією, отримавши зброю, йшли у націоналістичні формування бандерівців. Боездатність мобілізованих у Червону армію «західняків» та «бессарабців» була дуже низькою. Неодноразово контррозвідки військових формувань зверталися з клопотаннями про їх заміну, оскільки «велика їх частина вороже наставлена до радянської влади».

Не одностайним було ставлення до війни і радянської влади на Наддніпрянщині. Так, у Ворошиловградській області на деяких ділянках явка призовників становила лише 10-18%. Військкомати Сталінської і Харківської областей повідомляли, що дезертирували від 30 до 50% призовників. Таким чином, негативне ставлення до мобілізації визначалося не стільки регіональними особливостями чи національною приналежністю, скільки політичними вподобаннями і ставленням до існуючого режиму.

На Правобережжі становище з мобілізацією була більш оптимістичним. Це пояснювалося тим, що тут мобілізаційна кампанія була проведена у перші дні війни, коли явка військовозобов'язаних становила від 90 до 96%. Загалом до кінця 1941 р. Червону армію поповнили 3184726 жителів України різних національностей. 1,3 млн осіб вступили до лав народного ополчення. Значну частину призовників не змогли забезпечити озброєнням і вони вже у перші місяці війни потрапили у німецький полон.

Значна частина призовників добровільно виявила бажання захищати Вітчизну. Ними рухала співпричетність, солідарність, відповідальність за долю рідних і близьких. Політичні та ідеологічні фактори, приховані образи на представників влади і режим були відсунуті на другий план. Цим можна пояснити мужність і героїзм, виявлені солдатами на полях жорстокої війни. Визначення «Велика Вітчизняна війна» стало органічною частиною їхнього світосприйняття, громадянською позицією.

2. Плани німецько-фашистських загарбників щодо України і Росії

План «Ост» (план уряду Третього Рейху з проведення освоєння земель Східної Європи) передбачав пересування значного контингенту місцевого населення на схід від лінії Ленінград – Ладозьке озеро – Валдайська височина –

Дніпро. Поляки і білоруси мали проживати на Смоленщині й Підмосков'ї, а українці – між Дніпром і Волгою. Під час першого етапу примусового переселення мали переселити 31 млн східних слов'ян, другого – 16-21 млн. Крім того, 20-25% «расово відповідних» представників місцевого населення підлягали «германізації», а 20-30 млн – мали бути знищені. У результаті плану «Ост» у Східній Європі мали мешкати 30 млн германських колоністів (німців, данців, шведів, нідерландців та ін.), а також 14 млн слов'ян.

Верхівка нацистської партії ще до початку війни накреслювала шляхи використання наявних в СРСР антагонізмів у сфері міжнаціональних відносин, планувала зіграти на національних почуттях народів, що населяли Радянський Союз.

18 грудня 1940 р. Гітлер у ході обговорення плану «Барбаросса» запропонував «всю територію Росії поділити на низку держав з власними урядами, готовими укласти з нами мирні угоди». У продовження думки фюрера один із ідеологів нацистів А. Розенберг 2 квітня 1941 р. презентував перед керівництвом III Райху спеціальний меморандум, у якому він виклав свої пропозиції про територіально-адміністративний устрій «східних територій», які підпадали під окупацію. Зокрема, території «Великої Росії» та «Російської Середньої Азії» мали підпорядковуватися німецькій адміністрації. Прибалтика, після її колонізації і германізації мали ввійти до складу Великонімеччини. Україні (до її складу включали Брянщину, Воронежчину, Крим і Курщину), Білорусії (зі Смоленщиною), Донській області і Кавказькій Федерації планували надати автономні права, щоправда лише після зміни всієї системи управління та підкорення економік цих утворень інтересам Німеччини. У цих територіально-адміністративних одиницях проживали різні етнічні групи. За розрахунками Розенберга у них необхідно було підживлювати міжнаціональні напруження, що б унеможливило б виникнення однонаціональних держав. На його думку, особливу увагу варто було приділити перспективі інтриг у відносинах між росіянами та українцями.

Невдовзі, 20 квітня 1941 р. Розенберг конкретизував свій план, спрямований на загострення російсько-українських відносин. Продемонструвавши свою обізнаність з історії України, ідеолог нагадав, що український народ упродовж декількох століть боровся проти поляків та «московитів» за свою незалежність. У XVII ст. Україні вдалося визволитися від польського гніту, однак невдовзі вона знову потрапила під московське ярмо. Він зазначає, що «російська сторона була сильнішою, а тому розпочалася системна русифікація київської інтелігенції...Усі українці, які так чи інше підтримували ідеї автономії, були сотнями вислані на Урал і в Сибір. Росіяни сьогодні панують в Україні. Цим визначається мета для Німеччини: свобода українського народу». Генератор ідеї «східної політики» переконував, що необхідно було пробудити національну свідомість українців, яка ледь жевріла. На його думку, варто було розпочати зі стимулювання розвитку української культури, за допомогою якої можна було вплинути на масову свідомість. Передбачалося масово друкувати популярну літературу про героїчне історичне минуле України, ознайомлювати населення із діяльністю гетьманів

Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Сагайдачного. Передбачалося, що Україна мала бути під захистом Німеччини («Коли вбачається небезпека, яка може з'явитися в майбутньому, то не варто забувати, що московську державу потрібно розглядати не як друга, а як смертельного ворога Німеччини, а водночас і української держави. Україна відповідно завжди буде розраховувати на захист якої-небудь іншої великої держави і нею, зрозуміло, може бути тільки Німеччина»).

До складу васальної «Української держави» мали ввійти Воронежська, Курська, Саратовська і Тамбовська області. Площа цього утворення мала становити 1,1 млн кв. км з населенням 59,5 млн осіб, з них 35 млн українців і 18 млн росіян. Щодо адміністративного поділу, то до складу райхскомісаріату «Україна» мали увійти 8 генеральних комісаріатів: «Київ», «Харків», «Львів», «Крим», «Дніпропетровськ», «Одеса», «Ростов» (зі Сталінградом), «Саратов».

Однак Гітлер та його найближчі соратники зайняли дещо іншу позицію щодо політики на завойованих землях. Тут вони мали встановити безроздільне панування німців, а всі підкорені народи мали стати слухняною і безмовною робочою силою для арійської раси. Тиск більшості змусив Розенберга був підкорегувати модель майбутнього устрою «східних територій». Він зазначав, що Німеччина мала рахуватися із прагненням українців до свободи, однак на той час говорити про те, коли і яким чином буде відновлена українська державність, було передчасно й у контексті майбутньої війни – не мала сенсу.

У низці документів йдеться про те, що німці боролися у першу чергу із більшовиками («єврейсько-більшовицьким урядом, його керівниками і комуністичною партією, яка прагнула до світової революції»), а не з пригнобленими народами. В інструкції з пропаганди, надісланій штабам армій 16 червня 1941 р., зазначалося, що «боротьба ведеться не проти російського народу, а проти єврейсько-більшовицьких керівників, а отже, – за звільнення росіян від людей, які перебувають при владі». У цій інструкції вказувалося на небажаність розмов «про незалежність України», заборонялося вживання таких слів як «російська армія», «Росія», «росіяни», натомість, пропонувалося вживати терміни «Червона армія», «Радянський Союз», «народи Радянського Союзу».

Дискусії щодо «українського питання» тривали й після того, як німецька армія вторглася на територію України, а також після повної її окупації у липні 1942 р. 2 лютого 1942 р. вийшла директива Розенберга «Про використання мов в Україні», відповідно до якої офіційною мовою для окупаційної адміністрації вважалася німецька, для допоміжних органів управління (міських, окружних управ тощо) – українська. Всі нормативні акти, а також розпорядження влади мали публікуватися як німецькою, так і українською мовами. Українська мова була обов'язковою для вивчення в усіх закладах освіти, навіть у місцевостях, де переважав російський масив. Водночас, німецькими властями чинилися утиски російської мови.

Ідеологічні структури III Райху отримували вказівки щодо підтримки антиросійських (антибільшовицьких) настроїв українців. 16 грудня 1942 р. Розенберг у директиві щодо ведення пропаганди в Україні наголошував на

тому, що «необхідно розпалювати ненависть до Москви – і не лише до більшовизму, який є винуватцем нинішнього жахливо злиденного становища країни, – а й ненависть до всього великоросійського взагалі, проти якого Україна боролася в часи Хмельницького і пізніше разом з Карлом XII». Він рекомендував пробуджувати у місцевого населення спогади про трагічні події Голодомору і сталінських репресій.

Однак, Берлін і надалі відмовлявся розв'язати основну складову «українського питання» – відродити національну державність українців. Хоча самостійницькі українські політичні сили це питання піднімали ще до початку радянсько-німецької війни. Наприклад, 14 квітня 1941 р. мельниківці у меморандумі своєю основною метою визнавали «відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем». Оунівці задля творення моноетнічної держави пропонували росіян з української території переселити до Росії, а етнічних українців – з Далекого Сходу і Сибіру в Україну. Німеччина у разі підтримку цього плану могла б мати значний економічний зиск.

Все ж всі вищевикладені ініціативи Гітлер проігнорував. 22 жовтня 1943 р. у документі «Обсяг та дія німецької пропаганди в містах і селах України» (пункт «Початкові помилки в розбудові пропаганди в Україні»), який підготували відповідні служби командування групи армій «Південь», зазначалося, що часто німецькі чиновники ототожнювали українців з більшовиками, висловлювали переконання щодо відсутності української культури.

3. Перегляд політичної платформи ОУН-Б щодо російської національної меншини

У роки окупації найпомітнішим контрагентом міжнародних відносин була Організація українських націоналістів. Як ОУН(б), так і ОУН(м) поставили за мету шляхом національної революції відродити Українську суверенну соборну державу. Бандерівці закликали до української революції «в московській імперії ССРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині». У їхній програмі присутнім був і антисемітський компонент: основною «підпорою московсько-більшовицького режиму й винуватцями сталінських репресій проти українців» вони вважали євреїв. 1 вересня 1939 р. оунівці оприлюднили інструкцію «Націоналістичної пресової служби», у якій наголошували, що «1) Українські визвольні змагання мають власну мету і на них не може впливати ніяка міжнародна ситуація; 2) ОУН виступить лише тоді, коли для цього буде “найвигідніша хвилина”, негайний виступ з початком війни був би на користь “сторонніх сил”; 3) Українські визвольні змагання, спрямовані проти Москви, є фактором міжнародного значення».

Після розколу оунівського руху бандерівці опублікували «Маніфест українських націоналістів», у якому закликали до боротьби «за визволення українського народу та усіх поневолених Москвою народів, усіх українців,

незалежно від їх політичних вподобань і партійної приналежності – з комуністами й комсомольцями включно». Вони закликали всі поневолені народи Радянського Союзу, у т.ч. і російський, об'єднатися зусиль задля боротьби проти сталінського імперіалізму.

З початком радянсько-німецької війни на Поліссі і Волині виникли перші партизанські загони оунівців. Зокрема, місцевий український діяч Тарас Боровець (псевдонім – Бульба), який був близьким до уряду УНР у Варшаві, сформував збройний підрозділ «Поліська Січ» для очищення Полісся від залишків відступаючої Червоної армії і мав на меті захоплення влади в українських містах і селах. Щодо інших територій Великої України, то очільники оунівської мережі переоцінили антирадянські настрої жителів, особливо міських. Член бюро Проводу ОУН, головний редактор органу ОУН «Ідея і чин», генерал-політвиховник УПА Д. Маївський зауважував, що для значної частини українського населення було властиве почуття «національно-політичної меншовартості щодо Росії». Воно переважно було байдужим до ідей інтегрального націоналізму Д. Донцова. Чимало з них, не розуміли чому українські націоналісти своїми головними ворогами називали комуністів і активно не протидіяли антиукраїнським крокам німецьких фашистів, не підтримували відверто антиросійські гасла («Геть кацапів з України! Україна для українців!»).

Зростання лав УПА, поновлення загонів людьми різних національностей та політичних поглядів спричинили політичну еволюцію платформи бандерівців. 21-25 серпня 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН-Б, на якому проголосили курс на побудову Української самостійної соборної держави, у якій би гарантувалися рівні права для національних меншин. Передбачалася співпраця з поневоленими народами проти нацизму і сталінізму. Головною метою було визначено розпад СРСР і створення національних держав поневолених народів, зокрема українського. Політичний керівник УПА, голова Бюро інформації УГВР, полковник УПА Й. Позичанюк чітко визначив позицію бандерівців у «російському питанні». Він зазначав, що українські націоналісти борються не з російським народом, а з більшовиками: «Ми хочемо завалити не Росію, а тотальний більшовицький режим. Ми боремося за конкретну українську незалежну демократичну державу. Але так само ми боремося і за російську, і за демократичні держави інших народів старого й нового СРСР. Ми боремося рука об руку з російським народом проти більшовизму... Поки є спільна мета, – буде й спільний шлях».

Чимало росіян підтримували ідеї бандерівців. У документі ОУН(б) «Огляд суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях за квітень 1943 р.» міститься цікаві дані про настрої росіян Горохівщини: «Москалі до нас відносяться добре, хочуть разом з нами бити німців. Багато з-поміж них є самостійницької думки і не мають зброї, хочуть створити свою московську державу. Тому що вони є на нашій землі і не мають зброї, хочуть з нами співпрацювати». З часом на означення представників російського народу змінилася лексика. Тих, хто був лояльно налаштований до українських повстанців називали «росіянами», коли ж особи проявляли відверто

антиукраїнські, шовіністичні, прокомуністичні настрої, їх трактували зневажливо «москалями» і «кацапами».

Як ми вже зазначали, ряди загонів УПА поповнювалися представниками різних національностей. Радянський військовий діяч та діяч органів НКВС УРСР, Герой Радянського Союзу О. Сабуров свідчив, що серед бійців УПА «є 40 відсотків неукраїнської національності (узбеки, грузини, осетини, черкеси, росіяни)».

4. Лібералізація національної політики радянського керівництва у роки війни

Невдалий початок війни негативно позначився на авторитеті верхівки КП(б)У і радянської вертикалі. Зважаючи на такі негативні тенденції, Кремль вирішив діяти і суттєво оновити український компартійно-радянський істеблїшмент за рахунок «моральних авторитетів», які користувалися популярністю в українському соціумі. Вибір впав на знаних представників творчої інтелігенції. Так, українського поета-футуриста, письменника, сценариста М. Бажана призначили заступником голови РНК УРСР з питань культури, а безпартійний поет П. Тичина очолив наркомат освіти УРСР. Кандидатуру видатного українського кіномитця О. Довженка розглядали як претендента на посаду голови Верховної Ради УРСР. Він був креатурою першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Однак, невдовзі він потрапив в опалу за наведені у «Щоденнику» висловлювання ніби-то німецького офіцера, які виходили за рамки дозволеного («Ти знаєш, вони не вивчають історію. Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням Бога, власності, сім'ї, дружби. У них від слова “нація” лишився лише применник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників»). Пізніше, експерти, ознайомившись восени 1943 р. із твором у рукопису, сформулювали свій вердикт в офіційному документі під назвою: «Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”». Кіноповість було визнано «платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народів». М. Хрущов, дізнавшись про обставини справи і як вона може позначитися на його майбутній партійній кар'єрі, негайно відцурався від кіномитця.

У роки війни вийшла низка праць українських радянських істориків на історико-патріотичну тематику. Зокрема, було підготовлено брошури із серії популярної історії, зокрема, присвячених видатним особам української історії – П. Конашевичу-Сагайдачному, М. Кривоносу, І. Сірку, І. Гонті, С. Палію, У. Кармалюку тощо. Крім того, у 1942 р. в Уфі вийшов «Нарис історії України», було відновлено випуск суспільно-політичних журналів «Україна» і «Перець». Масово друкували в Укрдержвидаві твори Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, інших видатних представників української літератури, а також твори молодих письменників і поетів. Щодо останніх, то наприклад, у 1944 р. В. Сосюра написав вірш «Любіть Україну».

«Любіть Україну, як сонце, любіть,
 як вітер, і трави, і води.
 В годину щасливу і в радості мить,
 любіть у годину негоди.
 Любіть Україну у сні й наяву,
 вишневу свою Україну,
 красу її вічно живу і нову,
 і мову її солов'їну».

За свою творчість поета удостоїли Сталінської премії. Щоправда, після війни, у роки «ждановщини» Сосюрі згадають, про те, що він прославляв не радянську і соціалістичну, а «якусь одвічну Україну».

Одним із засобів зміцнення ідейних засад радянського патріотизму стало запровадження виконання Державного гімну СРСР, у тексті якого мали бути враховані й історичні традиції радянських республік при домінуванні концепту російського патріотизму. У 1942 р. було створена відповідну урядову комісію. Врешті конкурсна комісія переможцем визнала текст Г. Ель-Регістана і С. Михалкова. Щодо музики, то зупинилися на композиції О. Александрова до «Гімну партії більшовиків», яка була створена ще у 1939 р. Вперше Державний гімн СРСР було виконано 1 січня 1944 р. на Всесоюзному радіо. У тому ж місяці М. Бажан переклав гімн на українську мову:

«Союзом незламним республіки вільні
 Навік об'єднала Великая Русь».

Тобто, бачимо, що вже у перших стрічках переплітаються мотиви російського патріотизму та історичних традицій національних республік СРСР. Майже в унісон звучить визначення радянського патріотизму Й. Сталіним: «В радянському патріотизмі гармонійно поєднуються національні традиції народів і загальні життєві інтереси усіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, єднає всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю».

Для відзначення героїзму радянських солдатів і командирів заснували 11 нових орденів: солдатський орден Слави трьох ступенів (скалькований із ордена Святого Георгія часів царської Росії), ордени О. Невського, О. Суворова і М. Кутузова, якими відзначали командирів і воєначальників. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, за підказкою О. Довженка, у серпні 1943 р. запропонував Й. Сталіну заснувати орден на честь видатного українського історичного діяча. Він зазначав: «У зв'язку із початком визволення України мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордена викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції». 10 жовтня 1943 р. цей орден заснували, а через декілька днів Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький задля вшанування пам'яті гетьмана, який, як зазначалося 12 жовтня 1943 р. у газеті «Красная звезда» є

«прикладом рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом – російським народом».

Сталін у 1944-1945 рр. використав національний чинник як прикриття стратегічних політичних розрахунків, зокрема, під час створення ООН. СРСР, Велика Британія й США зійшлися на необхідності створення в «якомога коротший строк загальної міжнародної організації для підтримки миру й безпеки». Складно вирішувалося питання про склад первісних членів майбутньої організації, насамперед, через позицію СРСР, який вирішив розширити представництво в ООН за рахунок союзних республік. Передумовою стало ухвалення 30 січня 1944 р. Верховною Радою СРСР двох законів конституційного значення: «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат». Крім того, Верховна Рада внесла відповідні зміни і до Конституції СРСР. Так, у ст. 18-а йшлося про те, що «Кожна союзна республіка має право вступати у прямі зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами». Ст. 18-б регламентувала, що «кожна союзна республіка має свої збройні формування».

Звісно, для країн-союзників такий крок радянського керівництва був повною несподіванкою. Задум керівників СРСР відкрився у серпні 1944 р., коли у Думбартон-Оксі (передмісті столиці США Вашингтона), на конференції за участю СРСР, США, Великої Британії й Китаю. Керівник радянської делегації А. Громико висунув вимогу, що до числа членів ООН мали ввійти всі 16 республік СРСР. Сталін розумів, що виконати програму-максимум було не реально. На Ялтинській конференції, яка відбулася у лютому 1945 р., ухвалили, що до складу первісних членів майбутньої організації разом із СРСР необхідно ввести УРСР і Білоруську Радянську Соціалістична Республіка (БРСР), які з усіх радянських республік найбільше постраждали у роки Другої світової війни і зробили вагомий внесок у справу розгрому війська нацистської Німеччини. 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР були запрошені до підписання Статуту ООН. Від України цей документ підписав народний комісар закордонних справ УРСР Д. Мануїльський.

5. Внесок українського і російського народів у перемогу над ворогом

Український народ зробив вагомий внесок у розгром фашистської Німеччини, направивши у Червону армію понад 6 млн осіб солдатів, сержантів і офіцерів (майже 23% особового складу Збройних Сил СРСР). УРСР була другою за представництвом у Червоній армії після РРФСР. Чотири Українські та два Білоруських фронтів на 50-80% склалися з українців. Понад 300 тис. осіб брали участь в антинацистському русі Опору у складі підпільних груп й організацій, партизанських загонах і з'єднаннях. Україна дала

радянським збройним силам командуючих фронтами та арміями: А. Єрмоєнко, С. Тимошенко, Р. Малиновського, М. Ватутіна, І. Черняхівського, П. Рибалка, К. Москаленка, П. Жмаченка. Із 11603 воїнів, яких в роки війни за бойові подвиги удостоїли почесного звання Героя Радянського Союзу, 2072 – українці, причому 32 удостоєні цього звання двічі. І. Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу. Із 7 млн державних нагород 2,5 млн належать українцям.

Українці воювали проти нацистів у складі європейських армій. Так, у вересні 1939 р. 120 тис. українців боролися у складі польської армії. Понад 130 тис. воювали у військах Антигітлерівської коаліції (США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини). Сотні тисяч українців боролись із нацизмом у Русі Опору.

Серед республік СРСР, а також держав світу, що були втягнуті в Другу світову війну, Україна зазнала найбільших матеріальних і соціальних втрат. У цінах 1940 року матеріальні збитки, яких фашисти завдали народному господарству УРСР, становили 285 млрд крб (42% всіх втрат, завданих СРСР). Загалом, сума збитків, яких зазнали народне господарство і населення республіки, сягнула майже 1200 млрд крб.

Фашисти зруйнували 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, 10 млн українців втратили житло. 259 сіл України окупанти спалили разом з жителями. Було виведено з ладу 16150 підприємств, 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС. Нацисти вивезли до Німеччини або спожили 17307 тис. т зерна, 7594 тис. голів великої рогатої худоби, понад 9333 тис. свиней, 3311 тис. коней, 7317 тис. овець і кіз, близько 60 млн голів домашньої птиці. Німці зруйнували в Україні майже 35 тис. шкіл, середніх і вищих закладів освіти, науково-дослідних установ, понад 18 тис. закладів охорони здоров'я. З музеїв УРСР вивезли майже 40 тис. картин, експонатів.

Радянська влада, відступаючи у 1941 р. з України, евакуювали на Схід 550 великих промислових підприємств. Вже навесні 1942 р. більшість цих підприємств почали випускати продукцію. Зокрема, запрацювали підприємства авіаційної промисловості перебазовані з Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова. Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну відновив свою роботу у Нижньому Тагілі, де виробив 35 тис. танків Т-34. Вивозили майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 закладів вищої освіти, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові та інтелектуальні сили на розвиток воєнного і економічного потенціалу СРСР.

Друга світова війна спричинила значні демографічні зміни в нашій країні та істотно підірвала генофонд України. За роки війни Україна втратила 8 млн осіб (1/5 частина населення), з яких 2,5 млн загинули в боях, 5,5 млн були знищені як військовополонені і цивільні особи. По відношенню до загальних втрат СРСР це становило 40-44%. Якщо взяти всі демографічні втрати (вбиті, померлі, депортовані, емігранти), то вони склали 14,5 млн осіб. Втрати РРФСР у війні становили 3,6 млн осіб, БРСР – 1,8 млн.

Зважаючи на такі катастрофічні втрати, не інакше як кошунством, потрібно вважати тост Й. Сталіна, виголошений на урочистому прийомі в

Кремлі 24 травня 1945 р.: «Я п'ю, насамперед, за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією серед усіх націй, що входять до Радянського Союз., тому що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни». Через 65 років Президент Росії В. Путін на запитання про те, чи перемиг би Радянський Союз у війні без України, зазначив: «Ми все рівно перемогли б у війні. Бо ми – народ переможців... Найбільших втрат у війні зазнала саме РРФСР – понад 70%... Війна була виграна насамперед за рахунок ресурсів Російської Федерації». Звісно, не можна недооцінювати ролі російського народу у Другій світовій війні. Його внесок у перемогу над нацистами величезний, однак ми не можемо забувати представників інших народів, які жертвували найціннішим – своїм життям, заради Перемоги.

Лекція 8

Тема: Українсько-російські відносини у роки післявоєнної відбудови і хрущовської «відлиги»

План

1. Репресивні дії радянської влади проти УПА і поширення у Західній Україні антиросійських настроїв.
2. Боротьба радянського режиму з «буржуазно-націоналістичною ідеологією» в період «ждановщини». Переселення частини українців і євреїв до Росії.
3. «Новий Переяслав». Переведення Кримської області з підпорядкування Російської Федерації у підпорядкування України.
4. Питання державного статусу України у політичних програмах перших дисидентських організацій.

Рекомендована література: 3, 7, 11, 20, 54, 67, 120, 165, 166, 182

1. Репресивні дії радянської влади проти ОУН-УПА і поширення у Західній Україні антиросійських настроїв

Після закінчення Другої світової війни сталінський режим поставив собі за мету завершити те, що не встиг зробити у 1939-1941 рр.: привести населення Західної України у відповідність із радянською системою. Задля реалізації цієї мети у західноукраїнських землях швидкими темпами мали бути проведені індустріалізація, колективізація, «культурна революція», утвердження влади органів диктатури пролетаріату.

Радянізація західних українців, які не погоджувалося з політикою сталінського керівництва, супроводжувався репресіями. Такі дії радянської влади значна частина місцевого населення сприймала як російську експансію,

що призвело до формування певної упередженості у ставленні до росіян. Репресивні дії супроводжувалися жорстокими силовими діями каральних органів, що, у свою чергу, стимулювало невдоволення українців насадженим режимом і відповідну їхню різку реакцію. Це змусило владу вжити певні пом'якшувальні заходи (на офіційному рівні їх назвали «боротьбою з грубими порушеннями соціалістичної законності»). У березні 1945 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У, у якій було описано ситуацію, що склалася у західноукраїнському регіоні: «ЦК КП(б)У відзначає, що окремими партійними і радянськими працівниками, співробітниками органів НКВС і НКДБ і бійцями прикордонних і внутрішніх військ НКВС і винищувальних батальйонів у західних областях УРСР допускаються найгрубіші порушення радянської законності. Особливо багато порушень мають місце в Тернопільській, Станіславській (тепер Івано-Франківська. – Авт.) і Львівській областях. Обкоми КП(б)У, окремі керівники обласних і районних організацій подекуди замовчують ці обурливі факти або реагують на них з великим запізненням». У постанові йшлося також про низку фактів про незаконні конфіскації майна, проведення обшуків у громадян Рівненської та Станіславської областей, про їхні розстріли без слідства і суду. ЦК КП(б)У звертав увагу на те, що «у багатьох випадках це насилля прикривається начебто боротьбою з українсько-німецькими націоналістами». Однак подібні документи здебільшого мали поодинокий характер, а перебіг подій істотно не змінювався.

Після звільнення України від німецько-фашистських загарбників ОУН-УПА зосередили свої дії на збройному опорі сталінському режиму. Станом на 1 січня 1946 р. у Західній Україні діяло 604 підпільні організації оунівців, учасниками яких були 6867 осіб.

Щодо загонів УПА, то вони встановлювали контроль над значними територіями, знищували працівників партійного і державного апарату, комуністів і комсомольців, активістів колективізації, проводили саботажні дії та диверсії. Українські військовики брали активну участь у боях із загонами НКВС (лише з 1 квітня до 1 вересня 1946 р. упівські загопи брали участь у бойових діях 1017 разів).

На боротьбу з упівцями радянський режим вимушений був мобілізувати значні військові формування. Так, у липні 1946 р. на пропозицію МВС УРСР ЦК КП(б)У збільшив чисельність винищувальних батальйонів до 35 тис. осіб. Після цього розпочалися тотальні прочісування місцевостей, де зосереджувалися українські патріоти, насамперед, у передгір'ї Карпат та на території Волині. Зважаючи на такі складні обставини, головнокомандувач генерал Тарас Чупринка (Роман Шухевич) у 1947 р. вирішив відмовитися від військових дій великими з'єднаннями (куреннями) і перейшов до тактики здійснення операцій малими рухливими загонами-сотнями.

Одним із засобом боротьби із учасниками підпілля, вояками УПА, членами їх сімей було їхнє насильницьке виселення. Задля практичної реалізації проблем, пов'язаних із виселенням, при Наркоматі внутрішніх справ УРСР у 1944 р. створили спеціальний орган – Особливу нараду. Відповідно до її рішень виселення у 1944-1946 рр. проводилося терміном на 5 років. Згодом, його

збільшили до 8-10 років (в окремих випадках термін виселення визначався як безстроковий). 10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про виселення із західних областей УРСР до областей: Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Читинської членів родин „оунівців“ і активних бандитів, заарештованих та вбитих у боях», яка передбачала виселення учасників оунівського підпілля, вояків ОУН, членів їх сімей на спецпоселення до східних районів СРСР. Відповідно до цієї постанови 21 жовтня 1947 р. було проведено каральну акцію під назвою операція «Захід». Головним завданням операції визначалася нейтралізація українського визвольного руху у Західній Україні, зокрема діяльності УПА та тих, хто співчував та допомагав українським патріотам. Упродовж одного дня із цього регіону до Казахстану та віддалених районів Сибіру було депортовано понад 78 тис. осіб. Виселяли за попередньо складеними списками членів родин оунівців та вояків УПА.

На початок 1949 р. покинули рідні домівки 112633 жителів західних областей України, з яких терміном на 5 років виселили 24730 осіб, на 8-10 років і безстроково – 87903. У квітні 1950 р. Рада Міністрів СРСР за клопотанням МВС УРСР і СРСР, «враховуючи» оперативну обстановку в західних областях УРСР, визнала недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців і встановила єдиний термін виселення – довічно. Виселялися також сім'ї куркулів, а також т.зв. ухилинти від служби у Збройних силах СРСР. Упродовж 1944-1952 рр. із Західної України (крім Закарпатської області) депортували 203662 осіб, у т.ч. 182543 членів родин учасників «банднаціоналістичного підпілля», «бандпособників» і членів їхніх родин, 12135 «куркулів» з родинами, 8984 єговістів, колишніх військовослужбовців армії Андерса з їхніми родинами. У розрізі областей: із Волинської області виселили 21966 мешканців, Дрогобицької – 35623, Львівської – 42883, Рівненської – 26131, Станіславської – 40692, Тернопільської – 32069, Чернівецької – 4298.

2. Боротьба радянського режиму з «буржуазно-націоналістичною ідеологією» в період «ждановщини». Переселення частини українців і євреїв до Росії

У другій половині 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. в Україні було організовано нову кампанію ідеологічних «проробок» діячів культури і мистецтва, яких звинувачували у відхиленнях від заданого «верхами» ідеологічного курсу, зокрема в українському «буржуазному націоналізмі», антирадянській діяльності тощо. Головним ідеологом цих процесів був радянський державний та партійний діяч, голова Верховної Ради РРФСР А. Жданов. З його іменем пов'язане явище, яке отримало назву «ждановщина» (1946-1949 рр.), що означало широкий наступ сталінського режиму в галузі ідеології, освіти, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення тотального контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

Як зазначалося у тодішніх партійних документах боротьба відбувалася проти «буржуазного націоналізму, формалізму, бездіяльності, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». Загалом, з 1946 по 1951 р. було ухвалено 12 постанов ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань. Серед них – постанови «Про журнали «Звезда» і «Ленінград» (спрямовані проти творчості російської поетеси українського походження А. Ахматової і російського радянського письменника-новеліста та сатирика українського походження М. Зощенка), «Про кінофільм «Большая жизнь» тощо. Подібні постанови у 1946 р. ухвалив і ЦК КП(б)У, зокрема, «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про репертуар драматичних оперних театрів України» тощо. Першими під вогонь критики потрапили представники творчої інтелігенції (письменники і поети, митці, вчені). Зокрема, було організовано кампанію проти українського письменника, новеліста, класика сатиричної прози ХХ ст. Остапа Вишню, якого звинуватили у допущених «ідеологічних помилках», що прослідковувалися в його збірці творів «Мисливські усмішки».

Новий етап політики репресій проти української інтелігенції розпочався у березні 1947 р., коли «м'якотілого» М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У замінив більш «твердий» Л. Каганович. Після прибуття в Україну нового очільника українських комуністів у пресі почали вихвалити його роль в розгромі «хвильовизму» в Україні ще у 20-ті рр. За вказівкою Кагановича у ЗМІ з'явилися розгромні статті, спрямовані проти письменників М. Рильського (на початку жовтня 1947 р. у газеті «Радянська Україна» надрукували статтю «Про націоналістичні помилки М. Рильського»), П. Панча (таврували за роман «Гомоніла Україна»), Ю. Яновського, І. Сенченка, А. Малишка, Д. Косарика, І. Неходу, С. Крижанівського, В. Бичка та ін. П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, виключили зі Спілки письменників України. Їх звинуватили у «буржуазному об'єктивізмі, відсутності більшовицької партійності і забутті істини, що змістом радянської ідеології і культури була більшовицька ідейність, не позбулися впливу буржуазно-націоналістичної ідеології». Шельмували кіносценарій О. Довженка «Україна в огні».

Пошуки націоналістичних «ухилів» були поширені і на історичну науку. 29-30 квітня 1947 р. Каганович провів нараду в ЦК КП(б)У, на якій піддали критиці видання Інституту історії України АН УРСР «Історія України: Короткий курс» (1940 р.) за редакцією С. Белоусова та інших і «Нарис історії України» (1942 р.) за редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна та Ф. Ястребова. На думку партійців ці історики відійшли від марксизму, допустили політичні помилки, перекручування буржуазно-націоналістичного характеру. 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР», у якій окрім вищезазначених праць критикували «Історію України, т. 1» (1943 р.) за редакцією М. Петровського.

Переслідували науковців-біологів. Значного удару по біологічній науці завдала «лисенківщина». У 1947-1948 рр. з ініціативи президента Всесоюзної

академії сільськогосподарських наук Т. Лисенка було організовано політичну кампанію, під час якої переслідувалася і шельмувалася група генетиків (в Україні таврували вчених-біологів Д. Третякова, С. Гершензона, М. Гришка, І. Шмальгаузен, І. Полякова, С. Делоне), заперечувалася генетика (вейсманізм-морганізм, ген було оголошено міфічною частиною) і тимчасово було заборонено генетичні дослідження в СРСР. Ця кампанія на багато років загальмувала розвиток біологічної науки.

На Україну поширилися й ідейна боротьба з «космополітами», яка розгорнулася в СРСР у 1948 р. з ініціативи вищого партійного керівництва. У січні 1949 р. на XVI з'їзді КП(б)У М. Хрущов у своїй доповіді зобразив космополітизм як такий, що «ігнорує багатонаціональні прояви єдиної за своїм змістом радянської культури». У резолюції з'їзду було висунуто вимогу посилити боротьбу з пережитками «безрідного космополітизму і низькопоклонства перед «гнилою культурою» буржуазного Заходу». У березні того ж року було проведено пленум правління Спілки письменників України, на якому обговорили питання «До кінця розгромити космополітв-антипатріотів». У Києві центрами космополітизму оголосили Українське театральне товариство і Київська консерваторія. У поле зору партійних ідеологів потрапили літературні і театральні критики, євреї за національністю – С. Адельгейм, А. Кацнельсон, Я. Саков, І. Стебун, а у 1950 р. ліквідували Кабінет єврейської історії АН УРСР.

2 липня 1951 р. у газеті «Правда» вийшла стаття «Проти ідеологічних перекручувань у літературі», у якій розкритикували вірш В. Сосюри «Любіть Україну», твори М. Рильського, оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький».

У перші післявоєнні роки було продовжено практику організованих кампаній переселень окремих національних груп. Так, упродовж 1946-1951 рр. Рада Міністрів УРСР прийняла понад 10 постанов щодо переселення євреїв з України до Єврейської автономної області РРФСР: з різних регіонів республіки запланували переселити туди декілька десятків тисяч єврейських родин. Чимало з них не бажали виїжджати з України. Упродовж грудня 1946 р. – червня 1948 р. в ЄАО з території України, а також з Кримської області було переселено лише близько 2 тис. єврейських родин. Чимало фактів свідчать про непоодинокі випадки «зворотництва» з ЄАО до УРСР.

У перші повоєнні роки практикували масові добровільно-примусові переселення українського населення на основі оргнаборів з України до Карелії, Приморського та Хабаровського країв, на Сахалін, Камчатку, до Ростовської області, в інші місцевості поза межами УРСР. Передбачалося, за межі України щорічно мали виїжджати по кілька тисяч родин. Крім того, постановою Ради Міністрів УРСР від 13 червня 1945 р. передбачалося, що мешканці різних регіонів України мали переселятися в Крим. Організовані переселення досягли свого піку на початку 1950-х рр., що змусило розширити управління з переселення при Раді міністрів УРСР.

3. «Новий Переяслав». Переведення Кримської області з підпорядкування Російської Федерації у підпорядкування України

У 1954 р. відбулася низка подій у рамках помпезної кампанії відзначення 300-річчя Переяславської угоди. 12 січня того року у газетах «Радянська Україна» і «Молодь України» опублікували «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалені ЦК КПРС. Вони готувалися групою провідних російських і українських вчених-істориків ще з 1952 р., хоча перегляд історії України, розпочали ще з літа 1947 р., коли вийшла згадана нами постанова «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». У тезах було оприлюднено офіційну версію української історії та історії відносин між українським і російським народами. Основні положення зводилися до того, що «російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь..., борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом..., його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава...; Переяславська рада – акт возз'єднання України з Росією, що мав величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів». Визначалося, що у результаті спільної революційної боротьби українців і росіян була створена радянська Україна – «дійсно вільна, суверенна національна держава...». Таким чином, положення про «приєднання» України, яке побутувало у попередні десятиліття, було замінено аксіомою про «возз'єднання» з Росією. Американський професор І. Лисяк-Рудницький у статті «Новий Переяслав» трактує цей поворот на більш «ліберальні» позиції як мовчазне визнання невдач сталінської політики підірвати потенціал українського визвольного руху засобами превентивних репресій. Вчений підкреслює, що «до революції возз'єднання України і Росії вважалося досягненням державної єдності одного російського народу, поділеного історичними випадковостями на великоросів і малоросів. Тепер же Москва заговорила не про єдність російського народу, а про споконвічну дружбу двох братерських народів. Українські історичні традиції увипують усі ті моменти, що наближають її до Московщини-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що її від неї віддаляє. Україну визнано за націю, ба в теорії навіть за самостійну державу, але під тією передумовою, що вона мусить назавжди залишатися у нерозривному зв'язку з Росією». Професор визнає, що дійсно поступки було зроблено, однак монополія московської політичної влади залишалася непопущеною. Ніхто не піддавав сумніву особливої ролі російського народу, його мови і культури.

У 1954 р. Крим передали Україні як свідчення «дружби російського народу». Цей міф придумали пізніше. Насправді, реальна причина є набагато глибшою. У вересні 1953 р. на пленумі ЦК КПРС розглянули питання про катастрофічний стан кримської економіки. Керівники місцевих партійних комітетів рапортували, що «такими темпами ми і за 100 років не відбудуємо міста». Садівництво, тваринництво, виноградарство і виноробство, які були

провідними галузі економіки Криму, були у глибокому занепаді. Головною проблемою була нестача людських ресурсів. Кримських татар, яких депортував сталінський режим у 1944 р., спробували замінити переселенцями з Курської і Воронежської областей, Поволжя і північних регіонів РРФСР. Однак, користі від них було небагато. Колонізатори не звикли до кримського клімату, для них не знайомими були місцеві особливості землеробства в горах і степу. Чимало росіян вперше побачили виноград, кукурудзу, тютюн.

Радянський журналіст і публіцист О. Аджубей, зять М. Хрущова, супроводжуючи у жовтні 1953 р. очільника радянських комуністів під час поїдки у Крим, писав таке: «Тут на плато [в районі Бахчисарая] усе ще дихало страшною війною. Уздовж доріг розбиті танки та артилерійські гармати. І земля теж висохла і заросла жорсткою щетиною бур'янів. Пусткою стояли селища, татарські аули. Їхні господарі, відіслані злою волею Сталіна в далекі холодні краї, втратили будь-яку надію на повернення». Він згадував зустріч Микити Сергійовича із російськими колонізаторами: «Найбільше Микиту Сергійовича вразив і засмутив натовп переселенців..., які здебільшого приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу «приїхали», а вони кричали “нас пригнали”... З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: “Картопля тут не росте, капуста в’яне”. Або раптом зовсім сумне: “Клопи загризли”. “Чого ж їхали?” – питав Хрущов – і натовп видихав: “Обдурили”».

На початку 1954 р. ЦК КПРС на своєму засіданні розглянули довідку «Про стан сільського господарства Кримської області» під грифом «Таємно», у якій йшлося про те, що у порівнянні із 1940 роком посівні площі скоротилися на 70 тис. га. Катастрофічно не вистачало води, внаслідок чого зрошувалося лише 40,9 тис. га земель. Майже половину житлового фонду було зруйновано. Вкрай не вистачало магазинів. Наприкінці 1953 року на весь Крим функціонувало лише 3 хлібних, 18 м'ясопродуктових, 8 молочних, 2 тканинних, 9 взуттєвих, 5 будівельних, 28 книжкових магазини.

25 січня 1954 р. на засіданні Президії ЦК КПРС, на якому головував Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова, ухвалили рішення про передачу Криму до складу УРСР і секретно затвердили відповідний проєкт указу для Президії Верховної Ради СРСР, яка 19 лютого ухвалила цей наказ під назвою «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР». Рішення мотивувалося спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом та Україною. Про акт «дружби російського народу» у жодному документі не йшлося. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла відповідний закон.

Сьогодні російські ідеологи просувають популярний міф про те, що «Хрущов подарував Крим Україні». Насправді, у 1953-1954 рр. Хрущов не міг одноосібно ухвалювати такі рішення, навіть якби хотів. На той час він мав рахуватися із думкою «сталінської гвардії»: головою Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошиловим, Головою Ради Міністрів СРСР Г. Маленковим, Л. Кагановичем, М. Булганіним. Перший з них підписував історичне рішення, а Маленков, як вже зазначалося, головував на партійному засіданні. Одноосібно Хрущов почав керувати державою лише з 1957-1958 рр. Поширюється також

фейкова думка, що у 1954 р. Крим перейшов до України, а Севастополь ні, оскільки він не входив до складу Криму і, відповідно, залишався російським містом. Якщо ознайомитися із Конституцією РРФСР 1978 року, то тут не згадано ні про Крим, ні про Севастополь. Натомість, в українській конституції вони присутні. До речі, депутати республіканського рівня від Севастополя з 1955 року обиралися саме у Верховну Раду УРСР, що також вказує на належність міста.

Україна отримала у 1954 р. напівзруйнований Крим і перетворила його у «всесоюзну здравницю». У 1958 р. Рада Міністрів УРСР прийняла рішення №1340-р про будівництво гірської тролейбусної траси Сімферополь-Алушта-Ялта довжиною 96 км, яка стала найдовшим у світі тролейбусним маршрутом. Перша черга в Алушта відкрилася через 11 місяців, а повністю вся траса – в 1961 р. Залізничний вокзал і аеропорт обласного центру з'єднали з курортною зоною. Головну проблему півострова – нестачу води не могли вирішити ні Кримське ханство, ні Російська імперія, ні РРФСР. Це зробила Україна, побудувавши у 1961-1971 рр. Північно-Кримський канал, який поставляв воду із Каховського водосховища. Це дозволило розвивати сільське господарство, закласти там садки, де раніше їх не було, виникла нова галузь – промислове ставкове рибальство. За рахунок України побудували житла, навчальні заклади, водосховища, порти, дитячі спортивні табори, готелі, театри, автовокзали, пансіонати, лікувальні заклади, реставрували архітектурні пам'ятки.

4. Питання державного статусу України у політичних програмах перших дисидентських організацій

Середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. позначені виникненням в Україні дисидентського руху (дисидентами називали тих діячів, які були незгодні із радянською системою і рішуче боролися з нею легальними методами). Деяко пізніше перші дисиденти з'явилися у Москві, Ленінграді та деяких інших містах Росії. Першість радянської України у виникненні пояснюється тим, що після придушення діяльності ОУН-УПА український національний рух розпочав пошук нових форм боротьби з радянською владою.

Щодо характерних рис дисидентського руху, то визначимо такі аспекти: проведення агітаційно-пропагандистських акцій (мирна, ненасильницька, опозиційна форма боротьби); діяльність гуртків, спілок, об'єднань, комітетів, які мали чітко визначені організаційні форми; залучення до боротьби різних суспільних прошарків населення (інтелігенції, робітництва, студентства і т.д.).

Першим, хто почав легально боротися із політичним режимом, став Левко Лук'яненко, випускник юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, який після закінчення навчання почав працювати пропагандистом Радехівського райкому партії Львівської області. З його ініціативи, а також партійного працівника С. Віруна на Львівщині у 1959 р. було створено Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Невдовзі до них приєдналися В. Луцьків та О. Лібович. У 1960 р. Л. Лук'яненко познайомився із адвокатом львів'янином І. Кандибою і залучив його до спілки.

У помешканні останнього 6 листопада 1960 р. відбулися перші організаційні збори УРСС, на якій обговорили програму. Оскільки вона була дуже радикальною, ухвалили її ліквідувати, а до наступної зустрічі, яка мала відбутися 22 січня 1961 р., доручили Лук'яненку розробити новий проект програми. Головним завданням організації визначалася ненасильницька боротьба за громадянські права, за національні, культурні та економічні права українців тощо. На другому етапі боротьби планувалося боротися за державну незалежність України. Тогочасне становище УРСР оцінювалося як колоніальне. Значною мірою програма базувалась на засадах марксизму-ленінізму («Знання марксизму-ленінізму вказують на безоднє провалля між сучасною радянською дійсністю і тими ідеалами, за які боролися пролетарі усіх країн з їх вождями: Марксом, Енгельсом і Леніним...»). Лук'яненко зазначав, що боротьба за самостійність України мала вестися законним, конституційним шляхом. Юридичною підставою для вимог про самостійність України мали бути відповідні статті Конституції УРСР (ст. 14: «Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік») і Конституції СРСР (ст. 17).

Однак УРСС не вдалося розгорнути діяльності і реалізувати свої плани. Серед членів спілки знайшовся зрадник – слухач обласної партшколи Ващук і 21 січня 1961 р. заарештували І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцькова, О. Лібовича та Л. Лук'яненка, пізніше І. Кіпиша та Й. Боровницького.

Кандиба і Лук'яненко, які були професійними юристами, вважали, що їх дії підпадають під ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» Кримінального кодексу УРСР. Однак слідчі обвинуватили їх за ст. 56 «Зрада Батьківщини». Слідчі кваліфікували арештантів, не як націоналістів, а членів партії, які не відкидали марксизму, однак планували використати норми Конституції для відриву України від СРСР.

Процес у «справі юристів» був закритим. У травні 1961 р. Львівський обласний суд приговорив Лук'яненка до розстрілу за ст. 56 ч. 1 і 64 КК УРСР. Обвинувачення побудували на першому проекті програми УРСС. Звинувачували в тому, що він «з 1957 виношував ідею відриву УРСР від СРСР, підривав авторитет КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму». І. Кандибу засудили до 15 років позбавлення волі, С. Віруна – до 11 років. Через 2,5 місяці Верховний Суд для Лук'яненка замінив розстріл 15 роками позбавлення волі.

У 1958 р. в Івано-Франківську КДБ розсекретив групу української молоді, яка започаткувала організацію «Об'єднана партія визволення України». У 1961 р. до судової відповідальності було притягнуто членів Львівської робітничої організації «Український національний комітет». На початку 60-х рр. виник «Союз української молоді Галичини», які основною метою ставили боротьбу за незалежність України.

У 1964 р. виникла підпільна організація «Український національний фронт», до якого входили понад 150 осіб. Організація видавала теоретичний журнал «Воля і Батьківщина». УНФ орієнтувався на легальні методи боротьби за вихід України зі складу СРСР, а здобути незалежність передбачалося через

всенародний референдум. Керували організацією І. Губка, М. Дяк, Д. Квецко, З. Красівський, М. Мелень.

Активними учасниками дисидентського руху цього періоду були Ю. Бадзьо, І. Гель, М. і Б. Горині, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Реакцією влади на опозиційну діяльність перших українських дисидентів став розгляд багатьох політичних справ у судах Києва, Луганська, Запоріжжя, Тернополя, Рівного, Чернівців, Сум, Донецька тощо.

Лекція 9

Тема: Українсько-російські відносини у 90-ті рр. ХХ ст.

План

1. «Новоогарьовський процес». Путч 19-21 серпня 1991 р. і Україна.
2. Ядерне роззброєння України і позиція російської сторони.
3. Україна, Росія і СНД. Сепаратистські настрої в Криму. Суперечності між Україною і Росією навколо статусу Чорноморського флоту у перші роки державної незалежності України.
4. Відносини між Україною і РФ після приходу до влади Л. Кучми. Підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство» між державами. Питання про державні кордони.

Рекомендована література: 1, 3, 7, 13, 15, 19, 24, 51, 56, 61, 68, 80, 81, 87, 102, 108-109, 150, 158, 161, 171, 172, 181

1. «Новоогарьовський процес». Путч 19-21 серпня 1991 р. і Україна

17 березня 1991 р. було проведено Всесоюзний референдум з питання збереження СРСР. 70,2% українців, які брали участь у голосуванні, віддали свій голос за існування СРСР. Одночасно Верховна Рада УРСР поставила додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Схвально відповіли 80,2% українців. Того ж дня Верховна Рада РРФСР, яку очолював Б. Єльцин, запропонувала росіянам відповісти чи вводити пост президента Росії. 70,9% учасників референдуму підтримали цю ідею.

На 28 березня того ж року було заплановано III з'їзд народних депутатів РРФСР. За день до відкриття з'їзду було скликано засідання Ради Безпеки СРСР, на якому ухвалили ввести у Москву війська. Після закінчення засідання прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, виступивши по телебаченню, оголосив, що з 26 березня по 15 квітня у Москві заборонялися будь-які демонстрації, пікети і мітинги. Представники влади не наважилися блокувати роботу з'їзду і він розпочав свою роботу вчасно. 28 березня десятки тисяч жителів Москви для того, щоби підтримати Єльцина, якого комуністична фракція хотіла усунути від влади, також на захист фракції «Демократична Росія», вийшли на вулиці міста

і, незважаючи на заборону, ніхто не наважився їх розігнати. Президент СРСР М. Горбачов задля припинення ескалації конфлікту зібрав на термінову нараду віце-президента СРСР Г. Янаєва, голову КДБ СРСР В. Крючкова і міністра внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, на якій було ухвалено вивести з Москви танки і механізовані військові частини, що і було зроблено 29 березня. Таким чином, Єльцину вдалося зберегти свою посаду, а 12 червня 1991 р. він переміг на виборах Президента Росії, здобувши 57,3% голосів виборців.

Горбачов розумів, що питання подальшого політичного майбутнього його, як Президента СРСР, а також питання збереження СРСР потрібно було вирішувати, а тому 23 квітня у підмосковній урядовій резиденції Ново-Огарьово Горбачов скликав на нараду лідерів 9 союзних республік, на якій запропонував поставити свої підписи під спільною заявою про «невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні та подолання кризи». На цю зустріч не прибули лідери Литви, Латвії, Естонії, Молдови, Вірменії і Грузії, які не бажали підписувати новий Союзний договір. Текст погодженої спільної заяви лідерів 9 республік і М. Горбачова було оприлюднено (від України її підписав прем'єр-міністр В. Фокін). У ній йшлося про необхідність відновити у єдиній державі конституційний порядок і неухильно дотримуватися союзних законів. Домовилися також на майбутньому З'їзді народних депутатів СРСР підписати нову Конституцію Союзу Суверенних держав. Ці події започаткували «новоогарьовський процес».

Представники України мали іншу позицію і пропонували ідею створення співдружності на зразок Європейського співтовариства. У червні 1991 р. Верховна Рада України розглянула проект Союзного договору і відклала його на осінь, мотивуючи необхідністю перевірити текст договору на відповідність Декларації про державний суверенітет України. Водночас, 5 липня 1991 р. Верховна Рада, подібно до російських законодавців, ухвалила закон «Про заснування поста президента УРСР», зробивши ще один крок до незалежності. Вибори мали відбутися 1 грудня 1991 р.

23 липня у Ново-Огарьово розглянули новий проект союзного договору, який мав стати остаточним. Представник УРСР довів до відома сторони майбутнього договору, що Україна буде готова висловити своє ставлення до договору не раніше середини вересня. Підписання союзного договору запланували на вересень-жовтень 1991 р. на З'їзді народних депутатів СРСР, куди мали прибути всі повноважні делегації.

Невдовзі з ініціативи Горбачова сценарій підписання змінили. 29-30 липня він секретно зустрівся із Єльциним і Президентом Казахської РСР Н. Назарбаєвим. Горбачов запропонував їм підписати договір раніше, а саме 20 серпня 1991 р. У свою чергу, Президент СРСР пообіцяв Назарбаєву посаду прем'єр-міністра СРСР, а Єльцину – включити в договір формулювання про одноканальну систему податків, що дозволило б Росії залишати їх вагому частку у себе. Горбачов обіцяв також перевести під юрисдикцію Росії всі підприємства союзного підпорядкування, що знаходилися на її території.

Однак, 19 серпня 1991 р. у Москві розпочався «серпневий переворот». Було створено антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану

(ДКНС, або ГКЧП – російська аббревіатура) у складі віце-президента СРСР Г. Янаєва, прем'єр-міністра СРСР В. Павлова, голови КДБ В. Крючкова, міністра внутрішніх справ Б. Пуго, міністра оборони Д. Язова. Путчисти оголосили, що вони не допустять розпаду СРСР і заявили про свій намір відновити в країні порядок. Вони призупинили діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонили проведення демонстрацій, мітингів, страйків, встановили контроль над ЗМІ. М. Горбачова, який перебував у Криму на дачі, ізолювали, заявивши, що він хворий і не може виконувати президентських функцій. У деяких регіонах СРСР на 6 місяців запровадили надзвичайний стан.

Опір змовникам учинило керівництво РРФСР на чолі з Президентом Росії Б. Єльциним. Щодо України, то 19 серпня до Києва прибув головнокомандувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников, який заявив Голові Верховної Ради УРСР Л. Кравчуку, що невиконання наказів ДКНС призведуть до запровадження у республіці надзвичайного стану. Перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко, який був присутній при розмові, не підтримав спікера українського парламенту. Кравчук опинився в надзвичайно складній ситуації, оскільки він не міг розраховувати на підтримку з боку силових структур і армії, які йому не підпорядковувалися. Тому очільник Верховної Ради УРСР обрав позицію ухильного вичікування, хоча представники опозиційної Народної ради і наполягали на оголошенні заяви про визнання дій ДКНС антиконституційними, спрямованими на відновлення необмеженої диктатури КПРС і вимагали негайного виходу України з СРСР. Таку ж позицію зайняли і керівники Казахстану та Білорусі. Їхня реакція значною мірою пояснювалася страхом перед загальносоюзним центром. Водночас, Єльцин діяв рішуче і перед резиденцією російського уряду у Москві зачитав документ, що засуджував ДКНС.

Змовники не виявили рішучості. Їм так і не вдалося поставити під свій контроль силові структури і оволодіти становищем. 20 серпня Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук в зверненні до українського народу заявив, що постанови ДКНС не мають юридичної чинності на території України. 21 серпня путч було придушено.

23 серпня Президент СРСР М. Горбачов повернувшись з Криму, склав із себе повноваження Генерального секретаря ЦК КПРС і запропонував ЦК заявити про саморозпуск КПРС. Керівництво КПУ було дезорганізовано. Того ж дня політбюро ЦК КПУ у своїй заяві засудило «авантюрну спробу антидержавного перевороту». 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР...». За це віддали свій голос практично всі депутати: і націонал-радикали, і комуністи-ортодокси. 25 серпня Президія Верховної Ради України ухвалила постанову про тимчасове припинення діяльності КПУ, а 26 серпня було створено тимчасову комісію для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління, об'єднань і організацій в зв'язку з державним переворотом 19-21 серпня 1991 р. Виявлені документи довели, що керівництво КПУ

безпосередньо причетне до підтримки ДКНС. 30 серпня Президія Верховної Ради, маючи вагомі аргументи про те, що керівництво КПУ своїми діями підтримало заколот, припинила діяльність Компартії України.

2. Ядерне роззброєння України і позиція російської сторони

Після проголошення Україною державної незалежності постало питання про подальшу долю потужного ядерного арсеналу, який знаходився на її території. Станом на 1991 рік Україна мала третій у світі після США і Росії ядерний арсенал – 176 міжконтинентальних балістичних ракет і понад 3 тис. одиниць тактичної ядерної зброї. Керуючись міжнародним правом, наша держава оголосила розташовані на її території стратегічні і тактичні ядерні сили своєю власністю. Водночас, у Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. оголошувалося про прагнення України стати без'ядерною («не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї») і позаблоковою державою. В основу цього документу було покладено «доктрину Павличка», яка якраз передбачала нейтральність і позаблоковість нашої держави. Президент України Л. Кравчук та голова СБУ Є. Марчук активно декларували наміри якнайшвидше відмовитися від ядерної зброї та позбавити Україну ядерного статусу. Опозиційні народні депутати України В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Бедь, В. Толубко, військові В. Мартиросян, О. Скіпальський, Г. Омельченко та ін. виступали проти подібного стану справ.

Позиція України про ядерне роззброєння була сприйнята світовою співдружністю, насамперед США (боялися «розповзання» після розпаду СРСР ядерної зброї), надзвичайно схвально. Однак, відмовляючись від потужного ядерного потенціалу, Українська держава прагнула отримати тверді міжнародні гарантії своєї безпеки і певне економічне відшкодування.

З початку 1992 р. Україну почали відвідувати делегації із США та Росії. Американці пропонували знищити весь ядерний арсенал, а росіяни переконували, що всю ядерну зброю необхідно передати їм. Зійшлися на тому, що знищувати українську тактичну ядерну зброю мали на території Росії, яка мала відповідні технічні умови. Станом на березень 1992 р. вивезли 57% одиниць ядерного озброєння. Однак, несподівано вивезення зброї призупинили. Це було пов'язано з тим, що українська сторона почала вимагати, щоби вивезені з України ракети мали бути знищені у присутності українських спостерігачів. Росія погодилася на ці пропозиції і на початку травня цю роботу було повністю завершено.

На черзі було переміщення до Росії стратегічної зброї (цей процес мав відбуватися через реалізацію Україною Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, до якого вона приєдналася). Ця процедура була достатньо складною і витратною. Керівництво РФ не бажало відшкодувати нашій державі вартість вивезеного разом з ракетами урану і плутонію, який не знищувався, а переходив у власність Росії. Звісно, це викликало невдоволення в українському політикумі, які критикували владну

команду, насамперед, щодо умов роззброєння України. Тоді ж загострилися українсько-російські відносини через непродуману позицію Верховної Ради РФ щодо Криму, яку було розцінено українським суспільством як зазіхання на територіальну цілісність України. Все частіше почали лунати думки щодо збереження ядерного статусу.

7 травня 1992 р. Л. Кравчук надіслав Президенту США Джорджу Бушу листа, у якому зазначав: «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю, розміщену на її території», а 30 вересня 1992 р. міністр закордонних справ України А. Зленко, виступаючи на Генеральній асамблеї ООН, заявив, що Українська держава знищить стратегічний ядерний арсенал за умови, що інші країни нададуть їй гарантії безпеки і фінансову допомогу. Аналогічну заяву оприлюднила і Верховна Рада України. Така позиція української сторони викликала невдоволення як Росії, так і США. У зарубіжних ЗМІ розгорнулася потужна кампанія дискредитації України. Тиск на Україну постійно посилювався. Зокрема, Російська Федерація оголосила, що вона буде дотримуватися умов договору «СНО-1» лише у разі, якщо Україна приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава, тобто повністю відмовиться від міжконтинентальних балістичних ракет. Україна вирішила обрати гнучку тактику: 18 листопада 1992 р. Верховна Рада України ухвалила ратифікувати цей договір, але відклала його реалізацію на термін виконання умов, зазначених у відповідній постанові. Ці умови, зокрема передбачали «поетапне знищення міжконтинентальних балістичних ракет за умови надійних гарантій національної безпеки України, яку повинні надати ядерні держави, міжнародну фінансову і технічну допомогу».

У 1992 р. з ініціативи американської сторони у Києві було організовано низку тристоронніх зустрічей: Україна – Росія – США. У ході обговорень США запропонували розглянути можливість оплати процесу ядерного роззброєння України, а також передбачалася певна компенсація для Росії. 3 вересня 1993 р. було укладено Масандрівські угоди, які визначали як буде утилізована ядерна зброя, розташована на території України, порядок організації гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів, розташованих на територіях України та Росії.

Президенту України Л. Кравчуку радили залишити певну частину ядерної зброї задля забезпечення безпеки держави. Так, у квітні 1993 р. під час розмови із Президентом Грузії Е. Шеварнадзе Кравчук поскаржився йому, що США «викручують йому руки», вимагаючи, щоб всю ядерну зброю негайно передати Росії. Грузинський лідер відповів, що американці не знають внутрішніх подробиць пострадянського простору: «Вони не знають складної, надзвичайно важкої, жорстокої історії наших відносин із Росією та Радянським Союзом чи іншими імперіями». Тому він порадив Кравчуку віднайти можливість залишити хоча б одну боєголовку, «щоб відлякати божевільного», маючи на увазі, що складно було спрогнозувати, хто прийде після Єльцина. Нині можна лише дивуватися, наскільки далекоглядним був Шеварнадзе. Прем'єр-міністр України Л. Кучма у 1993 р., виступаючи на засіданні у Верховній Раді України,

запропонував зберегти в Україні найефективнішу і найпотужнішу зброю – 46 твердопаливних МБР СС-24 (460 ядерних боєголовок), які могли зберігатися тривалий час.

14 січня 1994 р. було оприлюднено спільну заяву США, Росії і України, відповідно до якої остання отримувала відшкодування за вартість урану, який містився в ядерних зарядах, знищених на території нашої держави. Визначалися також умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги Україні. США і Росія фактично брали на себе зобов'язання гарантувати безпеку Україні. 16 листопада того ж року Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 червня 1968 р. за умови гарантії безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня 1994 р. між Україною, Росією, США та Великою Британією було підписано т. зв. Будапештський меморандум, за яким ці держави надавали Україні гарантії ядерної безпеки і зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, у т.ч. і від економічного тиску. Пізніше до цього меморандуму долучилися ще й Франція та Китай. 2 червня 1996 р. Україна офіційно стала без'ядерною державою. У 1999 р. вона передала Росії за борг за газ 8 літаків Ту-160 та 3 літаки Ту-95МС. Згодом було знищено 9 літаків Ту-160 та 21 літак Ту-95МС.

Втрата Україною ядерного статусу не була однозначно сприйнята у вищому політикумі. Дискусія про можливість відновлення ядерного статусу активізувалася у 2003 р. після українсько-російського конфлікту щодо острова Тузла. Росія, яка була однією з країн-учасниць Будапештського меморандуму, і мала б гарантувати суверенітет та безпеку України, змусила сумніватися у реальності і дієвості цієї угоди. Згодом Росія неодноразово порушувала меморандум: численні «газові війни» проти України, анексія Криму, російська агресія 2014 року на сході України, повномасштабне вторгнення 2022 року. Такі агресивні дії «північного сусіда» активізують розмови про відновлення ядерного статусу. Україна має необхідні технічні можливості для виготовлення та зберігання ядерної зброї, але для цього потрібна політична воля та наявність великих фінансових вкладень.

3. Україна, Росія і СНД. Сепаратистські настрої в Криму. Суперечності між Україною і Росією навколо статусу Чорноморського флоту у перші роки державної незалежності України

8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка зафіксувала факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного права і перехід зовнішньополітичних питань виключно до юрисдикції колишніх союзних республік. Україна, як цивілізована, миролюбива та демократична держава, активно почала налагоджувати добросусідські відносини між державами співдружності, відстоюючи принципи рівноправності та взаємовигідного співробітництва. Водночас, із самого початку в СНД намітилося різноголосся через намагання Росії, зокрема перетворити СНД у воєнно-політичний блок. Вона пропонувала створити об'єднані збройні сили,

від чого Україна рішуче відмовилася, сконцентрувавши увагу на створенні власної армії. Наша держава не поспішала підписувати Статут СНД, який обмежував її суверенітет. У межах СНД у 1992-1993 рр. було напрацьовано близько 400 угод, з яких Україна підписала лише 200, які не загрожували її суверенітету.

Щодо дипломатичних відносин між Україною і Російською Федерацією, то вони були встановлені 14 лютого 1992 р. 23 липня того ж року посол України у Російській Федерації В. Крижанівський вручив Президенту Росії Б. Єльцину вірчі грамоти, а посол Російської Федерації в Україні Л. Смоляков відповідний крок здійснив 21 травня. В «Основних напрямках зовнішньої політики України» українсько-російські відносини визначалися як стратегічно важливі і пріоритетні.

Все ж російська політична еліта вважала, що державна незалежність України є тимчасовим явищем. Так, одразу ж після оприлюднення Акту про незалежність України П. Вошаков, прес-секретар Б. Єльцина, заявив, що проблема кордонів із колишніми радянськими республіками, що стали незалежними, остаточно не розв'язана, а, відтак, Російська Федерація залишає за собою право переглянути це питання. Поставив під сумнів суверенітет України щодо Криму і Одеської області мер Москви Г. Попов. Ця заява спричинила гостру кризу українсько-російських відносин і Єльцину навіть довелося відрядити до Києва делегацію, яку очолив віце-президент О. Руцькой, який запевнив керівництво України, що РФ не претендує на перегляд кордонів.

Щоправда, невдовзі Руцькой у січні 1992 р. на сторінках газети «Правда» надрукував статтю, у якій показав свої справжні настрої: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії та Російської Федерації, відмовившись від того, що становила славні сторінки російської історії. Демаркація кордонів і тільки демаркації кордонів розставить усі крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жebraка у межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, хоч би як не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму увігнати її в кордони XII століття».

Ситуацію розхитували і дії Верховної Ради АРК, яка 4 вересня 1991 р. ухвалила «Декларацію про державний суверенітет Криму», у якій йшлося про «повагу до державного суверенітету України» та «прагнення створити правову демократичну державу в складі України». З іншого боку, у документі Крим позиціонувався «учасником союзного договору», про який ми зазначали у першому питанні. Місцеві кримські еліти погрожували вийти з-під української юрисдикції, якщо України відмовиться підписати цей договір. 30 січня 1992 р. Верховна Рада АРК оприлюднила заяву, у якій пропонувалося провести тристоронні (Україна, Росія, Крим) переговори щодо статусу півострова та Чорноморського флоту.

29 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про статус автономної Республіки Крим», у якому проголошувалося, що півострів є невід'ємною частиною України і не може бути переданий до складу будь-якої іншої держави. У відповідь парламент АРК проголошує державну незалежність, а 5 травня ухвалив конституцію Криму, у якій зазначалося, що

відносини з Україною будуть будуватися на основі «договору та угод», водночас окремі владні повноваження могли «добровільно делегуватися Україні». На 2 серпня 1992 р. парламентарі призначили референдум щодо державного суверенітету. Верховна Рада України зайняла жорстку позицію і 13 травня дала кримському парламенту тиждень на скасування антиконституційних рішень, в іншому разі будуть задіяні правоохоронні органи. Такий ультимативний тон подіяв і 21 травня Верховна Рада АРК перенесла термін проведення місцевого референдуму на невизначений термін.

Такі кроки проросійських кримських парламентарів дали «козир» Верховній Раді Російської Федерації у травні того ж року оприлюднити безпрецедентну офіційну заяву, у якій стверджували, що акти про передачу у 1954 р. Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. У свою чергу, українське керівництво відмовилося розглядати це питання і заявило, що питання Криму не є предметом українсько-російських відносин (існуючі на півострові проблеми визначалися як внутрішньоукраїнські). Повідомлялося також, що в останні роки існування СРСР Україна багато зусиль доклала для відновлення історичної справедливості і повернення кримських татар, виселених із півострова у 1944 р., на історичну батьківщину. Після розпаду СРСР всі витрати для переселення та облаштування татар на нових місцях фінансувалися коштом українського бюджету. І найголовніше, Верховна Рада України, поважаючи волю населення Кримської області, у лютому 1992 р. ухвалила закон про відновлення автономії Республіки Крим. Додатковим аргументом було і те, що на референдумі 1 грудня 1991 р. 52,1% кримців з тих, хто узяв участь у голосуванні, висловились за незалежність України. У Севастополі цей показник становив 57%.

Такі аргументи української влади не задовольнила Росію і у грудні 1992 р. делегати З'їзду народних депутатів РФ доручили парламенту розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993 р. Верховна Рада РФ розглянула це питання і ухвалила безпрецедентне рішення про надання українському місту Севастополю статус міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН, західні держави негайно засудили цей акт і підтримали Україну. Не підтримав рішення російського парламенту і Президент Росії Б. Єльцин.

Гострою була проблема Чорноморського флоту. Після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. РРФСР, найбільша із республік СРСР, визнана як держава- правонаступник СРСР. Відповідно, вона оголосила себе єдиним власником усіх флотів колишнього СРСР, у т.ч. і Чорноморського з усією системою його базування у Криму. 5 квітня 1992 р. Л. Кравчук видав указ про підпорядкування Міністерству оборони Україні всіх військових підрозділів, розташованих на території України, зокрема Чорноморського флоту. Через два дні Б. Єльцин видає свій указ про перехід флоту під російську юрисдикцію, що могло призвести до початку воєнних дій. Для того, щоби зменшити градус міждержавної напруги 23 червня у Дагомисі було організовано зустріч між Л. Кравчуком та Б. Єльциним, на якій домовилися утримуватися від односторонніх дій щодо юрисдикції Чорноморського флоту.

Однак, ця домовленість не зняла напруги. Наприкінці липня дві держави знову опинилися на межі воєнного конфлікту. 21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112 підняв український прапор і самовільно попрямував зі стоянки у Донузлаві до Одеси. У бік цього корабля російська артилерія здійснила декілька пострілів. Утім кораблю вдалося дістатися Одеси. Цей інцидент змусив президентів України і Росії знову зустрітися. 3 серпня у Ялті вони домовилися про встановлення до 1995 року подвійного контролю над Чорноморським флотом. Однак Україні довелося піти на значні поступки щодо Чорноморського флоту не через військові питання. У вересні 1993 р. під час переговорів у Масандрі Кравчук погодився передати частину українського флоту в рахунок погашення газових боргів перед Росією.

У 1994 р. вкотре актуалізувалися суперечки щодо статусу Криму. У лютому того року було проведено вибори президента Криму, перемогу у яких здобув голова Республіканської партії Криму Ю. Мешков (його висунув передвиборчий блок «Росія»). У другому турі йому вдалося обійти чинного спікера Верховної Ради АРК М. Багрова. Новообраний президент одразу ж узяв курс на зближення з Росією, визначивши такі пріоритетні напрями: економічна інтеграція, розширення присутності російського бізнесу на півострові, входження у рубльову зону. Для того, щоби реалізувати цю стратегію почали масово залучати російських фахівців. Так, до складу кримського уряду на посаду віце-прем'єр-міністра запросили російського економіста Є. Сабурова. У травні 1994 р. Верховна Рада АРК проголосувала за відновлення чинності конституції 1992 р., відповідно до чого розбудова відносин з Україною мала відбуватися на основі окремого договору. Ю. Мешков організував «опитування кримчан» щодо запровадження подвійного громадянства та надання указам президента Криму статусу законів. На ці питання було отримано схвальну відповідь. Апогеєм стали події у Севастополі, коли у 1994 р. напередодні Дня незалежності України міська рада демонстративно ухвалила звернення про визнання міста російським.

4. Відносини між Україною і РФ після приходу до влади Л. Кучми. Підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство» між державами. Питання про державні кордони

Відносини між Україною і Росією у першій половині 90-х років, незважаючи на низку зустрічей, так і не були врегульовані. Обидві сторони відчували нагальну необхідність у їх нормалізації. У цей час позиції України на міжнародній арені почали зміцнюватися, на що не могло не зважати керівництво РФ. Водночас, українська влада демонструвала свою готовність йти на компроміси, зокрема щодо долі Чорноморського флоту (тривалі та виснажливі переговори, які відбувалися в Одесі, Дагомисі, Ялті, Масандрі і Москві, остаточного рішення не принесли). Росія через скорочення поставок газу, погрози взагалі припинити постачання «голубого палива», намагалася тиснути на Україну.

У жовтні 1994 р. новообраний Президент України Л. Кучма одним із пріоритетів оголосив про відновлення економічних зв'язків із Росією, перерваних у значній мірі з ідеологічних мотивів. Правлячі кола Росії підтримували Кучму у його непростій боротьбі з Кравчуком за посаду Президента. Вони небезпідставно розраховували, що новий очільник України буде більш поступливішим. Однак Кучма, так само як і Кравчук, стояли на державницьких позиціях.

Одним із перших завдань, які довелося вирішувати Президенту, як протидіяти кримському сепаратизму. Він розпочав діалог із місцевими елітами, які не мали спільної думки щодо владних повноважень. У вересні 1994 р. Верховна Рада Криму ухвалила новий варіант конституції, який суттєво урізував повноваження президента. У свою чергу, Ю. Мешков своїм указом вирішив розпустити парламент і сконцентрувати всю повноту влади у своїх руках. Парламент цей указ проігнорував, а також відправив у відставку проросійську Раду міністрів. Новим главою уряду став А. Франчук, який був «ставленником» Кучми. Під прямий контроль центральної влади було переведено кримські управління МВС, СБУ, Міністерства юстиції. 17 березня 1995 р. Верховна Рада України скасувала чинність конституції Криму та ліквідувала посаду президента АРК. Водночас, було проведено спецоперацію українських силовиків, результатом якої був арешт Ю. Мешкова (згодом його передали російській стороні). 31 березня Президент України перепідпорядкував Раду міністрів Криму безпосередньо Кабінету Міністрів України, а глава кримського уряду мав призначатися Президентом України за поданням голови Верховної Ради Криму. Кабмін України за поданням прем'єр-міністра АРК мав призначати кримських міністрів.

У відповідь Верховна Рада Криму 20 квітня висунула вимогу до української влади скасувати свої рішення. Водночас, російську владу просила «захистити співвітчизників». На той час для Росії кримське питання стало другорядним, з огляду на те, що РФ з 1994 р. вела бойові дії у Чечні.

Кримський парламент вирішив діяти самостійно і на 25 червня призначив референдум. Кримці мали відповісти чи згодні вони із ухвалою Верховної Ради України про скасування кримської конституції, і чи погоджуються вони на «створення економічного та політичного союзу трьох держав – Білорусі, Росії, України». Після введення Верховною Радою України мораторію на проведення референдумів, а оскарження правоохоронними органами в судах рішення кримського парламенту, Верховна Рада Криму наприкінці травня скасувала власні незаконні рішення.

У листопаді 1995 р. була ухвалена нова редакція конституції АРК, у якій вже не було вимог договору з Україною, а також посади президента. Вона була схвалена Верховною Радою України окрім преамбули та деяких норм, які зокрема, передбачали, що Севастополь виводився за межі автономії. Конституція України 1996 р. закріпила статус АРК, яка визначала, що Крим є невід'ємною складовою частиною України. 24 жовтня 1996 р. у Державній Думі РФ знову заявили про претензії на Севастополь. Однак МЗС РФ заявило, що це

питання «не є предметом переговорів з Україною», після чого офіційну дискусію було припинено.

Було досягнуто прогресу у переговорах щодо Чорноморського флоту. 9 червня 1995 р. під час зустрічі у Сочі президенти Б. Єльцин і Л. Кучма підписали угоду, відповідно до якої 81,7% флоту відходило Росії і 18,3% – Україні. Штаб російського флоту мав базуватися у Севастополі, а українського – у Донузлаві. Юридичне оформлення концепції присутності Чорноморського флоту на території України відбулося у травні 1997 р., коли було підписано низку міждержавних угод, які передбачали, що флот та інфраструктура формально розподілялися за формулою 50 на 50%, однак частина флоту передавалася Україною Росії у рахунок погашення боргів. Росія до 28 травня 2017 р. брала в оренду військові бази у Севастополі та Федосії і тимчасово (на період ремонтних робіт) у Миколаєві. У Севастополі в інших бухтах мав базуватися український флот. Щодо орендної плати Росії, то вона йшла у рахунок погашення державних боргів України. Секретар РНБО України В. Горбулін свідчив, що визначаючи строк оренди Чорноморського флоту до уваги було взято, насамперед, економічні розрахунки: «Це був не політичний строк, а економічний, оскільки оплата Росією оренди давала Україні можливість розрахуватися з газовими боргами. Росія узяла зобов'язання щорічно сплачувати за оренду 97 млн дол.».

Урегулювання «кримського питання», проблеми флоту відкрили шлях до підписання широкомасштабного міждержавного договору, який готувався ще з 1992 р. 31 травня 1997 р. у Києві Президенти України і Росії Л. Кучма і Б. Єльцин підписали «Договір про дружбу, співробітництво та партнерство» між Україною і Російською Федерацією. Визначалося, що держави будуватимуть відносини на основі принципів взаємоповаги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів та інших загальноприйнятих принципів міжнародного життя. Договір уклали на 10 років.

Питання про державні кордони між Україною і Росією протяжністю 1974 км на суходолі і 321 км по морю у договорі було представлено у загальних рисах. Спроба делімітації і демаркації кордонів (точне визначення з описом їх проходження і нанесення на карту) не увінчалася успіхом. Така невизначеність у майбутньому при розмежуванні континентального шельфу, який мав великі запаси нафти і газу, могла призвести до конфліктів, зокрема у басейні Азовського моря і Керченської протоки. Відповідно до загальноприйнятих міжнародно-правових норм Україна претендувала на дві третини Азовського моря, тоді як Росія могла розраховувати лише на одну третину. РФ погоджувалася, однак пропонувала провести кордон по дну, а акваторію моря перетворити на об'єкт спільного використання. Україну така пропозиція не влаштовувала.

Верховна Рада України ратифікувала договір 14 січня 1998 р. Щодо Росії, то внаслідок гострих дискусій усередині держави ратифікація договору затягнулась більш ніж на півтора року. Державна Дума РФ підтримала цей договір 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації – 17 лютого 1999 року. 2 березня 1999 р. Б. Єльцин підписав закон, однак російська сторона обумовила, що

договір набуде чинності після ратифікації Верховною Радою України угод щодо Чорноморського флоту. Український парламент не зволікав і 24 березня ухвалив відповідний закон. 1 квітня 1999 р. «Великий договір» набув чинності, після того як Президенти України і Росії обмінялися у Москві ратифікаційними грамотами.

Лекція 10

Тема: Революція гідності та збройна агресія Росії (2014-2016 рр.)

План

1. Революція гідності і реакція Росії.
2. Російська окупація Криму.
3. Кримський окупаційний режим та Україна.
4. Виникнення т.зв. «народних республік» на Сході України. Початок Антитерористичної операції.

Рекомендована література: 1, 4, 9, 10, 13, 15, 16-18, 31, 39, 46-48, 60, 63, 78, 84, 89, 115, 130, 131, 133, 141, 142, 174

1. Революція гідності і реакція Росії

В основі Революції гідності, як і «Помаранчевої революції» 2004 року, лежали фундаментальні процеси, запущені виходом України із СРСР, її цивілізаційна переорієнтація з євразійського на європейський вектор розвитку, дерадянська та декомунізація, пошук сучасної архітектури соціально-політичного та економічного ладу. Безпосереднім поштовхом до Революції гідності стали різкі коливання зовнішньополітичного курсу української влади. Активізація з весни 2013 року європейського інтеграційного вектора (у вигляді підготовки до підписання угоди про асоційоване членство України в ЄС та утворення зони вільної торгівлі з ЄС) в умовах системного тиску з боку Росії тимчасово консолідувала навколо режиму В. Януковича українське суспільство та значну частину політичної та бізнесової еліти. Однак на початку листопада В. Янукович під тиском Президента РФ В. Путіна зупинив євроінтеграцію.

Перелом стався 9 листопада 2013 р. Того дня російський президент під час зустрічі висунув В. Януковичу жорсткий ультиматум, який супроводжувався обіцянками вагомих економічних преференцій. Його зміст у вересні 2014 р. оприлюднив голова тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з приводу протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану Г. Москаль: «Я знайшов людину, котра була присутня на закритих нарадах Януковича наприкінці минулого року. Зустрівся з цією людиною в Москві, і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада й повернення до України Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це спричинить новий

Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально так: «Якось із майданом і революцією ми справимося. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя». ...Про цей ультиматум Путіна прекрасно знали Якименко, Захарченко та інші наближені до Януковича особи, що зараз ховаються в Москві. Про це мали знати в СБУ, Службі зовнішньої контррозвідки. Тобто ця ситуація не звалилася на країну кілька місяців тому як сніг на голову, вона була відома давно. Проте ті, хто міг попередити про неї, змовчали...».

21 листопада Кабінет Міністрів України прийняв рішення про те, що підписання угоди з ЄС призупиняється і, відповідно, відновлюється активний діалог з Росією та іншими державами-учасницями Митного союзу задля поживлення торгово-економічних зв'язків. В. Янукович взяв участь у Вільнюському саміті, де заявив, що підписання угоди про асоційоване членство України в ЄС переноситься. Така позиція української сторони викликала гострі дискусії. Український президент у розмові з канцлером Німеччини А. Меркель так пояснив своє рішення: «Економічна ситуація в Україні дуже важка. У нас дуже великі загрози. Я хотів би, щоб ви мене зрозуміли. Я три з половиною років один. У дуже нерівних умовах з сильною Росією один на один».

Як і прогнозувалося, призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом викликало масові протести в Україні, які розпочалися 21 листопада. 24 листопада 2013 р. на майдані Незалежності у Києві на мітинг зібралося до 150 тисяч осіб, на якому було прийнято «вимоги Євромайдану». Протестувальники вимагали відставки уряду Азарова, який зрадив національні інтереси; проведення 27 листопада (ще до саміту у Вільнюсі) позачергової сесії Верховної Ради України, на якій мали бути ухвалені всі необхідні євроінтеграційні закони (в іншому разі парламент мав бути розпущений і проведено позачергові вибори). Від Президента Майдан вимагав скасувати рішення Кабміну про призупинення підготовки до асоціації з Євросоюзом, підписати «Угоду про асоціацію України та Євросоюзу» на саміті у Вільнюсі. У разі невиконання цих вимог протестувальники вимагатимуть імпічменту глави держави за зраду національних інтересів. Також Євромайдан звернувся до країн Заходу із закликом ввести персональні санкції проти Януковича та представників його владної команди. Керівництво ЄС євромайданівці просили не закривати Україні двері у співтовариство і створити умови для підписання асоціації після зміни влади в Україні.

Протести в Україні посилювалися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада, а 1 грудня 2013 р. у Києві виник штаб національного спротиву, який став координаційним центром Євромайдану. 3 грудня Верховна Рада України не підтримала вимогу Євромайдану відправити у відставку уряд М. Азарова. Того ж дня Янукович, який був впевнений, що втримає контроль над суспільно-політичною ситуацією в країні, відбув з державним візитом у Китай. На зворотному шляху зістрівся у Сочі з В. Путіним. Росія почала тиснути на Януковича придушити протести, а Захід вимагав пошуку компромісів із протестувальниками.

8 грудня на Майдані Незалежності було проведено т.зв. «Марш мільйона» (Народне віче), на якому голова політради ВО «Батьківщина» О.Турчинов перед кількасот тисячами людей оголосив про намір блокувати урядові будівлі та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Після цього у наступні дні розпочалися силові протистояння.

14 грудня до Києва за рознарядкою місцевих адміністрацій були зведені декілька десятків тисяч людей з південних та південно-східних регіонів для проведення провладної акції («Антимайдан»). Ця акція мала за мету надати В. Януковичу суспільний мандат довіри на поглиблення відносин з Росією. 17 грудня у Москві відбулися чергові переговори В. Януковича і В. Путіна, за підсумками яких Україна отримала фінансову підтримку, яка розцінювалася як інвестиція в її рух по євразійському вектору інтеграції. Того дня було підписано 15 угод, зокрема про надання Україні кредиту в \$15 млрд (3 млрд мали надати у 2013 р., 12 млрд – у 2014 р.), зняття торговельних обмежень, знижку на газ з \$406 за 1 тис. м³ у четвертому кварталі 2013 р. до \$268,5 у першому кварталі 2014 р. тощо. Водночас, «Угоду про стратегічне співробітництво», яка мала стати «дорожньою картою» приєднання України до Митного союзу, тоді підписано не було.

Такі угоди ще більше активізували Майдан. 22 грудня 2013 р. Народне віче ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної організації Всеукраїнське об'єднання «Майдан», політичною метою якого була заявлена відставка В. Януковича, винного у державній зраді.

Подальші події, насамперед прийняття 16 січня 2014 р. Верховною Радою України 10 законів, направлених на звуження конституційних прав і свобод громадян, призвели до ескалації конфлікту. Найбільш кровопролитними стали події 18-20 лютого, коли було поновлено силове протистояння між силовиками та євромітингувальниками у центрі Києва, у ході якого загинуло понад 90 людей, поранено 1,5 тис. і 100 вважалися зниклими безвісти.

Світові лідери звернулися до політичного керівництва України із вимогою не допустити застосування надмірної сили проти маніфестантів. У свою чергу, Росія, навпаки, надавала В. Януковичу політичну та військово-технічну допомогу (наприклад, постачалися засоби боротьби з масовими заворушеннями). Водночас, маємо зауважити, що російські снайпери, російські правоохоронці у розстрілах майданівців участі не брали. Начальник департаменту у справах Майдану Офісу генпрокурора О. Донський на брифінгу заявив: «Якщо хтось хотів би почути, що на Майдані були російські снайпери, російські правоохоронці, то такого немає. Це красива версія, яка не ґрунтується на реальних фактах. Убивали, скоювали насильницькі злочини саме українські правоохоронці, які отримували вказівки від української влади». За його словами злочини коїлися руками українських правоохоронців, однак «РФ мала величезний вплив на ухвалення цих рішень, на весь перебіг подій, які відбувалися під час Революції Гідності». Він розповів також про підозру 20 співробітникам ФСБ РФ і співробітникам СБУ, «які спільно взаємодіяли в інформаційній діяльності... Це була не суто пропагандистська діяльність, а фактично спосіб легітимізації тих протиправних дій, які організувала

українська влада та чинили українські правоохоронці... 20 співробітників ФСБ, серед яких п'ятеро генералів, кілька разів приїжджали в Україну і спільно зі співробітниками СБУ робили відповідні інформаційні матеріали, які ставали підставою для вчинення тих чи інших злочинних дій».

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали із В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Цю угоду було засвідчено міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмаєром, міністром закордонних справ Польщі Р. Сікорським, керівником департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е. Фур'є. Російський омбудсмен В. Лукін після консультацій з Москвою цей документ відмовився засвідчувати. Цікаво, що у подальшому росіяни в українському питанні неодноразово апелюватимуть до необхідності дотримуватися положень даної угоди. Утім, цей компроміс не сприняли майданівці: вони вимагали, щоб Президент достроково пішов у відставку. Януковича ця угода не задовольнила. Він виїжджає до Харкова, а згодом планував прибути до Донецька.

22 лютого Верховна Рада України прийняла постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Позачергові президентські вибори мали відбутися 25 травня 2014 р. Щоправда, Янукович вважає своє усунення парламентарями незаконним і рахує, що саме він є чинним главою держави. Такої ж позиції дотримується і російська влада. Того ж дня В. Янукович у телезверненні назвав події 18-20 лютого в Україні державним переворотом і порівняв їх з приходом нацистів до влади у Німеччині.

22 лютого у Харкові було організовано «З'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і Севастополя», який мав за мету забезпечити В. Януковичу інформаційну платформу повернення до влади через надання підтримки з боку електорату і політичної еліти південної та східної частин України. Серед учасників були і російські чиновники: голови комітетів з міжнародних справ Ради Федерації та Держдуми РФ О. Пушков та М. Маргелов, губернатори прикордонних з Україною російських областей. Загалом, цей захід не мав жодних політичних наслідків. Янукович на з'їзд не прибув, а направився у Донецьку область. Не отримавши у Донецьку підтримки, намагався вилетіти до Росії. Однак, прикордонники не дали дозвіл на виліт літака. Після цього В. Янукович і його оточення поспіхом вирішили їхати до Криму, який розглядали як плацдарм антимайданного руху. До Криму він того дня не потрапив. Російські військові вертольоти його вивезли на територію Росії. 23 лютого В. Янукович все ж прибув до Криму (на авіабазу Чорноморського флоту РФ у селищі Гвардійське). Він наказав кримському «Беркуту» заблокувати Перекопський перешийок. Водночас, йому не вдалося сконтактувати із головою Ради Міністрів АРК А. Могильовим, начальниками управлінь МВС АРК та м. Севастополь. Не було впевненості, що кримське населення підтримає сепаратистські ініціативи. Побачивши, що В. Янукович потрапив у політичну ізоляцію, російська сторона 24 лютого на військовому кораблі ЧФ РФ повернула його до Росії.

Події Революції гідності поставили перед Росією величезну дилему. Революційні події призвели до зупинки авторитарного курсу, зовнішньополітичної переорієнтації з європейського на євразійський напрям, і, найголовніше, вивели Україну з орбіти російського впливу. Тому російській владі потрібно було визначитися, або мовчазно змиритися з невдачею свого імперського проекту, або спробувати його реінкарнувати в новій історичній версії. Керівництво РФ зробило вибір на користь агресії проти нової проєвропейської України.

2. Російська окупація Криму

Анексія Криму Збройними силами РФ розпочалося 20 лютого 2014 р. Саме ця дата наявна у заяві Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», яка, у свою чергу, виходила із даних українських спецслужб. У заяві йшлося, зокрема, про таке: «Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму відповідно до Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин». Президентом України на той час був ще Янукович. Росія також не відкидає цієї дати. Тим більше на медалі «За повернення Криму» міститься якраз 20 лютого 2014 р. Російський політичний журналіст М. Зигар повідомляє, що «ввічливі чоловічки» були завантажені на кораблі у Новоросійську і відправлені до Севастополя трохи раніше, 20 лютого – тобто ще до повалення Януковича». Президент РФ В. Путін неодноразово згадував 23 лютого, коли «рятували» у Криму Януковича.

Депутат Держдуми РФ І. Пономарьов стверджує, що В. Путін керівництво «кримською операцією» доручив міністру оборони С. Шойгу і своєму помічнику В. Суркову. Поштовхом до активізації дій російських окупантів послужило укладення угоди між Януковичем і лідерами Євромайдану щодо врегулювання політичної кризи та продовження євроінтеграційного курсу України.

Антиукраїнські виступи в Криму посилювалися після самоусунення від влади Януковича. Так, 23 лютого в Севастополі було проведено мітинг за участю 20 тис. містян, на якому ухвалили рішення не віддавати у Київ податки, а міським головою проголосили громадянина Росії О. Чалого. Всі в'їзди до міста були заблоковані блокпостами і російськими БТР-и.

24 лютого у Криму перекинули спецназ ГРУ РФ, підрозділи військ ВДВ та чеченський батальйон «Восток». Державні установи та військові об'єкти України захоплювали також привезені з Росії «козаки» та т.зв. «сили місцевої самооборони». Останні часто були тими ж самими російськими військовими

лише без знаків державної приналежності на уніформі. Серед населення Криму розпочалася масова роздача російських громадянських паспортів.

Наступного дня заїжджі і місцеві сепаратисти перед Верховною Радою Криму провели свою акцію, а 26 лютого на мітинг зібралися проукраїнські патріотичні сили. Вони намагалися відтермінувати засідання парламенту АРК, на якому планували розглянути питання щодо політичного майбутнього республіки. На жаль, патріотичним силам не вдалося провести свої вимоги, оскільки у ніч на 27 лютого російські спецпризначенці (не мали знаків розрізнення) захопили будівлі Верховної Ради та Ради міністрів АРК і вивісили над ними російський триколор. Вдень окупанти, замаскувавшись під т.зв. «самооборону Криму», зігнали частину депутатів парламенту і у закритому режимі змусили їх прийняти рішення про проведення 25 травня референдуму щодо статусу Криму. Керівником уряду став керівник партії «Русское единство» С. Аксьонов. Того ж дня було захоплено севастопольський аеропорт «Бельбек», зупинено поромну переправу в Керчі.

Європейський суд з прав людини визначив 27 лютого 2014 р., як день, коли розпочався фактичний контроль РФ над окупованим Кримом («Починаючи з 27 лютого 2014 року суди, що діяли в Кримі, не можуть вважатися такими, що сформовані у законний спосіб»).

З 28 лютого по 2 березня 2014 р. російські військовики («зелені чоловічки») розпочали блокувати українські військові частини, кораблі і об'єкти на півострові, захопили сімферопольський аеропорт, Кримську державну телерадіокомпанію, внаслідок чого були відключені українські канали, встановили блокпости при в'їздах на Кримський півострів (біля сіл Чонгар і Перекоп). Штурмом було захоплено частину військових містечок. Офіційний Київ наказу військовим частинам чинити збройний опір не віддав. Нині складно сказати, хто був винний у тому, що українська армія не чинила опору. Однією із причин був психологічний тиск Росії, який вона здійснювала на українську владу. Відомо, що 27 лютого голова Держдуми РФ С. Нарішкін телефонував в.о. Президента України О. Турчинову і погрожував йому від імені Путіна: якщо загине хоча б один російський солдат, українських урядовців оголосять військовими злочинцями і переслідуватимуть по усьому світу. Якби не було, ще раз повторимося, українські військовослужбовці запеклого збройного опору не чинили. За деякими оцінками понад 10 тис. військовослужбовців ЗСУ під впливом завербованих російськими спецслужбами своїх командирів вступили на службу в окупаційну армію. На службу до російських окупантів перейшли понад 12 тис. працівників органів внутрішніх справ України у Кримі, 1371 співробітник Головного управління СБУ в АРК і управління СБУ в м. Севастополі, 413 працівників органів прокуратури АРК.

Російський бойовик І. Гіркін свідчив, що все те, що відбувалося у Кримі у ті дні було зрежисовано Кремлем. Під прямим тиском російських військових та працівників спецслужб відбувалося голосування депутатів парламенту АРК за проведення «референдуму», а також відставку глави уряду А. Могильова.

Формальним приводом для введення підрозділів Збройних сил РФ до Криму стало начебто звернення В. Януковича від 1 березня до В. Путіна, у якому він просив відновити конституційний лад в Україні за допомогою російського війська. 3 березня посол Росії при ООН В. Чуркін оприлюднив текст звернення на засіданні Ради безпеки: «Як законно обраний президент України заявляю: події на Майдані, незаконне захоплення влади в Києві привели до того, що Україна опинилася на порозі громадянської війни. У країні панують хаос і анархія. Життя і безпека людей, особливо на південному сході і в Криму, під загрозою. Під впливом західних країн здійснюються відкритий терор і насильство. Люди переслідуються за політичною і мовною ознаками. У цьому зв'язку звертаюся до президента Росії Володимира Володимировича Путіна з проханням використати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності, захисту населення». Особисте звернення глави держави (до того ж вже нелегітимного) до керівника іншої держави з проханням використати збройні сили його країни є грубим порушенням законодавства України. Подібне рішення могло бути ініційоване з боку РНБО з подальшою підтримкою Верховної Ради України.

1 березня глава кримського уряду С. Аксьонов «попросив» Путіна посприяти у «забезпеченні миру і спокою» у Криму. Того ж дня російський президент надіслав до Ради Федерації пропозицію про введення підрозділів ЗС РФ на Кримський півострів. 1 березня 2014 р. о 17 год. 20 хв. обидві палати Держдуми ухвалили відповідне рішення.

1 березня російські війська розпочали масштабні силові акції: вони блокували українські військові бази, захоплювали адміністративні приміщення, брали під контроль транспортні магістралі, аеродроми та інші стратегічно важливі об'єкти. У ряді випадків російські десантники захоплювали об'єкти у формі «Беркута», зокрема, цим «грішили» бійці 31-ї окремої десантно-штурмової бригади.

11 березня Верховна Рада АРК і Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність АРК та Севастополя. У цьому документі йшлося про те, що якщо народи Криму в результаті референдуму вирішать увійти до складу Російської Федерації, Крим оголосять суверенною республікою і саме в такому статусі Верховна Рада Криму звернеться до РФ з пропозицією про прийняття Криму на основі відповідного міждержавного договору до складу РФ як її нового суб'єкта.

16 березня 2014 р. референдум було проведено, незважаючи на указ в.о. Президента України О. Турчинова про призупинення рішення Верховної Ради АРК, а також попри рішення Конституційного Суду України, який визнав оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України, а також негативну позицію Ради Безпеки ООН. За даними російської влади на референдумі проголосували понад 1,2 млн осіб (83,10% від загальної кількості виборців; результат сумнівний, зважаючи на те, що кримськотатарський народ масово бойкотував цей референдум), з яких нібито 96,77% віддали свій голос «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації».

Ще 1 березня 2014 р. О. Турчинов на основі рішення РНБО України оприлюднив указ про приведення армії в повну бойову готовність і скликання зборів резервістів, а 17 березня Верховна Рада України ухвалила закон про проведення часткової мобілізації. Однак, західні партнери, недооцінивши агресивні наміри Росії, відмовили Україну від застосування зброї, сподіваючись, що конфлікт можна буде вирішити у політичній площині.

Країни-підписанти практично проігнорували Будапештський меморандум. Так, США та Велика Британія зазначили, що де-юре документ не є угодою про надання гарантій безпеки. Франція та Китай трактували його положення так, що вони самі не загрожують Україні, але не мають обов'язків змушувати треті держави виконувати меморандум. Щодо Росії, то вона вважала, що після революції («держперевороту») Україна припинила бути правонаступницею держави, що підписувала меморандум.

18 березня о 16 год. у Георгіївському залі Великого Кремлівського палацу Президент Росії В. Путін, прем'єр-міністр Криму С. Аксьонов, голова новоствореної «Державної Ради» Криму В. Константинов та голова Севастопольської МДА О. Чалий підписали т.зв. «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20 березня цей договір ратифікувала Державна дума РФ, а 21 березня – Рада Федерації. 11 квітня відповідні зміни були внесені до конституції Російської Федерації.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН більшістю голосів підтримала резолюцію щодо територіальної цілісності України, визнавши, що Крим і Севастополь є її невід'ємними частинами. За відповідну резолюцію віддали свій голос 100 країн-членів ООН зі 194, проти – 11 (Білорусь, Болівія, Венесуела, Вірменія, Зімбабве, Куба, КНДР, Нікарагуа, Російська Федерація, Сирія та Судан), утрималися – 58, решта країн не голосували. Генасамблея закликала держави утриматися від дій, спрямованих на порушення українських кордонів, не легітимність референдуму в АРК та Севастополі 16 березня 2014 р. Насильницьку анексію Криму не визнають ПАРЄ, ОБСЄ. Російська влада трактує люднево-березневі події як «повернення Криму в Російську Федерацію». Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. територія Кримського півострова внаслідок російського захоплення вважається тимчасово окупованою територією.

3. Кримський окупаційний режим та Україна

Анексувавши Крим, росіяни почали згортати громадянські свободи, особливо етнічних українців і кримських татар. Їх звинувачували в екстремізмі, російські спецслужби влаштовували обшуки, внаслідок яких конфісковували національну символіку, книги українською та кримськотатарською мовами. Заборонили діяльність низки громадських організацій і ЗМІ, не дозволили в'їхати на півострів громадським активістам, наприклад, Р. Чубарову та М. Джемілеву (лідери кримськотатарського народу). Мали місце випадки, коли місцева влада примушувала громадян відмовлятися від українського

громадянства на користь російського. Закривалися українські школи й класи, факультети української мови у ЗВО тощо. Внаслідок такої політики російської влади активізувався переселенський рух. Десятки тисяч кримців вимушені залишити свої рідні домівки і виїхати з півострова до континентальної України.

У вересні 2014 р. у Криму було організовано місцеві «вибори», які Росія використала, щоб засвідчити легітимізацію своєї влади. На виборчі дільниці, за даними російської влади, прийшли 53,61% виборців. Найбільше голосів здобуло кримське відділення Всеросійської політичної партії «Единая Россия» та ЛДПР В. Жириновського. Саме ці дві політичні сили були представлені у «Державній Раді» Криму. Не пододала виборчий бар'єр КПРФ, хоча соціологічні опитування давали цій політичній силі гарні шанси. До міських рад провели своїх представників КПРФ, «Справедливая Россия», «Родина», «Патриоты России», «Коммунисты России», «Российская партия народного управления», «Партия ветеранов России». Звісно, Україна ці вибори не визнала, як і весь цивілізований світ.

Після включення до складу Росії економіка Криму перебувала у скрутному становищі. Розрив господарських зав'язків з Україною поставив питання щодо транспортного сполучення, забезпечення жителів продуктами харчування, водо- та енергопостачанням. Значного удару по кримській економіці завдало застосування санкцій Заходу проти юридичних і фізичних осіб. Під санкції потрапили політики та їхні спонсори, відповідальні за анексію, кримські компанії і компанії інших країн, які здійснювали господарську діяльність на півострові. Зважаючи на це, чимало провідних російських компаній та банків, щоб уникнути санкцій, намагалися оминати Крим. Введено візові обмеження для кримців.

Під виглядом «націоналізації» розпочато переділ власності (насамперед, майна Української держави), хоча у російському законодавстві така норма відсутня. Під «націоналізацію» підпадали 480 об'єктів, з яких 250 перебували у приватній власності. Серед них – порти, оборонні підприємства, енергокомпанії, нерухомість. У державну власність мали перейти 87 активів, пов'язаних з групою «Приват» І. Коломойського. Націоналізували підприємства, які були підконтрольні С. Таруті, Р. Ахметову («ДТЕК Крим», кримська філія «Укртелекому»), К. Жеваго (суднобудівний завод «Залив»), П. Порошенку («Севастопольський морський завод»). Структури Управління справами президента РФ отримали всесвітньо відому виноробну українську державну компанію «Масандра». Формально націоналізацію завершили 1 березня 2015 р.

Окремі категорії кримців підняли свій рівень життя, насамперед, бюджетники (зарплати 40% жителів Криму фінансувалися за рахунок російського держбюджету). Середня зарплата бюджетників та пенсійне забезпечення у Росії у 2014 р. були вищими за українські, що створювало видимість покращення ситуації. Однак, вже у 2015 р. у зв'язку із різким зменшенням доходів до держбюджету РФ через міжнародні санкції і падіння цін на нафту російський уряд у 3,7 рази скоротив обіцяне фінансування Криму.

З часом Кремль почав переглядати кадровий склад кримських управлінських структур, у результаті чого у відставку пішли декілька «міністрів» кримського уряду («міністр транспорту Криму» А. Цуркін, «міністр курортів і туризму Криму» Є. Юрченко, «міністр економічного розвитку» М. Коряжин, «міністр майнових і земельних відносин» О. Гордецький, «міністр промисловості» А. Скринник). Частину з них Слідчий комітет РФ обвинуватив у перебільшеннях повноважень і у махінаціях, відкривши кримінальні справи. За отримання хабаря було заарештовано керівника кримського управління Федеральної податкової служби М. Качанова. С. Аксьонов, для того, щоб захистити управлінців республіки від федеральних силовиків, створив спеціальну комісію із «забезпечення захисту прав осіб, що перебувають на державній і муніципальній службі», яку очолив представник президента РФ у Кримському федеральному окрузі О. Белавенцев. Комісія мала оцінювати обґрунтованість чи необґрунтованість відкриття відповідних кримінальних справ і проведення слідчих дій.

Не склалися відносини у С. Аксьонова із місцевим управлінням ФСБ, яке комплектувалося за рахунок російських кадрів. З Москви йому натякнули, що самоуправство може призвести до серйозних оргвисновків і всі «подвиги» під час подій «кримської весни» не допоможуть.

На цьому політичне протистояння між Сімферополем та Москвою не завершилося. 15 липня 2015 р. у зв'язку з тим, що завдання з інтеграції півострова до складу Російської Федерації були виконані, розформували Міністерство РФ у справах Криму, а його функції передали Міністерству з економічного розвитку РФ. У тому ж місяці постало питання про ліквідацію Кримського федерального округу і підпорядкування півострова до Південного федерального округу. Цей проект тоді не реалізували, однак федеральний уряд поставив вимогу, щоб у кримських міністерствах, інших органах державного управління Криму і Севастополя, було введено посади заступників, які мали обійняти ставленники Москви.

Було суттєво обмежено фінансування півострова. Так, фінансові вливання у федеральну цільову програму «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.» мали становити понад 700 млрд руб., однак станом на червень 2015 р. видатки на капітальне будівництво було скорочено з 115,3 до 90,4 млрд. Однак і ці кошти надходили не регулярно.

Врешті, наприкінці липня 2016 р. В. Путін видає указ про ліквідацію Кримського федерального округу і передачу півострова до Південного федерального округу РФ. Таким чином, Крим було зведено до рівня звичайного російського регіону.

Росія взяла курс на мілітаризацію півострова, де запланували створити автономне військове угруповання (десантно-штурмовий полк, підрозділи морської піхоти, літаки стратегічної авіації, розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» і «Іскандер-К»). Загалом, чисельність військовослужбовців цього контингенту зросла з 24 тис. у 2014 р. до 43 тис. у 2017 р.

3 вересня 2016 р. напередодні саміту «Великої двадцятки» Путін твердо заявив: «Питання [з Кримом] категорично закриті. Повернення до попередньої системи не існує взагалі».

На відміну від Росії українська влада так і не сформувала чіткої стратегії щодо Криму. Частина кримців, що змушені були виїхати через окупацію до континентальної України, не отримавши необхідної підтримки з боку влади, повернулася на півострів. Особливе розчарування бездіяльністю центральної влади висловлювала кримськотатарська спільнота, яка від самого початку окупації Криму займала послідовну проукраїнську позицію, за що її переслідували російські спецслужби.

Проукраїнську лінію проводив і Меджліс (офіційний представник кримськотатарського народу). На початку анексії Криму рішенням Курултаю і Меджлісу в уряд АР Крим з тимчасовим мандатом (на два тижні) було делеговано Л. Іслямова, який мав займатися питаннями безпеки і облаштування кримських татар в АРК.

Наприкінці травня 1914 р. Меджліс виступив із відозвою про невизнання російської влади у Кримі. Цю заяву спричинила заборона проводити масові акції до 70-ї річниці депортації кримськотатарського народу. Зі складу уряду вивели Іслямова і він виїхав з Криму.

Громадські активісти, не дочекавшись підтримки центральної української влади, вирішили діяти самостійно. У вересні 2015 р. вони разом із бійцями добровольчих батальйонів блокували проїзд до півострова вантажівок із продовольством. У листопаді того ж року координаційний штаб Громадської блокади Криму, який очолив Л. Іслямов, висловив ініціативу енергетичної блокади Криму. Їм вдалося підірвати електроопори, внаслідок чого постачання електроенергії на півострів припинилося. Це перетворилося на суттєву проблему для окупаційної влади, оскільки власна електрогенерація Криму забезпечувала лише 40% потреб півострова. Нестача електроенергії призвела до зупинки виробництва, у помешкання кримців припинили подачу тепла, світло вмикали лише на декілька годин на добу. Виникав дефіцит продовольства і бензину. Місто Керч на тиждень було знеструмлено. Керченською протокою терміново проклали електрокабель і 2 грудня «енергоміст» було урочисто відкрито.

Українська влада активізувалася на кримському напрямі лише у січні 2016 р. На пресконференції Президент України П. Порошенко заявив, що Україна добиватиметься повернення Криму до свого складу і для цього залучить міжнародну спільноту. Задля вирішення цього питання він запропонував формат переговорів «Женева плюс» за участю України, Росії, США, партнерів з ЄС, країн-підписантів Будапештського меморандуму. Це питання порушувалося українською делегацією і під час зустрічей у Давосі з політичними та бізнесовими світовими лідерами.

При представництві Президента України в АРК, яке після окупації дислокувалося у Херсоні, було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АРК.

Все ж заявлені українською владою політико-дипломатичні та інформаційно-просвітницькі методи повернення Криму кримськотатарська громада, яка потерпала від свавілля окупаційних властей, визнала недостатніми. Координаційний штаб Громадської блокади Криму сформував добровольчий батальйон ім. Номана Челебіджихана зі штатною чисельністю 560 осіб. Передбачалося розширити штат до 1 тис. осіб, щоб створити кримськотатарську армію, яка могла б сприяти поверненню півострова. Радикальне крило кримськотатарської громади пропонувало й інші елементи політичної програми: надання кримським татарам статусу корінного народу Криму; ухвалення конституційного рішення про створення кримськотатарської автономії (республіки) у складі України; створення кримського уряду, у складі найавторитетніших представників кримськотатарського народу; утворення на частині території Херсонської області вільної економічної зони, де могли б селитися депортовані з Криму татари тощо. У квітні 2016 р. Президенту України та керівникам МВС було представлено концепцію функціонування батальйону «Крим», який би формувався виключно із кримців. Однак, цей проєкт так і не було реалізовано.

У відповідь Росія запустила пропагандистську та репресивну машину. М. Джемілева та Р. Чубарова почали «розкручувати» як агентів турецьких спецслужб, а Меджліс було визнано екстремістською організацією і 13 квітня 2016 р. т.зв. прокурор Криму Н. Поклонська ухвалила рішення про припинення його діяльності.

4. Виникнення т.зв. «народних республік» на Сході України. Початок Антитерористичної операції

Упродовж березня-травня 2014 р. у багатьох містах східних, центральних і південних регіонів України було організовано серію мітингів і акцій з російськими прапорами і з проросійськими гаслами. Вони отримали назву «Російська весна» (російською «Русская весна»). Ці події спричинили Євромайдан та російська окупація Криму. Учасники цих акцій виступали за перехід до федеративного устрою України. Лунали заклики поділити територію України, частина з яких мала ввійти до складу Росії. Найбільші мітинги, на яких виступали як місцеві жителі, так і привезені з Росії активісти, було проведено в Донецьку, Харкові, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. У цих же містах на підтримку територіальної цілісності України відбувалися мітинги українських патріотичних сил з українськими прапорами і з проєвропейськими гаслами. Часто ці акції переростали у сутички з опонентами. Зокрема, 13 березня на проукраїнському мітингу в Донецьку було вбито його учасника Д. Чернявського. Це була перша смерть у подіях на сході.

11 березня в.о. міністра оборони І. Тенюх повідомив, що Збройні сили РФ у Криму і біля східних кордонів розгорнули 220-тисячне військове формування. Щодо Сухопутних військ України, то вони налічували 41 тис. особового складу, з яких боєздатними були лише 6 тис.

16 березня проросійські бойовики у соцмережах поширили погрози розпочати війну, якщо ЗСУ будуть загрозувати «Південному сходу» (того дня Росія проводила референдум у Криму). Крім того, вони в ультимативній формі вимагали вивести українські військові формування і техніку з «їхньої території». У російських ЗМІ цих бойовиків називали «координаційним штабом Луганської області». Бойовики (завляли, що могли виставити 20 тис. озброєних чоловіків) наполягали на отриманні «федеративного статусу» області та проведенні референдуму, за результатами якого мали вирішити статус Луганської області (на правах автономії вона ввійде до складу РФ чи залишитися частиною України).

18 березня задля зниження соціальної напруги прем'єр-міністр України А. Яценюк виступив із зверненням, у якому запевнив мешканців південних і східних регіонів України про незмінність статусу російської мови як регіональної. За його словами, планувалося суттєво децентралізувати владу і передати на обласний і районний рівні широкі фінансові повноваження, а також право вирішувати питання освіти, культури, історії та героїв. Щодо зовнішньої політики, то у найближчих планах були наміри відновити добросусідські відносини з РФ. Глава уряду акцентував увагу на односторонньому характеру економічних преференцій зі сторони ЄС у рамках угоди, а також на відсутності намірів вступу України до НАТО.

Це звернення не заспокоїло ситуації. 6 квітня проросійські сили захопили приміщення СБУ в Луганську. 7 квітня учасники зборів, що зібралися Донецькій облдержадміністрації, оголосили себе «народною радою». Вони ухвалили рішення про створення «Донецької народної республіки». Учасники зібрання оприлюднили тексти «декларації про суверенітет», «акту про державну самостійність», а також звернулися до Путіна, закликавши його «ввести миротворчі війська» і призначити на 11 травня референдум з приводу входження ДНР до складу РФ. Того ж дня у Харкові проголосили про створення «Харківської народної республіки». Щоправда, 8 квітня керівництво МВС за допомогою спецпризначенців вінницького «Ягуару» звільнило захоплений будинок Харківської ОДА і спроба створити сепаратистську ХНР закінчилася невдачею. У Запоріжжі спроба створити ЗНР закінчилася «яєчною неділею», коли 13 квітня місцеві активісти закидали яйцями учасників проросійського мітингу. Щодо Одеси, то 22 квітня проросійські активісти намагалися проголосити «Одеську народну республіку», однак теж безрезультатно. Мітинги і акції продовжувалися у цьому місті до початку травня і припинилися після трагічних подій 2 травня, коли загинуло 49 осіб з української та проросійської сторін. 27 квітня було проголошено «Луганську народну республіку».

Президент РФ Володимир Путін грубо фальсифікуючи історичні факти, сформулював «концепт Новоросії». Виправдовуючи процес утворення т.зв. «народних республік», він зауважив, що «південний схід України – це Новоросія», а «Харків, Донецьк, Луганськ, Херсон, Миколаїв та Одеса були передані до складу України радянським урядом», тобто, на його думку, вони нелегітимно перебували у складі України. Надалі ватажки проросійських

формувань на Донбасі, російські медіаресурси та агітаційні матеріали систематично апелювали до карт з варіаціями поділу України і створеної на її територіях Новоросією

12 квітня 2014 р. розпочалися бойові дії, коли російські диверсанти застосували зброю. Того дня близько 9 год. ранку 20 російських диверсантів, застосовуючи зброю, захопили приміщення Слов'янського міськуправління МВС України з метою заволодіння вогнепальною зброєю. Увечері того ж дня загін бойовиків такі ж дії вчинив й у сусідньому Краматорську. Серед членів штурмової групи в Слов'янську були учасники російської інтервенції до Криму. Станом на ранок 13 квітня диверсанти контролювали практично весь Слов'янськ. Перекинуті у район Слов'янська та Краматорська спецпідрозділи СБУ і Збройних сил України прийняли перший бій зранку 13 квітня у Семенівці, передмісті Слов'янська, потрапивши у засідку проросійських бойовиків, у якій загинув капітан СБУ «Альфа».

13 квітня 2014 р. в.о. Президента України О. Турчинов задля того, щоб зупинити розгул тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України, спираючись на рішення РНБО, оголосив про початок широкомасштабної антитерористичної операції із залученням ЗСУ: «Ми робили все, аби уникнути людських жертв. Але ми готові дати відсіч всім спробам вторгнення, дестабілізації та терористичним діям зі зброєю в руках. РНБО прийняла рішення розпочати широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України. Ми не дамо Росії повторити кримський сценарій у східному регіоні України». Турчинов для того, щоб уникнути кровопролиття звернувся до терористів з вимогою скласти зброю до 9.00 год. 14 квітня, гарантуючи незастосування проти них покарання.

Після того як ця вимога не була взята до уваги розпочалося збройне протистояння. Після серії невдалих великих боїв на початку травня 2014 р. під Слов'янськом, де українські сили втратили 2 бойові гелікоптери Мі-24 від вогню російських ПЗРК, а також кількох засідок, керівництво АТО ухвалило рішення поступово оточувати Слов'янськ і відрізати гарнізон проросійських бойовиків від постачання зброї з Росії.

11 травня проросійські сили організували незаконні референдуми на території деяких районів Донецької та Луганської областей. Їх учасники пропонувалося питання про підтримку державної самостійності ДНР та ЛНР. Організатори референдумів оголосили, що це питання виборці підтримали.

Європейський суд з прав людини день 11 травня 2014 року визначив як дату, з якої «території, захоплені сепаратистами, перебували під контролем Російської Федерації». Отже за події, що відбувалися після 11 травня на Донбасі, відповідальна Росія, хоча цей регіон залишається під суверенітетом України.

З 2 по 4 червня проросійські бойовики атакували управління Луганського прикордонного загону «Станично-Луганське» Державної прикордонної служби України, у результаті якої вони встановили контроль над місцем розташування загону, а з 12 червня РФ почала постачання бойовикам важкої бронетехніки: до Сніжного прибула колона танків, а через Луганськ пройшла колона систем

залпового вогню «Град», які наступного дня вперше застосували у війні на Донбасі (13 червня російські бойовики обстріляли український блокпост під Добропіллям).

20 червня новообраний Президент України П. Порошенко оголосив про початок десятиденного одностороннього припинення вогню, пообіцявши амністію і звільнення від кримінального переслідування всім, хто складе зброю, створення спільних підрозділів МВС для забезпечення громадського порядку, децентралізацію, узгодження голів ОДА із представниками Донбасу, дострокові місцеві та парламентські вибори. Проросійські бойовики на запропоновані умови не пристали і припинення вогню не підтримали. Після цього українські сили завершили оточення Слов'янська і змусили угруповання проросійських бойовиків 5 липня відступити до Донецька. Штаб АТО почав масштабну операцію зі встановлення контролю над російсько-українським кордоном, створюючи силами кількох бригад 15-кілометрову зону вздовж кордону, контрольовану ЗСУ і батальйонами тероборони. Водночас, українські сили почали операцію з деблокування Луганського аеропорту й оточення Луганська.

11 липня на фоні загрози повного блокування кордону українськими силами Збройні сили РФ почали брати пряму участь у бойових діях, завдавши зі своєї території потужного ракетного удару українським формуванням під Зеленопіллям (село за декілька кілометрів від російсько-українського кордону). З того часу вся лінія українських формувань біля кордону (від Луганської області до узбережжя Азовського моря) упродовж липня-серпня 2014 р. перебувала під систематичними артилерійськими обстрілами з території Росії, на які українські збройні формування не відповідали. Обстріли спричинили перерізання ліній постачання українського угруповання, що перебувало в районі Ізвариного, через що значні українські сили перебували в оточенні впродовж тижнів. Операцію з їхнього деблокування провели 6-7 серпня, після чого виснажені підрозділи вивели із зони бойових дій, таким чином остаточно втративши контроль над 140 км державного кордону.

Загалом Антитерористична операція тривала до 30 квітня 2018 р. Після АТО на сході України була введена операція Об'єднаних сил (ООС). 24 лютого 2022 р., після широкомасштабного нападу Росії на Україну, військові частини та підрозділи, що брали участь в ООС, утворили угруповання Об'єднаних сил, до складу якого входять оперативні-тактичні угруповання «Схід» і «Північ», частини безпосереднього підпорядкування.

ПЛАНИ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Політика російського царизму у роки Першої світової війни (2 год.)

План

1. Початок війни. Претензії російських правлячих кіл на західноукраїнські землі.
2. Мобілізація українців в російську армію. Воєнні дії на території України.
3. Окупаційна політика російського царизму.
4. Наростання господарської розрухи. Суспільство і війна.
5. Перша світова війна й українське питання.
6. Криза російської влади.

Рекомендована література: 3, 6, 117, 135, 163

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання варто розпочати із передумов, що призвели до початку «Великої війни». Зокрема, необхідно згадати про вбивство спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда, що спровокувало поширення антисербських настроїв в Австро-Угорщині, початок мобілізації у Росії, оголошення Австрією війни Сербії, Німеччиною – почергово Росії і Франції, Японії – Німеччині. У жовтні 1914 р. у війну було втягнуто Османську імперію, у 1915 р. – Італію і Болгарію, у 1916 р. – Португалію і Румунію, у 1917 р. – США і Грецію. Загалом, у Першій світовій війні взяли участь 38 держав. Студенти повинні розповісти про плани воюючих сторін щодо України, зокрема, про проект пангерманістів щодо створення Великонімецької світової імперії, приєднання до неї України, Прибалтики, Польщі і Кавказу. Деякі з них поширювали ідеї щодо економічного «освоєння» України і надання їй політичної незалежності. Австро-Угорська монархія, яка вже володіла Галичиною, Буковиною та Закарпаттям, прагнула захопити Волинь і Поділля. Щодо Росії, то вони висували «благородну» мету – військовою силою возз'єднати «братів-русинів» (українців Східної Галичини і Північної Буковини) і таким чином просунути кордони Російської імперії до Карпат.

Друге питання присвячене мобілізаційним процесам, об'єктом яких стали українці. У російську армію влилося 3,5 млн українців, а в австро-угорську – 250 тис. Українці були втягнуті у війну, у якій вони не мали власних інтересів. Крім того, українські землі стали об'єктом експансії воюючих сторін і перетворилися на арену бойових дій, а самі українці нерідко воювали один проти одного. Більшу частину питання присвячено військовим діям, які відбувалися на західноукраїнських землях. На цій території діяв Південно-Західний фронт, який у серпні-вересні 1914 р. у ході «Галицької битви» завдав

поразки австро-угорській армії і захопив Східну Галичину і Північну Буковину. 22 березня 1915 р. капітулювала фортеця Перемишль. Необхідно звернути увагу на те, що у травні того ж року у зв'язку із передислокацією частин німецьких військ із Західного на Східний фронт розпочався наступ військ Троїстого союзу, який російська армія не змогла стримати і відійшла на лінію Чернівці – Тернопіль – Дубно – Барановичі – Рига. Студенти мають розповісти про Брусиловський прорив 1916 року, внаслідок якого росіяни знову окупували Галичину і Буковину (цей успіх був пов'язаний із перебазуванням основної частини військ Німеччини на Західний фронт).

Розкриваючи третє питання, здобувачі освіти мають розповісти як новопризначений Галицько-Буковинський генерал-губернатор граф Г. Бобринський запроваджував «русские начала» у життя населення краю. Необхідно зацентувати увагу на впровадженні на цій території російських мови і законодавства, закритті «Просвіт», українських установ, бібліотек, шкіл, запровадженні курсів російської мови для вчителів, друкуванні підручників російською мовою, переслідуваннях місцевої інтелігенції, гоніннях на греко-католиків і навернення їх у православ'я, грабунки банків, музеїв, книгарень, бібліотек, друкарень. У цей же період відбулися єврейські погроми. Подібну репресивну політику проводили й австрійські власті, які, повернувшись на західноукраїнські землі, почали звинувачувати українців у прихильності до росіян. Чимало з них опинилося у таборах.

Готуючи четверте питання, варто звернути увагу на те, що війна принесла українським землям такі негативні тенденції як руйнація промисловості і сільського господарства, гальмування поступального розвитку економіки, деформація структури виробництва, посилення залежності українських підприємств від іноземного капіталу тощо. Війна призвела також і до розвитку політичної та соціальної кризи. Студенти мають дійти висновку, що її спричинила, насамперед, самодержавна система влади, станові пережитки, нерозвиненість політичних і соціальних інститутів, не сформованість громадянського суспільства (як селяни, так і робітники не відчували себе причетними до російської нації). Таким чином, російське суспільство не змогло продемонструвати необхідний для перемоги рівень моральної та ідейної мобілізації. Варто звернути увагу і на такі негативні тенденції, як масові насильницькі переміщення населення, хаос евакуації, поширення проституції серед жінок, спалах венеричних, психіатричних та неврологічних захворювань, непоодинокі випадки солдатської непокори.

У п'ятому питання показати динаміку ставлення царської влади до українського питання. Початок війни супроводжувався посиленням гоніння на українство: запроваджено військову цензуру, заборонялося видавати українською мовою газети і журнали, арешти українських діячів, зокрема М. Грушевського, поширювалися думки серед російських кіл про проавстрійську орієнтацію українців (для того, щоби спростувати ці думки С. Петлюра опублікував декларацію «Війна і українці», у якій переконував, що українці виконують свій обов'язок громадян Росії, але й російське суспільство повинно змінити своє ставлення до неросійських народів, що проживали у

державі. Однак, тоді росіяни не звернули на цю декларацію особливої уваги). У 1915 р., коли в Росії почали поширюватися антивоєнні настрої, соціальні суперечності відбулося певне пом'якшення у ставленні царизму до українства.

У шостому питанні необхідно з'ясувати, які чинники призвели до кризи царської влади. Необхідно звернути увагу на такі негативні моменти: непослідовність і суперечливість у просуванні Росії до демократизації, відсутність рівноправства громадян, протистояння між цивільною і військовою владою, відсутність єдності в російському уряді, що, загалом, призвело до формування у Державній думі опозиційного до влади Прогресивного блоку. Опозиція дійшла до висновку про необхідність проведення державного перевороту з метою відсторонення російського царя від влади.

Тема 2. Українсько-російські відносини за доби Української Центральної Ради (2 год.)

План

1. Українізація російської імператорської армії і фронту.
2. Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд: протистояння на шляху до автономії України.
 - а) перша делегація УЦР до Тимчасового уряду. Прийняття I Універсалу і реакція на нього у Росії;
 - б) переговори делегації Тимчасового уряду в Києві;
 - в) Липнева криза Російської революції;
 - г) «Тимчасова інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду»;
 - д) Росія під час корніловського заколоту та після нього;
 - е) Листопадовий переворот у Петрограді.
3. Всеукраїнський з'їзд Рад. Українсько-російська війна 1917-1918 рр.
4. Брестські мирні переговори та позиція на них російської сторони.

Рекомендована література: 3, 6, 8, 12, 35, 42-44, 64, 86, 91, 106, 122, 132, 137, 138, 143

Методичні рекомендації до семінарського заняття

На початку розгляду першого питання студенти мають зазначити скільки українців та представників національних меншин, які постійно мешкали в Україні, було мобілізовано до царської армії у роки Першої світової війни, показати яку роль у демократизації армії відіграла Лютнева революція 1917 року. Необхідно згадати про початки українського національного військового руху у перші дні діяльності Центральної Ради, зокрема, про створення 9 березня Установчої української військової ради, Українського військового організаційного комітету, Українського військового клубу імені Павла Полуботка, формування полку імені Богдана Хмельницького. Всебічно

проаналізувати рішення I Всеукраїнського військового з'їзду, насамперед, про створення Українського військового генерального комітету на чолі із С. Петлюрою, на який покладалася відповідальність за українізацію армії. У контексті цього варто звернути увагу на антиукраїнську налаштованість вищого командування російської армії, брак свідомих українців серед офіцерів. Студенти мають показати високу національну свідомість частини українських солдатів, які, незважаючи на заборону військовим міністром О. Керенським проводити II Всеукраїнський військовий з'їзд, за власний кошт, без дозволу командирів прибули до Києва і взяли участь у цьому патріотичному заході. З'їзд підтримав Центральну Раду у її протистоянні із Тимчасовим урядом. У цьому питанні необхідно розповісти про перешкоди на шляху українізації армії з боку командувача Південно-Західного фронту А. Денікіна, втрати боєздатності армії восени 1917 р., масове дезертирство, погроми розагітованими солдатами маєтків. Це стало причиною того, що у грудні 1917 р. Центральна Рада оголосила про повну демобілізацію армію, а у січні 1918 р. ухвалила Закон «Про утворення Українського Народного Війська».

Друге питання складається із 6 підпунктів і стосується відносин Української Центральної Ради із Тимчасовим урядом. У першому підпункті наголосити, що підтримка делегатами I Всеукраїнського військового з'їзду автономії України підштовхнула Центральну Раду до активних дій: 26 травня вона направляє делегацію у Петроград для переговорів із Тимчасовим урядом. Варто показати, що делегація висувала помірковані вимоги і погоджувалася зачекати на затвердження Тимчасовим урядом проекту автономії після скликання Всеросійських установчих зборів. Однак, члени Юридичної ради, яка діяла при Тимчасовому уряді, обговоривши це питання, відкинули вимоги українців про надання автономії, побоюючись втратити промислові і продовольчі потужності українських губерній. Здобувачам освіти необхідно звернути увагу і на інші причини неприйняття вимог українського народу: Тимчасовий уряд наголошував, що він був не правочинним вирішувати питання такої ваги, а Центральна Рада не визнавалася представником всього українського народу. Отримавши категоричну відмову, Центральна Рада проголосила свій I Універсал про автономію України у складі федеративної Росії. Потрібно з'ясувати як російський політикум сприйняв цей акт.

Це ж питання передбачає визначення причин чому Тимчасовий уряд відрядив свою делегацію у Київ для переговорів. Варто показати труднощі, які виникли при формуванні складу делегації з огляду на те, що відомі люди із високим моральним авторитетом відмовилися від участі у цій місії. Визначити результати переговорів, позитивні і негативні сторони II Універсалу, реакцію на цей документ з боку російських політиків (наголосити, що 4 кадети-міністри, протестуючи проти компромісів із українцями, вийшли з Тимчасового уряду. Після цього перший коаліційний уряд припинив своє існування).

Студенти мають з'ясувати причини Липневої кризи Російської революції. Зокрема, необхідно звернути увагу на невдалий наступ російської армії наприкінці червня – на початку липня 1917 р., що призвело до активізації діяльності більшовицьких організацій, розповісти про проект нової урядової

програми міністрів-соціалістів, яку не сприйняли частина міністрів, а також глава уряду Г. Львов (заявив, що нова програма була для нього не прийнятною). Було сформовано новий уряд, який очолив О. Керенський. Студенти мають з'ясувати причини чому Тимчасовий уряд не затвердив «Статут вищого управління України», який відповідно до умов II Універсалу був розроблений Центральною Радою, а натомість вручив представникам вищого крайового органу «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату», що суттєво обмежувала права України. Варто визначити чому Центральна Рада кваліфікувала «Інструкцію» як прояв імперіалістичних тенденцій російського уряду щодо України. Одним із аспектів цього питання є визначення природи корніловського заколоту. Необхідно з'ясувати, хто такий Л. Корнілов і чому Керенський призначив його Верховним головнокомандуючим, показати його роль в українізації військових частин. Розповісти про роботу Державної наради 25 серпня, на якій із промовою виступив Корнілов і запропонував вжити рішучих заходів задля того, щоби фронт був дієздатним. Його підтримали праві сили і невдовзі вони організували заколот, метою якого було встановлення диктатури Корнілова. Однак цей заколот було придушено завдяки, перш за все, більшовикам, після чого їх вплив у радах робітничих і солдатських депутатів збільшився. Останній підпункт присвячений приходу до влади більшовиків внаслідок Листопадового перевороту у Петрограді. Студенти мають розповісти про хід перевороту, про роботу II Всеросійського з'їзду рад, на якому було обрано уряд – Раду Народних Комісарів, яку очолив В. Ульянов-Ленін, дати розуміння терміну «диктатура пролетаріату», проаналізувати перші законодавчі акти більшовиків, зокрема декрети про землю і мир.

Третє питання покликане висвітлити роботу Всеукраїнського з'їзду рад. Зокрема, потрібно показати чому більшовикам не вдалося провести своїх делегатів до Києва, де вони планували мирним шляхом усунути від влади Центральну Раду і проголосити радянську владу, варто проаналізувати прийняту на з'їзді «Відозву до народів Росії». Необхідно з'ясувати подальші кроки більшовицьких делегатів, які покинули Київ і переїхали до Харкова, де спільно з делегатами III надзвичайного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, організували альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну радянською республікою. Було обрано ЦВК рад України, сформовано радянський уряд України – Народний секретаріат. Друга частина питання присвячена українсько-російській війні 1917-1918 рр. Необхідно визначити причини і передумови війни, хід воєнних дій, вказати за яких умов було прийнято IV Універсал Центральної Ради про незалежність та суверенність УНР, проаналізувати причини поразок української армії і визначити ступінь її боєздатності. Студенти мають висловити думку щодо бою під Крутами у контексті «тріумфу чи трагедії» Центральної Ради.

Характеризуючи четверте питання, студенти мають з'ясувати, кому належала ініціатива у проведенні Брест-Литовських мирних переговорів, позиції сторін, визначити чому керівники Центральної Ради вирішили втрутитися у переговорний процес, незважаючи на протести російської більшовицької делегації. Необхідно звернути увагу і на обставину, що у складі

російської делегації участь у переговорах брали і представники радянського більшовицького уряду України. Насамкінець, здобувачі освіти мають проаналізувати мирну угоду, яку делегації Німеччини та Австро-Угорщини уклали з УНР, визнавши її самостійність.

Тема 3. Крим в період революції і громадянської війни 1917-1920 рр. (2 год.)

План

1. Розстановка політичних сил у Криму станом на 1917 р.
2. Відродження Курултаю.
3. Уряди С. Сулькевича і С. Крима.
4. Кримська Радянська Республіка.
5. Крим в руках П. Врангеля.
6. Радянський терор у Криму.

Рекомендована література: 6, 12, 27, 62, 105, 124, 125, 154

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні варто звернути увагу на розстановку політичних сил у Криму станом на 1917 р., зокрема, з'ясувати чисельний склад у Криму організацій кадетів, есерів (російських і українських), більшовиків і меншовиків, УСДРП, політичної партії кримли «Міллі Фірка» (Національна партія). Розповісти про діяльність Мусвиконкому на чолі з Номаном Челебіджиханом (Челебі Челебієвим), який було створено у квітні 1917 р. на з'їзді кримських мусульман в Сімферополі, з'ясувати як кримські татари сприйняли більшовицький переворот у Петрограді. Студенти мають також подати інформацію про результати виборів депутатів до Установчих зборів по Таврійській губернії, зацентувати увагу на роботі Курултаю у грудні 1917 р., на якому було проголошено Кримську Народну Республіку і ухвалено текст її конституції, створено національний уряд – Директорію. Необхідно показати, що на півострові окрім Директорії на владу претендували Рада народних представників і Севастопольський ревком. Власне, перемогу у цій боротьбі, використовуючи терористичні методи, здобув ревком. 21 березня більшовики проголосили Соціалістичну Радянську Республіку Тавриди, яка проіснувала декілька тижнів, оскільки невдовзі півострів захопили німці.

Друге питання покликане висвітлити передумови відродження Курултаю. Йому передували антибільшовицьке повстання, прихід на півострів німців, нота протесту в.о. наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, надіслана до Берліну, про те, що німецькі війська вторглися на територію радянської республіки. На цей закид німці відповіли, що це питання мало бути вирішено на російсько-українських переговорах (одночасно вони нагадали Центральній

Раді, що відповідно до умов III Універсалу вона відмовилася від претензій на Крим). На Крим претендував і гетьман П. Скоропадський, однак німецькі дипломати затягували справу із подальшою долею Криму. Студентам необхідно визначити причини такої політики німецької влади. Німці не чинили перешкоді роботі відновленого Курултаю, перше засідання якого відбулося 10 травня. Ознайомитися із підсумковою резолюцією цього органу щодо статусу Криму, який мав стати незалежною державою. Прем'єр-міністром було затверджено Джафера Сейдамета.

Третє питання передбачає характеристику діяльності урядів С. Сулькевича і С. Крима. Щодо першого з них, то він намагався зберегти Крим для майбутньої найбільшовицької Росії і, водночас, негативно ставився до самостійності України. Студенти мають дати оцінку вирішення «кримського питання» гетьманом П. Скоропадським, зокрема звернути увагу на економічну блокаду півострова, переговори у Києві кримської делегації на чолі з А. Ахматовичем з українським урядом. З'ясувати, як нова геополітична ситуація вплинула на питання про приєднання Криму. У середині листопада 1918 р. новий уряд сформував С. Крим. Необхідно проаналізувати наскільки цей уряд міг проводити самостійну політику з огляду на те, що наприкінці листопада у Крим прибули підрозділи союзницького війська Антанти, а згодом на півострів висадилися і підрозділи Добровольчої армії. Зокрема, варто показати, що уряд під тиском окупаційних військ змушений був змінити свою політику: відмовитися від гарантій демократичних свобод і перейти до антидемократичних заходів, через що місцеве населення почало чинити опір.

У четвертому питанні необхідно показати підготовчі заходи більшовиків задля відвоювання кримської території (створення Українського фронту, організація загального політичного страйку у Севастополі, бунтів на кораблях інтервентів). Врешті на початку травня 1919 р. Крим знову опинився у руках Кремля. Магістранти мають проаналізувати роботу Кримського Раднаркому, його національний склад, пошуки кандидатури керівника уряду (у цьому контексті варто охарактеризувати особу молодшого брата В. Леніна Дмитра Ульянова, який став тимчасовим головуєчим уряду, хоча він не мав організаторських здібностей). Необхідно визначити статус Кримської Радянської Республіки, з'ясувати наскільки боєздатною була більшовицька Кримська армія і чи могла вона чинити опір військам Антанти.

Розглядаючи п'яте питання, необхідно визначити чому на початку квітня 1920 р. на засіданні військової ради у Севастополі було ухвалено рішення про передачу повноважень головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії генералу П. Врангелю. Слід звернути увагу, що на відміну від своїх попередників він дотримувався цивілізованих засад. Виважену позицію він зайняв у кримськотатарському питанні (припинилися арешти діячів «Міллі Фірка», дозволено випуск газети «Міллет», з'явилася низка нових видань кримських татар російською і татарською мовами, дозволено провести з'їзд кримських татар). Студенти мають проаналізувати аграрну програму Врангеля, яка загалом була продуманою і реалістичною. Однак реалізувати задумане не вдалося, оскільки невдовзі розпочали наступ більшовики, які у вересні 1920 р.

створили Південний фронт під командуванням М. Фрунзе і у листопаді того ж року захопили Крим.

Шосте питання покликане проаналізувати політику більшовицької влади після того як вони вкотре відвоювали Кримський півострів. Особливо слід розглянути терористичну діяльність Кримського обласного ревкому на чолі з Белою Куном і Кримського партійного обкому (секретар Р. Самойлова – «Демон»), які на заклик В. Леніна влаштували «червоний терор» (за різними даними розстріляли від 20 до 70 тис. «ворогів революції», насамперед, врангелівських офіцерів).

Тема 4. Держава-комуна в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) (2 год.)

План

1. Компартійно-радянська система. Взаємовідносини російського центру з українською периферією.
2. Радянські органи державної безпеки як інструмент диктатури вождів РКП(б) – ВКП(б).
3. Профспілки у тоталітарній системі влади.
4. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики в українському селі.

Рекомендована література: 6, 12, 32

Методичні рекомендації до семінарського заняття

З'ясовуючи перше питання, необхідно визначити, які процеси в державі призвели до значного розгалуження державного апарату, формування партійної номенклатури, проаналізувати чому диктаторську владу було зосереджено в руках членів політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б), продемонструвати розуміння поняття «диктатура вождів», яке ввійшло у протиріччя із «диктатурою компартійної номенклатури», «диктатурою партії». Необхідно показати як російські більшовики знищували конкурентні політичні партії, навіть якщо вони погоджувалися перейти на їхню ідеологічну платформу. Частину вихідців із цих партій РКП(б) залучав у свої ряди (мали місце непоодинокі випадки, коли їх призначали на відповідальні посади). Розповісти про запровадження посади генерального секретаря ЦК РКП(б), перетворення секретаріату ЦК на політичний орган, концентрування «безмежної влади» у руках Сталіна, його боротьбу із Л. Троцьким, активне втручання генсека у поточні справи партійних організацій республік, форсування ним процесу поглинання національних радянських республік РСФРР. Магістранти мають визначити чому Х. Раковського було відкликано з посади голови РНК УСРР і затверджено на цій посаді В. Чубаря і чи було це пов'язано із його протидією сталінському плану «автономізації» союзних республік. Варто показати у результаті чого

Й. Сталін здобув цілковиту підтримку КП(б)У у боротьбі спочатку з Л. Троцьким, а згодом з «новою опозицією» (Л. Каменєв, Г. Зінов'єв), «об'єднаною опозицією» (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв). У цьому контексті студенти мають охарактеризувати особу Л. Кагановича, який із квітня 1925 р. став генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Окремо звернути увагу і на ту обставину, що сталінська диктатура була персоналізованою: кар'єрне зростання практично кожного із членів політбюро ЦК РКП(б) забезпечував Сталін.

У ході вивчення другого питання показати діяльність органів державної безпеки, які стали інструментом у руках керівників більшовицької партії. Спочатку потрібно визначити статус і основне спрямування Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами (ВУНК). Необхідно прослідкувати як цей орган «вербував» інформаторів. У цьому вони спиралися на допомогу місцевих парткомів і профспілок, у яких були створені чекістські групи (вони мали викривати зловживання на виробництві). Задля боротьби із опозиційними настроями чекісти організовували показові судові процеси. Щоб проілюструвати це твердження студенти мають згадати про «шахтинську справу» (процес над технічною інтелігенцією Донбасу, який був організований у травні 1928 р.). Необхідно згадати і ту обставину, що, виконуючи покладені на ці спецоргани функції, вони певною мірою незалежнювалися від місцевого компартійно-радянського апарату. Студенти мають звернути увагу і на реорганізаційні процеси, які відбувалися у системі органів державної безпеки (ВЧК – ДПУ – ОДПУ – НКВС), зміни у функціях і компетентностях цих органів, з'ясувати поняття «сексот» і формування мережі цих інформаторів, охарактеризувати особи очільників органів держбезпеки (загальносоюзних і республіканських), визначити, коли з'явилося Головне управління таборами (ГУЛАГ – російська аббревіатура) і які функції покладалися на цей орган. Насамкінець, здобувачі освіти мають показати як смерть С. Кірова 1 грудня 1934 р. вплинула на діяльність НКВС, який розв'язав терор у величезних масштабах, а також визначити, коли безпосередньо розпочато Великий терор і хто є його безпосередніми виконавцями.

Змістовним є третє питання, у якому необхідно показати, що у тоталітарному суспільстві профспілки, які мали відстоювати інтереси трудящих, перетворювалися для більшовицької влади на додаткові важелі впливу на маси. В Україні центральний профспілковий орган мав назву Всеукраїнської ради професійних спілок. Для початку студенти мають розглянути троцькістську і ленінську платформи функцій профспілок. Троцький вважав, що профспілки мають злитися з адміністративно-технічним апаратом. Щодо Леніна, то на його думку профспілки мали захищати економічні інтереси робітничого класу. Характеризуючи функції профспілок, необхідно звернути увагу на Кодекс законів про працю, який було запроваджено у 1922 р. Зокрема, варто проаналізувати ст. 151, яка передбачала укладення між профспілкою і господарчим органом колективного договору. Магістранти мають визначити, які функції компартійно-радянський апарат передав профспілковим органам, наприклад, вирішення питань соціальної

політики. Для компартійців ця робота була рутинною і, значною мірою, невдячною. Водночас, профспілки розглядалися як «передавальний пас» від партії до робітничого класу. Ці органи мали дбати про зміцнення трудової дисципліни, використовуючи різні методи впливу на порушників (оприлюднення списків прогульників і бракоробів, «чорних дощок», організація товариських судів, громадського осуду тощо).

Розпочинаючи вивчення четвертого питання варто показати, що більшовицька партія обережно ставилася до громадських організацій в українському селі, пам'ятаючи про антибільшовицький рух у добу Директорії УНР і на початку 1920-х рр. Єдиними органами, яким довіряли представники влади, були ради селянських депутатів, хоча і вони несли потенційну загрозу, оскільки обиралися селянами. Зважаючи на це, студенти мають дійти до висновку, що більшовики почали шукати більш надійні форми організації влади у сільській місцевості. Альтернативу радам вони знайшли у вигляді комітетів незаможних селян. Комнезами були покликані поглиблювати соціальну напруженість на селі, використовуючи методи «розкуркулення». Вони мали придушувати «політичний бандитизм», брати участь у хлібозаготівлях тощо.

Тема 5. Кримська АСРР у 1920-1930-ті рр. (2 год.)

План

1. Створення Кримської АСРР та її радянська організація.
2. Татаризація Криму і конфлікт між прибічниками єврейської і татарської колонізації районів Криму. Репресії проти кримськотатарської радянської еліти.
3. Етнокультурна ситуація на півострові.

Рекомендована література: 12, 25-27, 65, 90

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Вивчаючи перше питання, студенти спочатку мають з'ясувати зміни, що сталися у керівництві Кримського обкому РКП(б) і ревкому у 1921 р. і чим вони були викликані. Зокрема, варто звернути увагу, що Кремль для того, щоб утримати від переходу на бік Антанти нового турецького уряду Мустафи Кемалю, вирішив змінити тактику і перейти від кривавого терору, який вчинив тандем Р. Самойлової («Демон») та Бели Куна, до спокою у Криму. Таку тактику диктували зовнішні загрози (терористичні дії більшовиків могли підірвати їх авторитет у Туреччині та на Сході). Кримські владні організації очолили немісцеві кадри: спочатку А. Ліде, а згодом М. Поляков й І. Акулов (всі етнічні росіяни). Зважаючи на це, студенти мають дійти до висновку, що відбувалася підготовка до інтеграції півострова до складу Росії на правах

автономної республіки. Варто зробити акцент, що більшовики, які на той час не мали змогу експортувати революцію у Європу, звернули увагу на Схід, а, відтак, Крим мав стати плацдармом, звідки можна було поширити більшовизм на Близький Схід. Про це, зокрема, йшлося на обласній нараді татар-комуністів, яку 13 травня організував Кримський обком РКП(б). Позитивно до ідеї створення республіки поставилися і учасники безпартійної татарської конференції, які сприймали її за «чисту монету». Зокрема, лунали думки про створення наркомату закордонних справ, який мав би очолити представник кримськотатарського народу. Йшлося про започаткування урядових структур, які були б вільними від диктату з Центру, налагодження зв'язків із кемалістською Туреччиною. Звісно, такі вимоги були не прийнятні для радянської Росії. Магістранти мають звернути увагу на ключові події у творенні автономії Криму. Зокрема, 18 жовтня 1921 р. відповідно до постанови ВЦВК і РНК РСФРР було створено Кримську АСРР як частину РСФРР із центром у Сімферополі. 7 листопада 1921 р. I Всекримський установчий з'їзд рад проголосив створення Кримської АСРР. Було обрано ЦВК (голова Ю. Гавен) і РНК (голова С. Саїд-Галієв), ухвалено Конституцію КАСРР, яку склали на основі Конституції РСФРР. У цьому питанні здобувачі освіти повинні показати заходи влади щодо радянзації Криму. Для 20-30-х рр. характерні такі негативні складові: запровадження продрозкладки, що викликало антирадянський рух «зелених», голод 1921-1923 рр., масові міграції кримців, внаслідок чого населення скоротилося на 140 тис. осіб, конфіскація приватновласницьких земель, створення ТСОЗів, колгоспів, «розкуркулення», голод 1932-1933 рр. Слід розглянути економічний розвиток: зокрема, звернути увагу, що великих підприємств важкої індустрії в Криму не будували, натомість, високими темпами розвивалася курортна галузь.

Друге питання орієнтує студентів на вивчення процесів татаризації, які відбувалися у контексті запровадження курсу на коренізацію народів СРСР. Молодь має розглянути перспективний план татаризації, задля реалізації якої було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату. Водночас, варто розуміти, що ключові посади в республіці обіймали не кримські, а поволзькі татари, а ключові посади (секретар обкому РКП(б) і голова ДПУ) обіймали нетатари. Необхідно показати, що татаризація викликала незадоволення інших кримських етносів, насамперед, переведенням діловодства на татарську мову. Частина питання стосується сталінського проекту єврейської колонізації північних районів Криму, який передбачав, що упродовж 10 років у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму та у Приазов'ї мали розселитися 100 тис. єврейських сімей. Проти цього проекту виступив голова Кримського ЦВК В. Ібраїмов, який закликав татар зайняти вільні землі півострова. За цей демарш Ібраїмова відкликали з Криму і розстріляли. Студенти мають показати, що ця розправа поклала початок масштабній кампанії, спрямованій проти націонал-комуністів у Криму. Зокрема, варто розповісти про сфабриковані справи «антипартійного угруповання Султан-Галієва», «групи Самедінова», пантюркістську диверсійно-терористичну організацію, про кампанію закриття мечетей і осередків

ісламської освіти при них. Виявили «ворогів народу» і серед німців, поляків, латишів, греків та ін. Загалом, упродовж міжвоєнного періоду репресували понад 28 тис. кримців.

Третє питання слід розпочати із оцінки розвитку освітньої галузі. Визначити кількість шкіл і їх розподіл за мовами викладання. У цьому контексті взяти до уваги, що найбільше було татарських і російських, німецьких і єврейських шкіл. Щодо українських закладів освіти, то їх було обмаль і, відповідно, не вистачало, незважаючи на те, що українці компактно проживали у 105 населених пунктах. Розповісти про проблеми у кримськотатарських школах, у яких 60% навчальних дисциплін викладали російською мовою. У цих закладах не вистачало викладачів і навчальної літератури кримськотатарською мовою. Необхідно з'ясувати наскільки складно було перевести на латиницю кримськотатарську писемність, діловодство державних установ, освітніх, культурних і громадських закладів. У червні 1938 р. кримських татар «добровільно-примусово» перевели на кириличну писемність. Показати як у 30-х рр. згортали татаризацію: вилучали із книгарень та бібліотек та знищували художню літературу і наукові праці радянської кримськотатарської творчої інтелігенції, репресії проти наркомів освіти республіки, діячів культури та освіти. Насамкінець, студенти мають звернути на динаміку кількісного, національного складу населення Криму відповідно до Всесоюзних переписів 1926 і 1939 рр.

Тема 6. Українсько-російські відносини у середині 50-х – 80-ті рр. XX ст. (2 год.)

План

1. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950-х – у першій половині 1960-х рр.
2. Система взаємовідносин Кремля і радянської України у роки «застою». Формування тези про «радянський народ як нову історичну спільність».
3. Антирадянська діяльність національно-орієнтованої течії дисидентів у роки «застою».

Рекомендована література: 3, 7, 8, 11, 20, 120, 145, 167-169

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Перше питання варто розпочати із характеристики реформи освітньої системи, ініціатором якої виступив перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов. Предтечею реформи були його тези про наближення школи до виробництва. Студенти, насамперед, мають звернути увагу на тезу №19, у якій зазначалося, що для того, щоби зменшити навантаження на школярів, в Україні не обов'язково було вивчати дві мови (у російських школах вивчали українську

мову, а в українських – російську). На офіційному рівні роз'яснювалося, що російська мова мала бути обов'язковою дисципліною в українських школах, а українська мова у російських школах набувала статусу не обов'язкової. Крім того, радянська пропаганда постійно наголошувала на максимально широкому застосуванні російської мови у загальноосвітніх школах, оскільки вона відкривала доступ для дітей усіх союзних республіках до «скарбів наукових і технічних знань». Батьків заохочували віддавати своїх дітей до російських шкіл. Водночас, магістранти мають показати, що Компартія України не підтримала 19-у тезу Хрущова. Так, секретар Київського обкому КПУ П. Тронько у своїй статті у журналі «Комуніст України» висунув вимогу, щоб у школах обов'язковим було вивчення російської, української та однієї з іноземних мов. Про це ж йшлося у листі М. Рильського і М. Бажана, надрукованому у газеті «Правда» 22 грудня 1958 р. Під тиском інтелігенції у законі про освіту, затвердженому Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958 р., 19-у тезу опустили. Після цього прийшла черга союзних республік, які також мали прийняти відповідні освітні закони. Необхідно обговорити позицію міністра освіти УРСР І. Білодіда, який, на відміну від своїх колег з Азербайджану та Латвії, ввів тезу №19 у закон про освіту, дещо його відкоригувавши: українська мова у російських школах мала стати не обов'язковою дисципліною і вивчатися лише при достатній кількості учнів, які цього бажали. В українських школах російська мова визначалася як обов'язкова. У контексті цього варто зауважити, що кількість шкіл з російською мовою збільшилася, а кількість українських шкіл, навпаки, скоротилася. Студенти мають акцентувати увагу на політиці нового міністра освіти УРСР А. Бондар, яка замінила І. Білодіда. Вона проводила політику, спрямовану на те, щоб діти всіх постійних мешканців УРСР, що навчалися у російських школах, зобов'язані були вивчати українську мову. Варто проаналізувати документи XXII з'їзду КПРС, у яких йшлося про зближення нації. Деякі теоретики зазначали, що «за життя теперішнього покоління в Радянському Союзі буде збудовано безкласове і безнаціональне суспільство, буде посилено соціальну однорідність націй». Насамкінець, студенти мають проаналізувати матеріали конференції з питань культури української мови, яку організували Київський державний університет імені Тараса Шевченка та Інститут мовознавства АН УРСР у лютому 1963 р. Більшість виступаючих засудили теорію двомовності української нації, пропаговану директором Інституту мовознавства І. Білодідом. З обуренням учасники конференції зустріли судження російського мовознавця А. Агаєва про необхідність і доцільність відмирання національних мов і його пропозицію про перехід всіх радянських письменників на російську мову.

У другому питанні необхідно взяти до уваги такі складові: використання компартійно-радянського режиму морального і економічного терору щодо громадян, централізація управління, зміцнення партноменклатури, кількісне і якісне зростання членів КПРС, постійний контроль за діяльністю партійних функціонерів високого рангу, наприклад керівників республік, призначення керівників силових структур у союзних республіках із росіян тощо. З'ясувати,

що розуміється під термінами «радянський», «національний», «соціалістичний», звернути увагу на підміну російської культури, яку несли в радянські республіки, радянською культурою. Студенти, мають з'ясувати, що після усунення від влади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста було покинчено із «автономізаційними» тенденціями у взаємовідносинах Кремля і України і перейшли до «централістичних». Показати опір Шелеста русифікації і розширення сфери вжитку української мови, висвітлити обставини приходу до влади В. Щербицького. Шелеста звинуватили у недостатній увазі до «братерської дружби» російського та українського народів, недооцінці ролі і значення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, у недоліках у справі «інтернаціонального виховання» трудящих, «примиренське ставлення до виявів націоналізму» тощо. Варто вивчити питання щодо чистки «радянських українців» у політбюро ЦК КПРС після приходу до влади Л. Брежнєва.

Студенти мають пояснити як формувалися поняття «радянські люди», «радянський народ», проаналізувати заяву М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС про те, що «у СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, – радянський народ». Теза про «радянський народ» увійшла до звітної доповіді Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р., а також до постанови ЦК КПРС з приводу 50-річчя з дня створення СРСР (1972 р.). Ця теза увійшла і в Конституцію СРСР 1977 року (у преамбулі зазначалося таке: «радянське суспільство – це суспільство зрілих соціалістичних взаємин, в якому на підставі зближення всіх націй і народностей виникла нова історична спільність людей радянський народ»). У 1982 р. у статті «Ми – радянський народ», вміщеній у теоретичному органі КПРС – журналі «Коммунист», йшлося про перспективу майбутнього «злиття нації».

Розгляд третього питання слід розпочати із з'ясування причин активізації дисидентського руху у середині 60-х рр. Студенти мають розповісти: 1) про хвилю арештів у вересні 1965 р.; 2) про виступ 4 вересня 1965 р. І. Драча, Ю. Бадзьо, В. Стуса і В. Чорновола у київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків»; 3) про листа І. Дзюби до ЦК КПУ грудні 1965 р., у якому висловлювався протест проти арештів серед інтелігенції, а також статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку було додано до листа (автор висвітлював дискримінацію українського народу у політичній, економічній, культурній та мовній сферах), 4) про статтю М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», у якій давалася оцінка Переяславському акту 1654 р. 5) про збірку документів, упорядковану журналістом В. Чорноволом під назвою «Лихо з розуму»; 6) про звернення 139 українських діячів науки, літератури та мистецтва до Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного, у якому вони висловлювали рішучий протест проти арештів в Україні (весна 1968 р.); 7) про репресивні дії проти дисидентів у 1970-1973 рр.

Тема 7. Українсько-російські відносини у 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. (2 год.)

План

1. Прихід до влади у Росії В. Путіна і гальмування проєвропейського курсу України.
2. Українсько-російські відносини за президентства В. Ющенка.
3. Віктор Янукович: між Росією і Заходом.
4. Президентство П. Порошенка і Росія.

Рекомендована література: 1, 3, 4, 7, 13, 15, 19, 23, 50, 68, 80, 92, 108-109

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання слід розпочати із того, що у 2000 р. до влади у Росії прийшов В. Путін. Того року він 5 разів зустрічався із Президентом України Л. Кучмою. Більшість їхніх зустрічей були присвячені газовим відносинам. Розповіді про зустріч у лютому 2001 р. у Дніпропетровську на «Південному машинобудівному заводі» (одне із найбільших у колишньому СРСР ракетно-космічних підприємств), яку було розцінено як сигнал до можливої зміни зовнішньополітичного курсу України і переорієнтація його у напрямі СНД. У контексті цього необхідно згадати про організацію тристоронніх переговорів президентів України, РФ та Білорусі влітку 2001 р., обструкцію українському керівництву на Празькому саміті НАТО 2002 р. і, врешті, про спільну заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів», яку 23 лютого 2003 р. оприлюднили Л. Кучма, В. Путін, О. Лукашенко та Н. Назарбаєв. Такі зміни викликали певне занепокоєння в українському суспільстві, яке не бажало відтворення союзу на зразок СРСР. Перші особи заспокоїли громадян, що Україна не увійде до наддержавних структур, які мали створити в ЄЄП. Студенти мають звернути увагу, що Росія на той час не мала чіткого розуміння, яким мав бути формат ЄЄП. У травні 2003 р. Путін заявив про можливість формування єдиного економічного простору між ЄС та СНД. Ідея ЄЄП розглядалася Росією як засіб повернення у велику європейську політику. Студенти мають визначити, чи принесла Україні успіх її тактика тиску на Захід шляхом загравання з Росією (стратегія «багатовекторної зовнішньої політики»). Необхідно проаналізувати конфлікт навколо о. Тузла у Керченській протоці і показати як він вплинув на подальші українсько-російські відносини.

У другому питанні варто вказати, що перший візит новообраний Президент України В. Ющенко здійснив 24 січня 2005 р. до свого російського колеги В. Путіна. Потрібно взяти до уваги, що, починаючи з 2005 р. Росія почала використовувати питання газових поставок як політичний інструмент

тиску на пострадянські республіки. Для України діяв спеціальний режим розрахунку за газ і використовувалася бартерна система (російська оплата транзиту українською територією покривала вартість поставки газу в Україну). Студентам слід розібратися чому Україна відмовилася від цієї системи, що призвело до підняття ціни на газ, а з 1 січня 2006 р. РФ взагалі припинила поставляти газ в Україну, звинувачуючи українських партнерів, що вони крадуть газ у європейських споживачів. Варто пояснити, як з'явився посередник – компанія «РосУкрЕнерго» і якими були його функції. Визначити, що певні зміни у газових поставках відбулися після того, коли у 2006 р. прем'єр-міністром став В. Янукович. Він здійснив візит до В. Путіна, а до складу його уряду ввійшли представники «РосУкрЕнерго», зокрема Ю. Бойко, який обійняв посаду міністра енергетики. Упродовж 2007 року проблем із поставками газу не було. Студентам необхідно визначити чому РФ дотримувалася своїх газових зобов'язань і чи не обговорювалося припинення євроатлантичної інтеграції України. Розповісти про зустріч Путіна і Ющенка 10 червня 2007 р., під час якої Президент України зазначив, що Україна готова і надалі розвивати подальші відносини з Росією. Магістранти мають показати погіршення газових контактів після того як уряд очолила Ю. Тимошенко, яка одразу ж звинуватила у корупції «РосУкрЕнерго» і відмовилася співпрацювати із цією компанією. Росія, у свою чергу, підняла ціну на газ. Ющенко для того, щоби врегулювати ситуацію змушений був їхати до Москви, де підписав «План дій Україна – Росія на період до 2009 р.», а 1 жовтня 2008 р. він заявив про продовження дії Договору про Дружбу та партнерство між Україною та Росією на наступних 10 років. Необхідно звернути увагу на те, що Тимошенко проводила власну лінію, які йшли врозріз із домовленостями Ющенка із російським президентом. Вона особисто контактувала із Путіним. Так, 2 жовтня 2008 р. Тимошенко і Путін підписали меморандум про співпрацю у газовій сфері, відповідно до якого з 1 січня 2009 р. Україна і РФ мали перейти на прямі взаємовідносини у газових поставках, без посередників. 16 січня 2009 р. було підписано новий контракт на поставку газу. Він був розрахований на 10 років (згодом цей контракт стане основою для ув'язнення Ю. Тимошенко за президентства В. Януковича). Студентам запропоновано дати оцінку аргументам В. Путіна з українського питання, висловлені ним під час засідання Росія – НАТО (опубліковані у газеті «Коммерсантъ» від 7 квітня 2008 р.): «...Коли ж мова зайшла про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». Тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все-таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України». Наостанок, студенти мають показати, що українсько-російські відносини загострилися після того як В. Ющенко публічно підтримав Грузію під час російсько-грузинської війни. Янукович і Тимошенко так і не засудили російську агресію.

Третє питання присвячено українсько-російським відносинам за часів президентства В. Януковича. Студенти мають визначити, що Янукович йшов на вибори, використовуючи проросійські гасла, а, відтак, його перемогу деякі російські політичні кола сприйняли надзвичайно позитивно, сподіваючись, що новий президент «кине» Україну в «обійми» Росії. У цьому контексті варто звернути увагу на листа депутата Державної думи РФ Є. Федорова, який у березні 2010 р. запропонував створити до 2020 р. єдину державу, до якої мали ввійти РФ, Білорусь та Україна. Янукович до цього плану не пристав. Йому потрібно було вирішити проблему як не потрапити у критичну залежність від Росії і, водночас, не зіпсувати відносини із Заходом. Все ж, магістранти мають дійти до висновку, що основним зовнішньополітичним вектором був російський. Необхідно згадати про підписання «Угоди між Україною і РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» (т.зв. «Харківські угоди»), відповідно до якої термін перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі продовжується до 2042 року, що викликало невдоволення в опозиції, оскільки цей документ був підписаний без попереднього суспільного обговорення. Відповідно до угоди Україна отримувала знижку на газ. Необхідно звернути увагу і на те, як російський капітал хотів опанувати стратегічними галузями економічного простору України, зокрема, поглинути «Нафтогаз» «Газпромом», розширити свої контрольні функції у сфері української атомної енергетики та електроенергетичного сектору, контролювати фінансовий сектор, літакобудування, суднобудування, виробництво двигунів, будівництво магістральних шляхів, зокрема, Керченського мосту. Однак потрібно віддати належне українському політичному керівництву, яке успішно саботувало намагання російської сторони і уникало посилення залежності від Москви. Янукович відверто не бажав поглиблювати інтеграцію з Росією, а, натомість, спільно з урядом почав відпрацьовувати формальну складову Угоди про асоціацію з ЄС. Студенти мають визначити, що, незважаючи на російський тиск, Президент України дотримувався лінії на євроінтеграцію. Вони мають звернути увагу на події 9 листопада 2013 р., коли Путін під час зустрічі із Януковичем поставив йому ультиматум, пригрозивши йому, що «після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя». Такі погрози зламали українського президента, що згодом призведе до Революції гідності, анексії Криму, війни Росії проти України.

Наступне питання вимагає розкриття змісту українсько-російських відносин за президентства П. Порошенка. Студенти мають розпочати підготовку до висвітлення питання з того, що головною передвиборчою обіцячкою Порошенка було завершення війни на сході України. 19 червня 2014 р. він представив план мирного врегулювання конфлікту на Донбасі, який складався із 14 пунктів. Наступного дня у ході свого першого робочого візиту на Донбас оголосив про перемир'я до 27 червня, після закінчення якого український президент заявив про свою рішучість щодо звільнення Донбасу. Магістранти мають наголосити на спробах Порошенка встановити контакти із

російською владою заради мирного врегулювання конфлікту на сході України (зокрема, згадати про створення тристоронньої контактної групи, підписання Мінського протоколу, зустрічі лідерів країн «нормандської четвірки»). Необхідно розглянути інші президентські заходи: розірвання угоди між Україною та РФ про дозвіл на транзит до Придністров'я через українську територію російських військ, введення санкцій проти російських банків, компаній та громадян, впровадження візового режиму для російських громадян, заборона російських соціальних мереж і мовлення російських телеканалів. Окремо слід зупинитися на надзвичайній події, яка сталася 25 листопада 2018 р., коли прикордонні кораблі РФ у Керченській протоці обстріляли кораблі ВМС України. Наступного дня президент підписав указ про введення в Україні воєнного стану терміном на 60 днів, а Верховна Рада України своїм рішенням підтримала цей указ.

Тема 8. «Гібридна війна» Росії проти України (2 год.)

План

1. Людські втрати, пов'язані з воєнним конфліктом на сході України (2014-2020 рр.).
2. Вплив війни на соціально-економічне життя Донбасу.
3. Окуповані території: гіркий досвід «сірих зон».
4. Вплив війни на українське суспільство.

Рекомендована література: 1, 4, 9, 10, 13, 22, 30, 144, 184

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні необхідно показати непоправні людські втрати, спричинені воєнними діями на сході України. Студенти мають продемонструвати втрати серед цивільних, військовослужбовців (у т.ч. немілітарні: нещасні випадки, самогубства, хвороби, недотримання правил безпеки і поведіння зі зброєю тощо), співробітників підрозділів внутрішніх справ, СБУ. За підрахунками офісу верховного комісара ООН із прав людини, станом на 31 липня 2020 р. загальна кількість жертв, пов'язаних з конфліктом в Україні, становила 42-44 тис. осіб, з яких понад 13 тис. убитих. Необхідно звернути увагу на масовий рух біженців (вимушених переселенців, ВПО), який спричинив військовий конфлікт на Донбасі. У цьому ж питанні варто показати, що у зв'язку із воєнними діями, які відбувалися з 2014 р., Україна стала однією із найнебезпечніших країн. У 2009 р. вона посідала 118-те із 163 місць у міжнародному рейтингу найбезпечніших для життя країн, у 2014 р. – 144, у 2017 р. – 154, у 2018 р. – 152.

Друге питання покликане проілюструвати негативні впливи війни на соціально-економічне життя окупованих районів Донецької і Луганської

областей. Більша частина міст і сіл цих регіонів зазнали значних руйнувань. Студенти мають показати збитки, яких зазнала Україна внаслідок російської агресії (наша держава втратила 20% ВВП), було пошкоджено цілісність економічного комплексу України, розірвано внутрішні ринки сировини та збуту тощо. Низка фабрик і заводів на окупованих підприємствах зупинилися, додатне устаткування частини підприємств російські власники вивезли. Значних втрат зазнали українські підприємці Р. Ахметов, С. Тарута, Д. Фірташ та ін. Слід звернути увагу, що економічна активність на тимчасово окупованих територіях України зменшилася у 5 разів, сотні тисяч робітників опинилися без роботи. Підприємства-гіганти (Алчевський металургійний комбінат, Стахановський завод феросплавів, «Концерн Стирол», «Азовмаш», Горлівський коксохімічний завод та ін.) припинили роботу або працювали не на повну потужність. Було закрито низку шахт, значних збитків зазнала залізнична інфраструктура, зросла загроза небезпечних викидів із хімічних підприємств, які знаходилися у зоні бойових дій. Студенти повинні взяти до уваги, що густонаселені населені пункти не давали змоги ЗСУ провести повномасштабну наступальну військову операцію. Українська влада побоювалася, що це може призвести до значних жертв серед цивільного населення. Магістранти мають спростувати думку, що побутувала серед очільників «ЛНР» / «ДНР» у 2014-2016 рр., Україна не зможе прожити без вугілля, яке видобувають на шахтах Донбасу, і буде вимушена виконувати їхні вимоги. Однак, їхні сподівання не виправдалися: Україна змінилася і навчилася жити без ОРДЛО. Необхідно показати, що функції регіонального лідерства взяв на себе Маріуполь, який перетворився на потужний промисловий, торговельний і культурний центр. Варто показати, що події на сході України призвели до зниження життєвих стандартів населення окупованих територій, критичного погіршення екологічної ситуації, підвищення бактеріологічних загроз, забруднення ґрунтів, нашпигованих продуктами розкладу артилерійських снарядів (частина з них не розірвалися). Студенти мають згадати про те, що у квітні 2016 р. на базі Державної служби з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя й Державного агентства з питань відбудови Донбасу було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб.

У третьому питанні студенти мають продемонструвати, що рівень життя жителів Донбасу був нижчим від мешканців інших регіонів РФ. Зокрема, про це свідчить, що зарплата була у двічі меншою ніж, наприклад, у Ростовській області. Потрібно показати як Росія почала розбудовувати у Криму військові угруповання, проводила тут військові й «антитерористичні» навчання, зокрема в околицях міст, у природоохоронних і заповідних зонах. Станом на середину липня 2020 р. на Кримському півострові було сконцентровано військові формування, які налічували понад 30 тис. військовослужбовців. В ОРДЛО російські збройні формування сягали 35 тис. осіб.

Четверте питання слід розпочати з того, що війна, яка розпочалася у 2014 р., змінила пересічних українців. Вони кардинально змінили ставлення до союзу з Росією і до вступу в НАТО. Водночас, станом на 2020 р.

прослідковувалися ознаки соціальної втоми. Щорічно зростала кількість ветеранів АТО, які на своїх плечах несли тягар війни. Станом на 2020 р. налічувалося майже 400 тис. учасників бойових дій. На жаль, через психологічні впливи війни понад 1 тис. ветеранів покінчили життя самогубством. Студенти мають звернути увагу у якому становищі перебувало населення окупованих територій, яке не мало якісного медобслуговування, освіти, елементарного захисту, тобто було позбавлене повноцінного життя і жило у постійному стресі, очікуючи смерті чи якогось іншого «фіналу». Політичні оглядачі перед повномасштабним вторгненням цілком природно розмірковували, як відновити поруйнований Донбас, як забезпечити національне примирення. Насмкінець, студенти мають проаналізувати думку член-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Л. Якубової, яка, роздумуючи над долею тимчасово окупованих територій, далекоглядно зазначала: «...вирішення питання стане тестом на рівень мудрості й відповідальності. Громадянської – мешканців України. І державницької – держави Україна. Такі рішення не бувають простими. Вони стають принципово можливими і можливо простішими, якщо громадяни і держава не ставляться до своїх регіонів і громадян як до баласту, що його треба скинути за першої ж загрози. Саме це і є тестом на цивілізаційну зрілість. Чи можна, приміром, уявити, що США ладні будуть поступитися частиною своєї території та громадян, які на ній проживають, на користь Мексики чи Канади? За нинішньої геополітичної конфігурації такий сценарій є фантастичним. Тож Україна мала б працювати над тим, аби в майбутньому такого роду бажання не народжувалися у її сусідів».

Тема 9. Крим в умовах російської окупації (2 год.)

План

1. Суспільно-політична ситуація після російської анексії.
2. Економічне становище анексованого Криму.
3. Російські етнокультурні практики на півострові.

Рекомендована література: 1, 4, 9, 13, 17, 40, 59, 79, 89, 94, 149, 186

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні студенти спочатку мають продемонструвати як вони розуміють поняття «крымская / русская весна». Потрібно розповісти про адміністративну інтеграцію півострова (Кримський федеральний округ скасували і підпорядкували його Південному федеральному округу); розсіяння сподівань на потужні інвестиційні вливання (згадати слова Д. Медведєва «Грошей немає, але ви тримайтеся»). Внаслідок цих дій російської влади серед кримців поширювався песимізм. Згадати перші дні анексії Криму, коли

особовий склад ЗСУ та проукраїнськи налаштоване населення були деморалізовані. Показати численні випадки порушення прав людини, обшуки та арешти за сфабрикованими політичними звинуваченнями, вимушений виїзд із Криму знаних громадських діячів і журналістів. Частина кримських татар відповіли на такі дії російської влади одиночними пікетами. Розповісти про заборону Меджлісу, який не визнав російську владу у Криму, і створення альтернативної організації «Къырым» на чолі з Ремзі Ільясовим, про оголошення злочинцями й терористами Мустафи Джемілева, Рефата Чубарова та Ленура Іслямова. З'ясувати наскільки скликаний російською владою кримський парламент був «кримським» (у 2018 р. з-поміж 75 депутатів парламенту лише троє були кримськими татарами). Показати як росіяни маніпулювали питаннями про возз'єднання всіх гілок татарського народу, створення мусульманського університету, про широке представництво кримських татар в представницьких органах. Звернути увагу, що РФ грубо порушувала міжнародне право, призиваючи до своєї армії (збройні сили країни-окупанта) мешканців окупованих територій, а також на те, що Москва перейшла до типової практики вгамування низової ланки. Розповісти про участь кримців у голосуванні під час виборів Президента РФ у 2018 р., монополізацію суспільно-політичного простору Криму партією «Единая Россия».

Друге питання покликане продемонструвати економічну трансформацію економіки анексованого Криму. Студенти мають обговорити проблеми реєстрації підприємств й оподаткування, зважити на масове згорання приватного бізнесу, що призвело до масштабного відпливу трудових ресурсів, і забезпечення домінування державного сектору, з'ясувати, чому російській владі не вдалося забезпечити масового напливу туристів (хоча передбачалося, що Крим мав стати туристичною альтернативою Туреччині). Варто проаналізувати ідею створення у республіці власної «Кремнієвої долини», технологічного кластеру на базі «Кримського федерального університету». Необхідно спростувати фейкову інформацію про неухильний ріст кримської економіки у складі РФ, звернути увагу, що кримський бюджет не був самоокупним, і постійно наповнювався за рахунок надходжень із російського бюджету. Прослідкувати труднощі, які переживала кримська економіка: скорочення виробництва електрообладнання, катастрофічне падіння обсягів реалізованої промислової продукції, негативний вплив на сільськогосподарський сектор нестачі дніпровської води, скорочення тваринництва, міжнародні санкції, що підкосили виноробну галузь. Предметом вивчення мають стати промисловий обвал, значне падіння зовнішньоторговельного обороту, зниження рівня життя пересічного кримця, який був нижчим за середньоросійський, труднощі із безготівковим обігом і фактичне вилучення території Криму із всесвітньої фінансової системи, негативні наслідки налагодження залізничного сполучення через Керченський міст (цей проект є більше політичним кроком, ніж економічним, оскільки є збитковим – «міст у нікуди»), значний відсоток рівня інфляції (найвищий у РФ), що призвело до масового невдоволення кримців. Розповісти як під виглядом націоналізації підприємств агропромислового

комплексу відбувався переділ власності. Націоналізувалося і майно Української держави (порти, оборонні підприємства, енергокомпанії). Значних збитків зазнали українські підприємці І. Коломойський, Р. Ахметов, С. Тарута, К. Жеваго та ін. Вияснити чому загальноросійська ейфорія від анексії Криму змінилася роздратуванням росіян і кримців. Показати негативну динаміку у галузі охорони здоров'я, курортній промисловості, готельному бізнесі, зміни в етносоціальній структурі населення за рахунок «понаехавших», які перетворилися на привілейовану верству населення. Наявними були проблеми з природними демографічними процесами.

Розглядаючи третє питання, студенти після опрацювання відповідних матеріалів мають пересвідчитися, що російська влада створювала умови, які унеможлилювали етнокультурний поступ як кримських татар, так і українців. У контексті цього варто звернути увагу на такі складові: на півострові не залишилося жодної школи, де викладовою була українська мова, закрито факультет української філології та українознавства в Таврійському національному університеті імені В. Вернадського, припинили виходити україномовні газети, телевізійні передачі. Власне така політика призвела до ліквідації національно-культурної автономії українців. Водночас, створювалися фейкові «національні організації», які нібито турбувалися про українців, які постраждали від «свавілля київського режиму». Показати, що кримці опинилися в інформаційній ізоляції: було вимкнено всі українські телеканали, припинено трансляцію Чорноморської ТРК, телеканалу АТР. Натомість, вони змушені були черпати інформацію із російських телеканалів. З'ясувати як російська влада почали формувати етнокультурний простір регіону: фальсифікація історичного шляху (підручник «История Крыма. 10 класс» (Москва, 2018)); утвердження у масовій свідомості думки про те, що українці є частиною російського народу; проведення «виховних» бесід, культивування «георгіївських стрічок», створення загонів «Юнармії», регулярні костюмовані флешмоби; владне протегування РПЦ і витіснення з півострова інших конфесій; встановлення монументів і пам'ятних знаків російським державотворцям, культурним діячам, вченим; святкування «Дня Росії», відзначення «Дня прийняття Криму, Тамані та Кубані до складу Російської імперії».

Тема 10. Війна на сході України (2014-2022 рр.) (2 год.)

План

1. Передбачення та передумови війни.
2. Хід воєнних дій.
3. Способи мирного врегулювання воєнного конфлікту.
4. Наслідки воєнних дій та реакція на них у світі.

Рекомендована література: 1, 4, 9, 10, 9, 10, 15, 16, 18, 28-31, 33-35, 39, 46-49, 52, 55, 55, 60, 71, 72, 84, 111, 115, 129, 133, 139, 141, 152, 178, 180

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні потрібно показати оцінки можливого майбутнього конфлікту на сході України, які прозвучали у виступах вдомих політиків, діячів, зокрема, Джохара Дудаєва (1995 р.), Бориса Березовського (2009 р.), Андрія Ілларіонова (2014 р.), Олексія Арестовича (2019 р.), Павла Клімкіна (2021 р.), Олександра Невзорова (2021 р.), Михайла Кофмана (січень 2022 р.). Щодо передумов, то необхідно розповісти про російську підривну діяльність в Україні. Агенти російських спецслужб, послаблюючи або руйнуючи державні інститути, дестабілізуючи внутрішню ситуацію в Україні та створюючи негативний імідж нашої держави в міжнародних відносинах, тим самим підривали суверенітет України. Вони протидіяли діяльності та нищили українські інформаційні ресурси, створювали проросійські підконтрольні медійні ресурси, забезпечуючи через них відповідну пропаганду. Слід звернути увагу на діяльність проросійських політичних рухів і т.зв. російської «п'ятої колони» в Україні, які стали виконавцями підривної діяльності. Передумовами воєнного конфлікту стали також проросійські виступи, коли у березні-травні 2014 р. чимало міст східних, центральних і південних регіонів України охопила серія мітингів і акцій (відомі як «русская весна»). У період з 7 по 27 квітня, подібно до «кримського сценарію» було проголошено низку «народних республік». Студенти мають взяти до уваги і той факт, що 17 квітня 2014 р. Президент РФ В. Путін на щорічній пресконференції сформулював концепт Новоросії, зазначаючи, що «південний схід України – це Новоросія».

Щодо другого питання, то його потрібно викласти за такою схемою: захоплення росіянами Слов'янська та Краматорська; початок антитерористичної операції; спроба штурму військової частини Маріуполя; бої під Слов'янськом; сутички у Маріуполі, Червоноармійську і референдуми; засідка під Маячкою; напади бойовиків 22 травня 2014 р.; штурм луганських прикордонників та авіаудар по будівлі Луганської облдержадміністрації; наступ сил АТО 3 червня 2014 р.; напади на прикордонні застави на кордоні України з Росією; звільнення Маріуполя; бій під Металістом 17 червня 2014 р.; визволення Красного Лиману; одностороннє припинення вогню відповідно до наказу Президента України П. Порошенка (20-30 червня 2014 року); український контрнаступ (1 липня – серпень 2014 р.); визволення Слов'янська та Краматорської агломерації; визволення Лисичансько-Сєверодонецької агломерації; облога Луганська; бої на українсько-російському кордоні (Зеленопілля, Савур-могила); збиття пасажирського літака Boeing 777 авіакомпанії Malaysia Airlines, що виконував рейс «МН17» Амстердам – Куала-Лумпур, внаслідок чого загинули 298 громадян Нідерландів, Малайзії та ін. (загалом 18 країн); масоване вторгнення батальйонних тактичних груп ЗС РФ в Україну (бої під Сніжним, в районі Маринівки та Степанівки, Новосвітлівки та Хрящуватого, Іловайськ, наступ на Маріуполь); збройне протистояння на лінії розмежування (6 вересня 2014 р. – 13 січня 2015 р.) (бої за 32-й блокпост); російський наступ (13 січня – лютий 2015 р.) (оборона Донецького аеропорту, Дебальцеве); позиційні бої (18 лютого 2015 р. – 23 лютого 2022 р.) (захоплення

у полон диверсантів ГРУ; наступ на Мар'їнку у 2015 р.; полон майора РФ В. Старкова; бої на Світлодарській дузі, за Авдіївку, за Бахмутку); протистояння в Азовському морі; Операція об'єднаних сил (з 30 квітня 2018 р.); запровадження 26 листопада 2018 р. воєнного стану після агресії РФ у Керченській протоці; розведення військ у 2019 р. У цьому ж питанні варто показати сили сторін.

У третьому питанні студенти мають продемонструвати, що упродовж 2014-2022 рр. були спроби мирного врегулювання воєнного конфлікту. Зокрема, слід згадати про направлення в Україну Постійною радою Організації з безпеки і співробітництва в Європі Спеціальної моніторингової місії міжнародних спостерігачів; про перші і другі Мінські угоди; про реалізацію «Угоди про виведення зброї в Східній Україні», підготовленої 29 вересня 2015 р. Контактною групою з мирного врегулювання ситуації на сході України. Варто розповісти про моніторинговий проєкт «Прифронтна інспекція», який тривав з вересня 2015 р. на КПВВ «Зайцеве» та «Новотроїцьке» і являв собою щоденний моніторинг контрольних пунктів в'їзду-виїзду на лінії зіткнення у Донецькій області. Повідомити про зміну прикордонно-митного контролю України на кордоні з Російською Федерацією, а також про спроби встановити режим припинення вогню, про що сторони домовлялись у рамках Тристоронньої контактної групи.

У четвертому питанні магістранти мають з'ясувати кількість жертв російського вторгнення в Україну, розмежувавши втрати силових структур і цивільні втрати, продемонструвати втрати військової техніки в російсько-українському конфлікті. Показати кількість біженців та вимушених переселенців російсько-української війни, полонених та зниклих безвісти, навести приклади порушення прав людини російською владою на тимчасово окупованих територіях України, визначити економічні та екологічні наслідки. Окремо слід зупинитися на реакції українського суспільства на російську агресію, зокрема розповісти про хвилі мобілізації в Україні у 2014-2015 рр., розгортання волонтерського руху допомоги українським військовикам у цей період. Вивчити також міжнародну реакцію на російсько-українську війну. Показати, що більшість економічно розвинутих країн виступили проти російської агресії в Україні (США, Велика Британія, Німеччина, Польща, Литва та ін.).

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 1 (10 год.). *«Століпінська реакція». Аграрна реформа та її вплив на Україну*

Питання і завдання

1. Петро Століпін – захисник російського самодержавства.
2. Аграрний проект П. Століпіна. Особливості селянської реформи в Україні.
3. Адміністративна реформа, реформування поліції і земств.
4. Переслідування української мови і культури. Репресії російської влади проти українства.

Рекомендована література: 5, 14, 21, 41, 45, 53, 110, 134, 151

Тема 2 (10 год.). *Українсько-російські відносини у добу Української революції 1917-1920 рр.*

Питання і завдання

1. Боротьба за владу у Києві після Листопадового перевороту російських більшовиків.
2. Реакція на III Універсал Центральної Ради правих російських політичних сил і більшовиків.
3. «Більшовизація» окремих військових частин армії УНР і поширення прорадянських настроїв у перші місяці 1919 року. Отаман М. Григор'єв.
4. Рейд військових з'єднань Армії УНР по тилах російських більшовицьких і білогвардійських військ (Перший Зимовий похід).
5. Українсько-польська війна із радянським режимом.

Рекомендована література: 3, 6, 38, 42-44, 119

Тема 3 (10 год.). *Формування українсько-російського кордону: критерії, хід, результати (1917-1920 рр.)*

Питання і завдання

1. Територія розселення українців напередодні Української революції 1917-1920 рр.
2. Визначення меж українських губерній у переговорних процесах Центральної Ради з російським Тимчасовим урядом.
3. Кордон УНР з радянською Росією.
4. Більшовицькі підходи до формування кордону.
5. Кордон з радянською Росією після Брестського миру.

6. Розмежування між УСРР і РСФРР.

Рекомендована література: 6, 12, 75, 104

Тема 4 (10 год.). *Зв'язки між УСРР і радянською Росією у 20-30-ті рр. ХХ ст.*

Питання і завдання

1. Сталінський план «автономізації»: позбавлення УСРР державного статусу і «втягнення» в кордони Росії.
2. Утворення СРСР і ліквідація суверенітету України.
3. Зміни кордону з РСФРР (20-30-ті рр. ХХ ст.).
4. Політика коренізації як спроба Москви розширити національну та соціальну базу свого режиму.
5. Розгортання масових репресій 1920–1930-х рр. в Україні: особливості політичних процесів. Терор 1937-1938 рр. Комуністичний погром української культури. ГУЛАГ.
6. Антицерковна політика держави.

Рекомендована література: 3, 6, 12, 32, 75

Тема 5 (5 год.). *Радянсько-німецькі таємні угоди та анексія західноукраїнських земель СРСР. Інкorporація західних областей України в радянську політичну систему (1939-1941 рр.)*

Питання і завдання

1. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року.
2. Початок радянізації західних областей України.
3. Масові репресії проти місцевого населення.
4. Українсько-російський фактор у політиці ОУН у 1939-1941 рр.

Рекомендована література: 3, 6, 11, 85

Тема 6 (5 год.). *Депортація кримських татар (1944 р.)*

Питання і завдання

1. Передумови і привід до депортації.
2. Хід депортаційного процесу.
3. Масові репресії проти місцевого населення.
4. Смертність та кількість жертв.
5. Наслідки для Криму.
6. Повернення кримських татар із депортації. Вшанування пам'яті жертв депортації кримських татар.

Рекомендована література: 3, 6, 8, 11, 37, 40, 89, 94, 107, 158, 159, 188

Тема 7 (5 год.). *Горбачовська «перебудова»: український контекст*

Питання і завдання

1. Пошуки шляхів модернізації суспільства, гальмування перебудовних процесів в Україні.
2. Аварія на Чорнобильській АЕС і приховування московським керівництвом її наслідків.
3. Активізація суспільно-політичного життя в Україні та зростання національної свідомості.
4. Формування багатопартійності та курс національно-демократичних сил на утвердження державної незалежності.

Рекомендована література: 3, 7, 11, 66, 69, 128, 170

Тема 8 (10 год.). *Тимчасово окуповані окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО)*

Питання і завдання

1. Внутрішньополітичне становище і погіршення умов господарювання та підприємницької діяльності.
2. Етнокультурна та суспільно-політична ситуація.

Рекомендована література: 1, 4, 9, 10, 13, 40, 93, 95, 116, 148, 149, 188

Тема 9 (5 год.). *Створення єдиної помісної церкви в Україні і позиція УПЦ МП*

Питання і завдання

1. Передумови надання автокефалії православної церкві України.
2. Канонічні підстави.
3. Перебіг подій. Розкол між Російською православною церквою і Константинопольським патріархатом.
4. Об'єднавчий собор українських православних церков. Позиція УПЦ МП.
5. Реакція на автокефалію ПЦУ російської влади. Протидія РПЦ і УПЦ МП автокефалії і обвинувачення Константинопольського патріархату у розколі світового православ'я.

Рекомендована література: 1, 13, 113

Тема 10 (10 год.). *Російське вторгнення в Україну (з 2022 р.)*

Питання і завдання

1. Підготовка Росії до вторгнення в Україну 2022 року.
2. Сили вторгнення, командування та пособники.
3. Хід війни. Воєнні злочини Росії.
4. Міжнародна реакція на російську агресію.
5. Військові і цивільні втрати.

Рекомендована література: 4, 58, 78, 82, 84, 126, 129, 139, 140, 147, 166, 167, 179

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Словесні, наочні методи: лекція, розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, диспут, мозкова атака, робота з першоджерелами, словниками, посібниками, дидактичними матеріалами та іншими джерелами інформації, робота з інтернетними публікаціями та матеріалами вебсайтів, створення й демонстрування презентацій; технології дистанційного навчання.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

опитування, тести, самостійна робота, модульна контрольна робота, зокрема із використанням модульного об'єктноорієнтованого динамічного навчального середовища Moodle, презентації результатів виконаних завдань та досліджень, студентські презентації та виступи на наукових заходах.

ФОРМИ ПОТОЧНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів при обговоренні питань практичного заняття, виконанні аналітичних завдань. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота. Формою підсумкового контролю є залік.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Увесь навчальний курс оцінюється в 100 балів. В поточне оцінювання включається: семінарські заняття – 40 балів, модульна контрольна робота – 40 балів, самостійна робота – 10 балів, індивідуальні навчально-дослідні завдання – 10 балів.

Поточний і модульний контроль (100 балів)				Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	Індивідуальні навчально-дослідні завдання	100
40 балів	40 балів	10 балів	10 балів	

Оцінювання семінарського заняття

Оцінювання на семінарських заняттях відбувається за 12-бальною системою відповідно до критеріїв визначених «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях рівний 12.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості узагальнення. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний певною мірою відтворити його; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти знає половину навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості узагальнення але окремі висновки не

		логічні, не послідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовує термінологію; здатен скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувачем вищої освіти досить повні, він достатньо вільно застосовує вивчений матеріал; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Високий (творчо- професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний самостійно вивчити матеріал; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

Відвідування занять. Очікується, що всі студенти відвідають усі лекції і семінарські заняття курсу. Студенти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом. «Положення про організацію освітнього процесу в КПНУ імені Івана Огієнка»
 URL: <https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTcaLtRbcQA86/view>

Оцінювання самостійної роботи (10 балів)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 10-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквиуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

Критерії оцінювання

10 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
9 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
8 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
7 балів	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
6 балів	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.
5-0 балів (не зараховано)	Студент допускає грубі помилки при виконанні роботи. Не розуміє сутність її виконання. Не може розкрити та обґрунтувати поставлені питання. Студент не здатен захистити виконані завдання.

Оцінювання індивідуальних навчально-дослідних завдань (10 балів)

Індивідуальна навчально-дослідна робота з курсу «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)» здійснюється на консультації шляхом доповіді-презентації студентами отриманої тематики.

ІНДЗ оцінюється максимально у 10 балів, мінімально допустима кількість балів – 6.

Критерії оцінювання ІНДЗ

9-10 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів у досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення.
7-8 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У презентованій роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки.
6 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. У презентованій роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні висновки.
5-0 балів (не зараховано)	Зміст доповіді не відповідає обраній для дослідження темі. У презентованій роботі наведені дані, що суперечать обраному джерелу. Нерозкритими залишаються поставлені у роботі завдання.

Оцінювання модульної контрольної роботи (40 балів)

Після вивчення усього матеріалу здобувачі вищої освіти пишуть модульну контрольну роботу.

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі (у вигляді відповідей на три питання). До її написання допускаються усі студенти. Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання модульних контрольних робіт отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для виконання або не виконали завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Модульна контрольна робота складається із 3 питань, які оцінюються наступним чином:

- 1 питання – 10 балів,
- 2 питання – 15 балів,
- 3 питання – 15 балів.

Перше питання має теоретичний характер, друге і третє – практичний.

З дисципліни «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)» здобувачі пишуть одну модульну контрольну роботу.

Критерії оцінювання першого питання

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«відмінно»	9-10	Здобувач вищої освіти у відповідях на питання демонструє

	балів	глибокі знання, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповіді на поставлене завдання.
«добре»	7-8 балів	Результати відповідей здобувача вищої освіти відповідають тим самим вимогам, що й для оцінки «відмінно», але при цьому здобувач допускає певні неточності та незначні помилки. Здобувач володіє матеріалом, правильно відповідаючи на поставлені завдання, логічно формулює відповіді, намагаючись аргументувати їх.
«задовільно»	6 балів	Відповіді здобувача вищої освіти на питання дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач допускає помилки при відповідях на питання, не вміє достатньо обґрунтувати свої судження.
«незадовільно»	5-0 балів (не зараховано)	Відповіді здобувача вищої освіти на питання не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повну/часткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.

Критерії оцінювання другого і третього питань

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«відмінно»	15 балів	Відповідь на питання характеризується повнотою й висвітленістю висвітленої інформації, здобувач логічно і грамотно викладає матеріал, наводить низку прикладів, презентує власні оцінні судження щодо тих або інших явищ у контексті вивченні дисципліни
«дуже добре»	13-14 балів	Здобувач презентує високий рівень володіння навчальною інформацією, однак подекуди допускає незначні помилки у термінологічних визначеннях, не завжди супроводжує висвітлення теми необхідними прикладами й власними міркуваннями
«добре»	11-12 балів	Відповідь на питання чітка, однак носить ознаки фрагментарності, не завжди доцільними є наведені приклади
«задовільно»	9-10 балів	Здобувач частково відповідає на питання, однак не дуже логічно викладає думки, не наводить необхідних прикладів
«незадовільно»	8-0 балів (не зараховано)	Здобувач не відповідає на питання або належно не розкриває його, не володіє термінологією, допускає багато граматичних помилок.

Академічна доброчесність. Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, списування, втручання в роботу

інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману. URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/>

Визнання результатів неформальної та (або) інформальної освіти

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно «Порядку визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)», зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі). URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view>

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;
- громадська або волонтерська діяльність.

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з кредитного модуля (навчальної дисципліни)	Підсумкова оцінка за шкалою ЄКТС	Підсумкова оцінка за національною шкалою
		залікова
90-100 і більше	A (відмінно)/Excellent	Зараховано/ Passed
82-89	B (добре)	
75-81	C (добре)/Good	
67-74	D (задовільно)/Satisfactory	
60-66	E (достатньо)/Enough	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)/Fail	не зараховано /Fail
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)/Fail	

УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ УСПІШНОГО ЗАСВОЄННЯ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)»:

- кредити присвоюються здобувачам вищої освіти після завершення навчальної дисципліни та успішного оцінювання досягнутих ними результатів навчання;

- критерієм успішного проходження здобувачем вищої освіти оцінювання результатів навчання є досягнення ним мінімального порогового рівня оцінок за кожним запланованим результатом навчання освітнього компонента та мінімального порогового рівня оцінки за освітнім компонентом загалом, яких складає 60% від максимально можливої кількості балів, визначеної відповідними нормативними документами Університету;

- здобувач вищої освіти вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю, якщо він не відпрацював пропущені навчальні заняття, не пересклав оцінки 0, 1, 2, 3, отримані на навчальних заняттях, не виконав або виконав модульну контрольну роботу, завдання самостійної та індивідуальної робіт з оцінкою, що становить менше 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт;

- здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю отримали «не зараховано», дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки;

- ліквідацію академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяють до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускають не більше двох разів: перший раз – викладачеві, другий – комісії, яку створюють за розпорядженням декана факультету;

- відповідь здобувача вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності;

- за неуспішного проходження оцінювання результатів навчання за освітнім компонентом кредити здобувачам вищої освіти не присвоюють.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)» URL : https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view.

ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. Українські політичні партії початку ХХ ст. про українсько-російські відносини.
2. Окупаційна політика російського царизму у роки Першої світової війни.
3. Петро Столипін – захисник російського самодержавства.
4. Створення легіону Українських січових стрільців та відновлення антиросійської збройної боротьби за волю України.
5. Прийняття I Універсалу Українською Центральною Радою і реакція на нього у Росії.
6. Українсько-російська війна 1917-1918 рр.
7. Друга війна більшовицької Росії проти УНР.
8. Грамота гетьмана П. Скоропадського про федерацію України з Росією від 14 листопада 1918 р.: причини і наслідки.
9. Російсько-українські зв'язки за гетьмана П. Скоропадського.
10. Українсько-польська війна із радянським режимом.
11. Голод 1921-1923 років як засіб державного терору радянської влади.
12. Більшовицькі перетворення в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.
13. Голодомор 1932-1933 рр. – спланована акція щодо ліквідації основи української нації і національного відродження.
14. Зміни кордону з РСФРР (20-30-ті рр. ХХ ст.).
15. Створення Кримської АСРР та її радянізація.
16. Українсько-російський фактор у політиці ОУН 1939–1941 рр.
17. Плани німецько-фашистських загарбників щодо України і Росії.
18. Депортація кримських татар (1944 р.)
19. Україна – держава-засновниця ООН.
20. Пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя Переяславської ради та передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР: мотиви і правова основа.
21. Питання державного статусу України у політичних програмах перших дисидентських організацій.
22. В. Щербицький – провідник русифікаторської політики московського центру.
23. Форми українського спротиву комуністичному тоталітаризмові в 1970 – першій половині 1980-х років.
24. Аварія на Чорнобильській АЕС і приховування московським керівництвом її наслідків.
25. Путч 19-21 серпня 1991 р. і Україна.
26. Ядерне роззброєння України і позиція російської сторони.
27. Українсько-російські відносини за президентства В. Ющенка.
28. Віктор Янукович: між Росією і Заходом.
29. «Тузлинська криза» 2003 р.

30. Загарбання Росією Автономної Республіки Крим та м. Севастополь у 2014 р.
31. Президентство П. Порошенка і Росія.
32. Російська агресія на сході України в 2014–2020 рр. та її ідеологічні засади.
33. Виникнення т.зв. «народних республік» на Сході України.
34. Перші поразки та перемоги українських військ у 2014 р.
35. Кримський окупаційний режим та Україна
36. Створення єдиної помісної церкви в Україні і позиція УПЦ МП
37. Збройна агресія Росії проти України (2022-2024 рр.).

ПРОГРАМА ЗАЛІКУ

1. Вплив російських революціонерів на погляди діячів українських студентських громад як передумова до політичної стадії розвитку українського національного руху у Наддніпрянській Україні.
2. Українські політичні партії про українсько-російські відносини на початку ХХ ст.
3. Національне питання у Першій російській революції. Діяльність Української парламентської громади у складі російської Державної Думи.
4. Пропагування ідей російського націоналізму у роки революції та в період реакції.
5. Українське питання напередодні I світової війни.
6. Петро Столипін – захисник російського самодержавства.
7. Аграрний проект П. Столипіна. Особливості селянської реформи в Україні.
8. Переслідування української мови і культури. Репресії російської влади проти українства на початку ХХ ст.
9. Початок Першої світової війни. Претензії російських правлячих кіл на західноукраїнські землі.
10. Мобілізація українців в російську армію. Воєнні дії на території України.
11. Окупаційна політика російського царизму.
12. Наростання господарської розрухи. Суспільство і війна.
13. Перша світова війна й українське питання. Криза російської влади.
14. Лютневі дні 1917 р. у Петрограді і реакція на них в Україні.
15. Ради робітничих депутатів. Створення рад в українських губерніях.
16. Перша криза Тимчасового уряду.
17. Більшовики в перші місяці революції.
18. Українізація російської імператорської армії і фронту.
19. Перша делегація УЦР до Тимчасового уряду. Прийняття I Універсалу і реакція на нього у Росії.
20. Переговори делегації Тимчасового уряду в Києві.
21. Липнева криза Російської революції.
22. «Тимчасова інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду»
23. Росія під час корніловського заколоту та після нього
24. Листопадовий переворот у Петрограді.
25. Всеукраїнський з'їзд Рад. Українсько-російська війна зими 1917-1918 рр.
26. Брестські мирні переговори та позиція на них російської сторони..
27. Російсько-українські стосунки за гетьмана П. Скоропадського.
28. Друга війна УНР з радянською Росією.
29. Українські сили у боротьбі з Добровольчою армією генерала А. Денікіна.
30. Донецько-Криворізька республіка.
31. Запровадження радянської державності в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.
32. Початок комуністичних перетворень (1919 р.).

33. Повстанський антикомуністичний рух у 1919-1920 рр.
34. Відновлення УСРР. «Воєнний комунізм».
35. Розстановка політичних сил у Криму на 1917 р.
36. Відродження Курултаю у Криму.
37. Кримські уряди С. Сулькевича і С. Крима.
38. Кримська Радянська Республіка.
39. Крим в руках П. Врангеля.
40. Формування російсько-українського кордону: критерії, хід, результати (1917-1920 рр.)
41. Ленінський неп і Україна.
42. Голод 1921-1923 років як засіб державного терору радянської влади.
43. Сталінський план «автономізації»: позбавлення УСРР державного статусу і «втягнення» в кордони Росії.
44. Утворення СРСР і ліквідація суверенітету України.
45. Зміни кордону з РСФРР (20-30-ті рр. ХХ ст.).
46. Політика коренізації як спроба Москви розширити національну та соціальну базу свого режиму.
47. Сталінська форсована індустріалізація радянської України і перехід до планової економіки.
48. Більшовицькі перетворення в українському селі наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст.
49. Компартійно-радянський апарат. Взаємовідносини російського центру з українською периферією.
50. Радянські органи державної безпеки як інструмент диктатури вождів РКП(б) – ВКП(б).
51. Профспілки у тоталітарній системі влади.
52. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики в українському селі.
53. Розгортання масових репресій 1920–1930-х рр. в Україні: особливості політичних процесів
54. Кримська АСРР: народження і радянізація.
55. Етнополітичний простір Криму в контексті коренізації.
56. Етнокультурна ситуація у Криму в 1920-1930-ті рр.
57. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. Початок радянізації західних областей України.
58. Радянська національна політика на початковому етапі радянсько-німецької війни. Апеляція комуністичних ідеологів до російської історії.
59. Плани німецько-фашистських загарбників щодо України і Росії.
60. Перегляд політичної платформи ОУН-Б щодо російської національної меншини
61. Лібералізація національної політики радянського керівництва у роки війни.
62. Внесок українського і російського народів у перемогу над ворогом.
63. Репресивні дії радянської влади проти УПА і поширення у Західній Україні антиросійських настроїв.

- 64.Боротьба радянського режиму з «буржуазно-націоналістичною ідеологією» в період «ждановщини». Переселення частини українців і євреїв до Росії.
- 65.«Новий Переяслав». Переведення Кримської області з підпорядкування Російської Федерації у підпорядкування України.
- 66.Питання державного статусу України у політичних програмах дисидентів.
- 67.Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950-х – у першій половині 1960-х рр.
- 68.Кремль і Київ: система взаємовідносин у роки «застою». «Радянський народ як нова історична спільність».
- 69.Антирадянська діяльність національно-орієнтованої течії дисидентів у роки «застою».
- 70.Горбачовська «перебудова»: український контекст.
71. «Новоогарьовський процес». Путч 19-21 серпня 1991 р. і Україна.
- 72.Ядерне роззброєння України і позиція російської сторони.
- 73.Україна, Росія і СНД. Сепаратистські настрої в Криму. Суперечності між Україною і Росією навколо статусу Чорноморського флоту у 90-ті рр.
- 74.Українсько-російські господарські зв'язки на початку 90-х рр.
75. Прихід до влади у Росії В. Путіна і гальмування проєвропейського курсу України.
- 76.Українсько-російські відносини за президентства В. Ющенка і В. Януковича.
- 77.Президентство П. Порошенка і Росія.
- 78.Створення єдиної помісної церкви в Україні і позиція УПЦ МП
- 79.Революція гідності і реакція Росії.
- 80.Виникнення т.зв. «народних республік» на Сході України. Початок Антитерористичної операції.
- 81.Війна на сході України (2014-2022 рр.):
- 82.Російська окупація Криму. Кримський окупаційний режим та Україна.
- 83.Внутрішньополітичне становище і погіршення умов господарювання та підприємницької діяльності в тимчасово окупованих окремих районах Донецької та Луганської областей (ОРДЛО).
- 84.Етнокультурна та суспільно-політична ситуація в ОРДЛО.
- 85.Російське вторгнення в Україну (з 2022 р.).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Основні

1. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.
2. Комарніцький О. Б. Вибірковий освітній компонент «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)»: з досвіду викладання. *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. / [редкол.: С. А. Копилов (наук. ред.), І. О. Кучинська, В. А. Дубінський та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2022. Вип. 13. С. 222-232.
3. Комарніцький О. Б. Історія України: навч. посіб. для студентів коледжів, технікумів та училищ. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. 596 с.
4. Лазарович М., Мироненко П. Московитсько-українська війна (2014–2024 роки): моногр. 4-те вид., переробл. Київ: Політія, 2024. 520 с.
5. Литвин В. Історія України: у 3 т. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2005. Т. II. Кінець XVIII ст. – початок XX ст. 760 с.
6. Литвин В. Історія України: у 3 т. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2005. Т. III. Книга перша. Новітній час (1914-2004). 832 с.
7. Литвин В. Історія України: у 3 т. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2005. Т. III. Книга друга. Новітній час (1914-2004). 640 с.
8. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, с. В. Віднянський та ін.]. Київ: Ніка-центр, 2012. 592 с.
9. Смолій В., Якубова Л. Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проект (аналітична записка) / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2019. 116 с.
10. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 166 с. (Студії з регіональної історії. Степова Україна).
11. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл. (Україна. Нариси історії).
12. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с., 124 с. іл. (Україна. Нариси історії).
13. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с., 48 с. іл. (Україна. Нариси історії).
14. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. 504 с.

Додаткові

15. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
16. Андрощук О. В. Бойові дії на Донбасі у травні-серпні 2014. *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я* / Редкол.: В. А. Смолій (гол. редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2021. С. 57-68.
17. Анексія Криму (2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_(2014)) (дата звернення: 19.02.2024).
18. Антитерористична операція на сході України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Антитерористична_операція_на_сході_України (дата звернення: 15.12.2023).
19. Аржаковский А. Россия – Украина: от войны к миру? / пер. с фр. И. Наконечной. 2014. URL: https://www.academia.edu/9941023/Антуан_Аржаковский_Россия-Украина_от_войны_к_миру (дата звернення: 11.12.2023).
20. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. Львів, 1992. 124 с.
21. Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900-1917 рр.). Київ: Український пріоритет, 2011. 208 с.
22. Безпека Сходу України в умовах гібридної війни: виклики 2019 року: матеріали Харків. безпек. форуму (м. Харків, 7-8 груд. 2018 р.) / Фонд Конрада Аденауера ; за ред. І. П. Руценка. Харків: Право, 2019. 52 с.
23. Бен Джуда. Крихка імперія: як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна / пер. з англ. : П. Білак, С. Мензелевський. Київ: Медуза, 2015. 415 с.
24. Бень А., Творун П. Треті за могутністю, перші за наївністю (Хто і як нас обеззброїв). Київ: АЦентр, 2014. 232 с.
25. Бикова Т. Б. Історичні передумови й перебіг ленінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921-1928 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 578 с.
26. Бикова Т. Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у Кримській АСРР (1921-1928 рр.). *Укр. іст. журн.* 2018. №. 1. С. 98-126.
27. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917-1921 рр.). Київ, 2011. 247 с.
28. Битва за Краматорськ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_за_Краматорськ (дата звернення: 15.12.2023).
29. Бій під Волновахою. *Книга пам'яті полеглих за Україну: 2014-2018*. URL: <http://memorybook.org.ua/operations/volnovaha.htm> (дата звернення: 20.02.2023).
30. Біженці та вимушені переселенці російсько-української війни (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни_(з_2014)) (дата звернення: 10.02.2024).

31. Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014-2018 / Міністерство інформаційної політики України; за заг. ред. Д. Ю. Золотухіна. Київ: «Мега-прес груп», 2018. 384 с., іл.
32. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь, 1994. 432 с.
33. Бої за Іловайськ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Іловайськ (дата звернення: 10.02.2024).
34. Бої за Слов'янськ (2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Слов%27янськ_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Бої_за_Слов%27янськ_(2014)) (дата звернення: 11.11.2023).
35. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
36. Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). Чернівці, 1995. 114 с.
37. Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. *Укр. іст. журн.* 1991. №1. С. 29-45.
38. Буравченков А. О. Перший зимовий похід армії УНР 1919-1920. *Енциклопедія історія України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pershij_Zymovyj (дата звернення: 18.01.2023).
39. Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень.* 2014. № 42 (362). С. 28-42.
40. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. Київ: Ін-т історії України, 2018. 369 с.
41. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість. *Вітчизна.* 1988. № 6. С. 172-177.
42. Верстюк В. Російсько-українські війни 1917-1921 років: теперішнє в минулому. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* Київ, 2022. Вип. 17. С. 5-49.
43. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.
44. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Укр. іст. журн.* 2012. № 3. С. 4-27.
45. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.
46. Віднянський С., Мартинов А. Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство. Київ: Парлам. вид-во, 2023. 336 с.
47. Війна на Донбасі. 2014-2016 рр.: зб. наук. праць за матер. II Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 20 квітня 2017 р. / відповід. ред.: Я. Ю. Тинченко, І. В. Мороз; Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2017. 290 с.
48. Війна на Донбасі. 2014-2018 рр.: зб. наук. праць за матер. IV Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 11 квітня 2019 р. / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2019. 264 с.

49. Війна на сході України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України (дата звернення: 15.12.2023).
50. Віктор Ющенко. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / розмова В. Ющенко з О. Зінченком (літ. запис). Харків, Фоліо, 2014. 511 с.
51. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2013. 346 с.
52. Водотика Т. С. Боїнг малайзійських авіаліній, збиття 2014. *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я* / Редкол.: В. А. Смолій (гол. редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2021. С. 55-56.
53. Волковинський В. М., Хоптяр Ю. А. Столипін Петро Аркадійович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил-С. С. 858.*
54. Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 448 с.
55. Втрати у російсько-українській війні (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_у_російсько-українській_війні_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Втрати_у_російсько-українській_війні_(з_2014)) (дата звернення: 15.12.2023).
56. Галака С. Без'ядерний статус України. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. Гол.). Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 53-54.
57. Галушко К. Ю. Лютнева революція. *Енциклопедія історії України. Т. 2: Україна-Українці* / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.14.1> (дата звернення: 14.02.2024).
58. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 602 с.
59. Головка В. Оккупация Крыма / Отв. ред. А. Шорина. Киев: COOP Media, 2016. 128 с. («Русский мир» против Украины)
60. Головка В. В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Укр. іст. журн.* 2015. №3. С. 176-193.
61. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Київ: Дніпро, 1993. 447 с.
62. Громенко С. Скоропадський і Крим. Від протистояння до приєднання. Київ: Наш формат, 2021. 352 с.
63. Гула Р. В., Передерій І. Г. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія становлення та сучасні модифікації. *Укр. іст. журн.* 2017. №. 2. С. 160-192.
64. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

65. Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf> (дата звернення: 23.02.2024).
66. Даниленко В. М. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2018. 278 с.
67. 21 жовтня виповнюється 72 роки Операції «Запад» URL: <http://www.uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/21-zhovtnya-vypovnyuyetsya-72-roky-operaciyi-zapad-za-odyn-den-do-sybiru-ta-kazahstanu-bulo-vyvezeno-blyzko-78-tysyach-ukrayinciv> (дата звернення: 19.02.2024).
68. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
69. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою 19 листопада 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011#Text (дата звернення: 10.02.2024).
70. Донецько-Криворізька радянська республіка. URL: <https://ukrhyst.at.ua/publ/42-1-0-348> 16.02.2024 (дата звернення: 20.02.2024).
71. Економічні наслідки російсько-української війни (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Економічні_наслідки_російсько-української_війни_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Економічні_наслідки_російсько-української_війни_(з_2014)) (дата звернення: 12.01.2024).
72. Екологічні наслідки війни на сході України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Екологічні_наслідки_війни_на_сході_України (дата звернення: 10.02.2024).
73. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.
74. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік / Відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 367 с.
75. Єфіменко Г. Формування східного кордону України. Український Донбас. [Київ, 2017]. 20 с.
76. Єфіменко Г. Г. Більшовицький центр і радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917-1925 рр. *Укр. іст. журн.* 2009. №. 2. С. 96-109.
77. Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919 рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 230 с.
78. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022. 800 с.; іл.
79. Задорожній О. Анексія Криму – міжнародний злочин: монограф. Київ : К.І.С., 2015. 576 с.

80. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991-2014 : моногр. / Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ: К.І.С., 2014. 960 с.
81. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 128 с.
82. Коваль М., Щипанський П., Кидонь В., Грицюк В. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого – 2 квітня 2022 р.). *Укр. іст. журн.* 2023. № 3. С. 5-29.
83. Коваль М. В. ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Укр. іст. журн.* 1994. –№ 2. С. 94-102.
84. Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/> (дата звернення: 15.12.2022).
85. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Укр. іст. журн.* 1993. № 2–3. С. 3-17.
86. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917-1920. Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.
87. Костенко Ю. І. Історія ядерного роззброєння України. Київ: Ярославів Вал, 2015. 462 с.
88. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Київ: Критика, 2011. 548 с.
89. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940-2015): зб. док. і матер. 2-е вид. / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська; Відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 1092 с.
90. Кримська автономна соціалістична радянська республіка. URL: <https://esu.com.ua/article-1064> (дата звернення: 15.01.2024).
91. Кудлай О. Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. *Центральна Рада на тлі української революції*. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1996. С. 44-52
92. Кульчицький С. Рашизм vs ленінізм? Роздуми історика на переламі епох / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2023. 32 с.
93. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2015. 813 с.
94. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 496 с.
95. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016.

- 720 с.; Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 720 с.
96. Кульчицький С. В. «Квітневі тези» В. Леніна [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kvitnevi_tezy_Lenina (дата звернення: 14.02.2024).
97. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян, комнезами [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Komitety_nezamozhnykh_selyan (дата звернення: 18.02.2024).
98. Кульчицький С. В. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=radu_robitnychykh_seljanskykh (дата звернення: 14.02.2024).
99. Кульчицький С. В. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 113 с. (дата звернення: 20.02.2024).
100. Лазарович М. В. Актуальні проблеми українсько-російських відносин: навч.-метод. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 32 с.
101. Литвин В. М. Незасвоєні уроки: 1917-1991. Київ: Видавничий дім «АДЕФ–Україна», 2023. 1032 с.
102. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001-2010 / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. 407 с.
103. Лисенко О., Пастушенко Т. Міф «Великої Вітчизняної війни» як ідеологічна матриця російського експансіонізму. Аналітична записка / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 38 с.
104. Лупандін О. І. Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР 1918. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 320.
105. Лупандін О. І. Питання про кримську автономію у 1918 р. *Укр. іст. журн.* 1996. №1. С. 68-75.
106. Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / АН України. Інститут історії України. Київ, 1994. 42 с.
107. Магочій П.-Р. Крим: наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. 160 с.
108. Мартинов А. Ю. Розвиток відносин України і Європейського Союзу (1994-2023) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 88 с.

109. Мартинов А. Ю. Україна в спільній зовнішній і безпековій політиці Європейського Союзу (2014-2023): Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 49 с.
110. Машкін О. П. А. Столипін та Україна. *Укр. іст. журн.* Київ, 2012. № 2. С. 73-97.
111. Мінський протокол. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мінський_протокол (дата звернення: 10.02.2024).
112. Мовчан О. М. Голод 1921-1923 років в УСРР [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Golod_1921_1923 (дата звернення: 19.02.2024).
113. Надання автокефалії православної церкві України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Надання_автокефалії_православної_церкві_України#Канонічні_підстави (дата звернення: 10.02.2024).
114. Незаперечний внесок України у перемогу над нацизмом. URL: <https://egypt.mfa.gov.ua/news/3720-nezaperechnij-vnesok-ukrajini-u-peremogu-nad-nacizmom> (дата звернення: 19.02.2024).
115. Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО / О. Каліновська, О. Криштопа, Є. Назаренко, В. Трохимчук, Д. Феденко. Київ: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 512 с.
116. Новоросія (конфедерація). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Новоросія_\(конфедерація\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Новоросія_(конфедерація)) (дата звернення: 12.01.2024).
117. Орлик С. Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни. *Укр. іст. журн.* 2022. № 2. С. 4-16.
118. Павлишин О. Російський вектор зовнішньої політики Євгена Петрушевича. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* Київ, 2019. Вип. 14. С. 64-86.
119. Папакін А. Польсько-радянська війна 1919-1920, радянсько-польська війна 1919-1920. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голо.) та ін.; Інститут історії України НАН України.* Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 392-394.
120. Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УСРР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Укр. іст. журн.* 2014. №. 4. С. 128-146.
121. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років.* 2010. №5. С. 177-206.
122. Пиріг Р. Перша російсько-українська війна 1917-1918 років: ретроспективний контекст і сучасні аналогії. Київ, 2022. 9 с.

123. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 336 с.
124. Пиріг Р. Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень-листопад 1918 року) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 41 с.
125. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. 209 с.
126. Підготовка Росії до вторгнення в Україну 2022 року. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Підготовка_Росії_до_вторгнення_в_Україну_2022_року (дата звернення: 13.01.2024).
127. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2016. 496 с.
128. Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу / пер. з англ.: Я. Лебеденко, А. Саган. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
129. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / пер. з англ.: М. Ларченка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 400 с.
130. Проросійські виступи в Україні (2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Проросійські_виступи_в_Україні_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Проросійські_виступи_в_Україні_(2014)) (дата звернення: 15.12.2023).
131. Протистояння в Одесі 2 травня 2014. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Протистояння_в_Одесі_2_травня_2014 (дата звернення: 12.01.2024).
132. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни. *Укр. іст. журн.* 2002. №4. С. 122-136; №5. С. 130-139.
133. Революція Гідності 2013-2014 рр. та агресія Росії проти України: наук.-метод. матер. / За заг. ред. П. Полянського; Авт. кол.: Головка В., Палій О., Черевко О., Янішевський С. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2015. 36 с.
134. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
135. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
136. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 114 с.
137. Реєнт О. П. Славетна Україна. Битви та повстання імперської доби і визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арій, 2023. 272 с.: іл.
138. Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Рад. наркомом РРФСР і Центральною Радою. Київ: Знання, 1990. 64 с.
139. Російська підривна діяльність в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Російська_підривна_діяльність_в_Україні (дата звернення: 15.12.2023).

140. Російське вторгнення в Україну (з 2022). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_\(з_2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(з_2022)) (дата звернення: 17.01.2024).
141. Російські сили вторгнення на території України (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_сили_вторгнення_на_території_України_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_сили_вторгнення_на_території_України_(з_2014)) (дата звернення: 10.02.2024).
142. Російських снайперів на Майдані не було: учасників Революції Гідності вбивали українські правоохоронці під впливом РФ – прокуратура. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/rosiyskih-snayperiv-na-maydani-ne-bulo-uchasnikiv-revoluciyi-gidnosti-vbivali-ukrayinski-pravoohoronci-pid-vplivom-rf-prokuratura-2517226.html> (дата звернення: 19.02.2024).
143. Російсько-українські війни ХХ–ХХІ ст.: від Леніна до Путіна. URL: <https://navy.mil.gov.ua/rosiisko-ukrainski-viiny-khkh-khkhi-st-vid-lenina-do-putina/> (дата звернення: 23.02.2024).
144. Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: О. А. Удод (керівник), С. В. Віднянський, Ю. В. Грищенко, О. О. Лаврут, О. Є. Лисенко, Ю. Б. Малієнко, В. О. Мисан, П. В. Мороз, О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Л. Д. Якубова, В. П. Яремчук, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України; НАПН України. Інститут педагогіки. Київ, 2023. 57 с.
145. Рубльов О. С. Вивільняючись із магнетичного поля імперщини: обговорення в Інституті історії АН УРСР праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (4 липня 1974 р.). *Укр. іст. журн.* 2016. № 5. С. 37-79.
146. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. Тернопіль, 1991. 83 с.
147. Сегеда С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Укр. іст. журн.* 2022. № 4. С. 148-158.
148. Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mit-novorosiyi-kray-reaktsiynykh-utopiy> (дата звернення: 12.01.2024).
149. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту руский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: Аналітична записка / НАН України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2018. 144 с.
150. Соляр І., Артимишин П. Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі. *Укр. іст. журн.* 2022. № 5. С. 31-42.
151. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ століття). У 2-х кн. Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 818 с.
152. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Спеціальна_моніторингова_місія_ОБСЄ_в_Україні (дата звернення: 11.11.2023).
153. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). Київ: Грамота, 2011. 320 с.

154. Ступчук Л. 1918-1919: невтішна доля Криму без України. URL: <https://day.kyiv.ua/article/naprykintsi-dnya/zhuravlyna-holovna-zymova-yahoda-polishchukiv-15.02.2024> (дата звернення: 10.02.2024).
155. Сутички у західній Донеччині (2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Сутички_у_західній_Донеччині_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Сутички_у_західній_Донеччині_(2014)) (дата звернення: 11.11.2023).
156. Турченко Ф. Г. Історія України: 10 кл. підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 1998. Ч.1. 1917-1945. 384 с.
157. Турченко Ф. Г. Історія України: 10 кл. підруч. для загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень. Київ: Генеза, 2011. 304 с.
158. Турченко Ф. Г. Новітня історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень. Київ: Генеза, 2011. 400 с.
159. Турченко Ф. Г., Каганов Ю. О., Турченко Г. Ф. Історія України (1914–1945): підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя: Гельветика, 2020. 368 с.
160. Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми. *Укр. іст. журн.* 2005. №. 2. С. 167-177.
161. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива: колект. моногр. Київ: НІПМБ, 2001. 624 с.
162. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / за ред. В. А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 606 с.
163. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1911-1916: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. - 147 с.
164. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 402 с.
165. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946-1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. М. Смольницька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1953-1960. С. 287-613.
166. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946-1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольницька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1946-1952. 286 с.
167. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961-1975: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. В. Крупина. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1961-1965. 293 с.
168. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961-1975: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Бажан, О. Рабенчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1966-1975. С. 294-613.
169. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1976-1985: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Р. Маньковська, Н. Васильєва. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 459 с.
170. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986-1990: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Ковальчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 408 с.

171. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996-2000: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 434 с.
172. Україна: хроніка ХХІ століття. Роки 2001-2011 / За заг. ред. В. А. Смолія; Авт. кол.: О. В. Андросук (відп. ред.), О. Ю. Гайдай, Л. В. Ковпак, О. П. Коляструк, С. С. Падалка, В. Г. Тищенко, О. В. Черниш, О. О. Чертопалов, Т. С. Шульга. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 728 с.
173. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914): зб. док. і матер. / відп. ред. Г. Боряк; упорядн.: Г. Боряк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Інститут історії України, 2013. LXII; 810 с.
174. Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: колект. моногр. Київ: К.І.С., 2014. 1016 с.
175. Хаген М. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 1998. №1. С. 122-131.
176. Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6-12 вересня 2022 р.). *Укр. іст. журн.* 2023. № 1. С. 5-19.
177. Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого – 14 травня 2022 р.). *Укр. іст. журн.* 2023. № 5. С. 23-34.
178. Хронологія війни на сході України (квітень – червень 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_війни_на_сході_України_\(квітень_—_червень_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_війни_на_сході_України_(квітень_—_червень_2014)) (дата звернення: 11.11.2023).
179. Хронологія російського вторгнення в Україну (з 2022). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_\(з_2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_російського_вторгнення_в_Україну_(з_2022)) (дата звернення: 13.01.2024).
180. Цивільні втрати у російсько-українській війні (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Цивільні_втрати_у_російсько-українській_війні_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Цивільні_втрати_у_російсько-українській_війні_(з_2014)) (дата звернення: 10.02.2024).
181. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підручн. 2-ге вид. Київ: Кондор, 2011. 290 с.
182. Чому радянська влада зробила масову депортацію українців у Сибір. URL: https://24tv.ua/chomu_radyanska_vlada_zrobila_masovu_deportatsiyu_ukrayintsiv_u_sibir_n879491 (дата звернення: 23.02.2024).
183. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
184. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 384 с.
185. Якубова Л. Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь) / НАН України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2019. 333 с.
186. Якубова Л. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2023. 432 с.

187. Якубова Л. Україна та українці в світоглядній матриці «русского мира». Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 72 с.
188. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України, Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2018. 227 с.